७१२ काव्यप्रकाशटीका

कारी॰ रूपाय ॐ बहिरित्थन्तर्लीलात पितसकलमलपटलः प्रकटितसमस्तभेदः चिदानन्दघनः राजानककु
१ ल लमार्दैशिकवरः लौकिकस्य काव्यस्य प्रकाशने प्रवृत्तोऽपि आत्मनोऽनन्तस्य ज्ञाविद्यातत्त्वेति योजये
त्रे इत्यमना संकल्प उच्यते संकल्पः क्रमशोऽज्ञानमस्मतैः पुरापस्थितम् तस्मात्साद्रूपा विद्याय
स्मादन्यानविद्यते विद्वेऽस्य दिग्ग्रहणान्यथान् तत्रस्थो युक्तयेऽनन्तः परपरमकारणम् परस्मिन्नेन
सिध्यन्ते तत्रस्थः शिवतां प्राप्ते दिग्मादिष्टी सकलेद तज्ज्ञत्वविन्नरूपस्यानन्तरस्य काव्यस्य शिवतत्व
स्य प्रकाशिकामभेदप्रथोत्थापिकां शुद्धविद्यां प्रथमसवतार्थं शिष्ये ति ॐ प्रथारंभे विघ्नविघा
तायसमस्तचित्ते हृदेवतां ग्रन्थकृत्स्तौति ग्रन्थस्य काव्यप्रकाशनपरतामन्तः शिवतत्वप्रकाशस्यारंभे चिकीर्षया
विघ्नास्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकाः स्वस्वरूपाख्यातिभेदप्रथ्याकारणमायादयः पाशभूताः तेषां विघातायविशि चा
तः पुनरनन्यादादन्तताभावस्तदर्थं समस्तचित्तामायातिरोधनायामोचावीर्यावाचोऽस्त्रा रुद्रा शक्तिः प्रथमसंदृष्टता
वामोदेवताविस्पृष्टावेद्यवर्गस्य क्रीडाविति शीघ्रावहारसायतीभूतां शुद्धविद्यान्तोपरामृषति शिष्यानुग्रहार्थंम
न्मायीकरोति नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतेऽत्रम नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती कवेर्भारती
जयति १ कवेः परापरामर्शात्मनः शिवभट्टारकस्यैव वाणीरूपस्य संवेद्यितो भारती शुद्धविद्यास्वरूपा वाणीरूपा जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते नियतिं मायापादितत्वेन तत्त्ववर्गं भेदप्रथोत्थापनेन तस्यरभावस्य वर्तते कीदृशी निर्मितिं निर्मितिं तिमिस्त्वपलत्वाणानात स राम
ज्ञः स्थितिसंहारान्मायापादितात्त्ववर्गस्य प्रदधतीधारयन्ती ग्रन्थवाणीवस्येवनिर्मितिं निश्चितां मितिं तिसम्यक् स्वरूपख्याति १

काव्य॰ रुचिरतरमणीयांच्येकमभिलषणीयां तथा नत्येति अन्यस्य प्रारब्धस्यार्थस्याविनाशतः प्रवाहोयो हि विभावादयभिन्ना
तंयवोपनीतत्वम् रसस्तु स्वतः सिद्धस्वप्रकाशानंदस्वरूपो ज्ञानवदिति वक्ष्यमाणनीत्यारसैकरूपतया तत्र वाकार्यो
नवा ज्ञाप्यमित्यर्थः अथवा विवेचकाटवस्थानापन्ने ते किंतन्निवेचकैर्न वक्तव्यमिति यावत् एवं ह्लादैति ह्लादः
चमत्कारस्वरूपः परमानंदैकः शोकादिभिन्नेस्मिन्नपि प्रकाशस्वाह्लादनीम् अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह
नियतेत्यादि कारणसदृशंकार्यमिति कार्यकारणभावनियमेन कृतो योनियमः लोकेरूषणाकारणान्नियतदर्शना
देहेष्वीत्सायते शोककारणात्तत्तदर्शनादेः शोकएवोत्पद्यतेस्वरूपः तेनरहितः काव्येशोकादिकारणेभ्योपिरुचिरस्यैवो
2 त्पत्तेः तथाच ध्वनिकारादयः सत्वोद्रेकादखंडस्वप्रकाशानंदचिन्मयः वेद्यांतरस्पर्शशून्योब्रह्मास्वादसहोदरः
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यतेरसः प्रतीयमानाश्रयपदैर्गिर्वाणैः सपदि
दुःखवत् करुणाद्यारणाः शोकैः प्र— हानेदत्तयामत्ताः अलौकिकविभावत्वंनीतेभ्योरतिलीलया सदुक्त्वा च हेताव
नेभ्यस्यात्सुखमिति स्थितिः सर्वोडकरुणाख्यरसस्योपपादनात् अवेद्यमायणादीनामन्यथा दुःखदैवत्ता
नुष्ठाने रामपादाब्जप्रेमकल्लोलवारिधिः श्रीरामायणं नित्यं श्रुणुयाद्बहुमानतः कथमित्यादि तथा चास्या वस्थामा
गच्छ्याशीलनभूतायांकारिकायां वस्त्वलंकाररसरूपं व्यंग्यत्रयं वा धयतत्र तिरेकस्यैवेन वस्यांश्यमाह नियति
शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाणवाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतंत्रा षड्रसानयहृद्यैवा राम
स्वैवैतादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणमेतद्विलक्षणा कविवाङ्निर्मितिः अतएव जयतीत्यनेनमस्कारआ २

मादयन्तीं पोषयन्तीं निर्मितिं कथंभूतां नवैति नवानां नामादीनां शक्तीनां रसेनाभिलाषेण हृद्यितां तथाचोक्तम् श्रीस्वच्छ
न्दे शुद्धविद्यानन्ते वामादिभुवनविचारे वामया सृज्यते विश्वं ज्येष्ठया पाल्यते पुनः रौद्र्या लोकोपसंहारं क्रियते सैकया प्र
भुः कालाकलनिभूतानि विकरिण्या किरेत्पुनः बलमथन्या यासर्वं बलमथ्नाति चान्यया दमन्यादमति — नमनः
सं कल्परूपकम् नयते परमे स्थानमुन्मन्या परमेश्वरः इति निर्मितिं पुनः किं भूताम् अनन्तेति न विद्यते अन्तर
न्तं भेदतननप्रकारः यस्यास्ताम् मायायाणादिमति बहवो भेदतननप्रकाराः शुद्धविद्यायां न भेदप्रथोन्मीलन
प्रथमसोपानकल्पायां नास्ति किंचिदित्यर्थः अथवा नानारूपकस्य चिन्मायादितत्त्वस्याधीनां सर्वोप
रि वर्तमानाम् तथाचोक्तम् हृदि पराख्या यस्मादन्यान विद्यते इति अत एव हृत्पादैकमयीमहत्पादेन परमानंदरू
पेण शिवेनैकस्वभावाम् सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोध — स्वतन्त्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधि
ज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्येत्येवं गुणषट्कस्य प्रापणात् तथाचोक्तं विंद तेषां च गुणपत्नां वस्त्वादिगुणानन्तरानि
त्यं च विद्धत्वनि विद्धलामेऽस्मेन तयोर्द्वयोरेव विशेषितिप्रयोगाः इति नयेवं नियतीं शुद्धविद्यानन्ते नियतितत्त्वस्यैवोपस्ता
त्तत्वानियमो न संभवतीत्यर्थः इत्येवं रूपेणोपदेशोपनिषद्गन्धामंगलकारिकया व्यवहृतमालोक्य कानव्यभिमता
कर्त्रे वाग्रकाव्यार्थमप्यात् कवेः काव्यकर्तुः काव्यविवेचकस्य सहृदयस्येवाद्य यापि दैवतं वा गीजयति सर्वोत्कर्ष वामारतीर
णो वर्तते किंभूता निर्मितिः काव्यसृष्टिः निर्माणं करणं मादयन्ती अथवा निर्मितिं निश्चितां मितिं प्रमां समष्टिरूपापरि
छेदमादयन्तीं पोषयन्तीं निर्मितिं कीदृशीं नवेति नवरसाह्लादकाः प्रत्यग्राः वा रसाः शृङ्गारादयो यस्यास्तादृक् चासावनपव

का॰टी॰
३

योक्तम्. अर्थस्थापनं स्वकारणे कृतनस्यैतथा यश्चदारस्य वितन्वानेन तस्यैकान्तयासंमितत्वम्. तद्भावेनोपदेशस्य प्रयो
जनेषु कृ. सर्वास्तार्थ्यवत्तरार्थः अस्याः कारिकायाः व्यर्थमाह. कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामि
व धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्. सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम
नन्तरमेव रसास्वादसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसंमितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्संमितार्थ
तात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्त
रवर्णनानिपुणकविकर्म तत्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च
यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम्. काव्यं कवेस्तत्काव्यकर्तुः च पुनः सहृदयस्य रसिकस्य
श्रोतुरपि यशः करोति अनेन सत्काव्यकृतमनेन सत्काव्यपाठात्मिति ख्यातिं विधत्ते कवेः केषामिव कालिदासादी
नामिवेत्यत्र लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेययोर्न विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यभियुक्तस्मरणादेकवच
नस्यापि बहुवचनेन संबन्धः अत्र कालिदासादीनां कविरूपत्वे सहृदयत्वे च तत्त्वमुन्नेयम्. राजादिगतेति राजगृहप्रभृतिस
भोपकथं वर्तितव्यं कथं न वर्तितव्यमित्येवं रूपस्योचितस्याचारस्य करणीयस्य परिज्ञानम्. सकलेति धर्मार्थकाममो
क्षाः प्रयोजनानि तेषां मौलिभूतं सर्वोत्कृष्टतया मोक्षस्य समत्वेन तदेवादि रसवर्णनेन निरूप्यते एवं यशसेत्यादि सद्यः
परनिर्वृतये त्वरितम्. प्रयोजनत्वं नाविरुद्धम् अभिधेयं काव्यं सविशेषणं विवृणोति अस्येति इदं कुर्विति प्रभो राज्ञा याप
यातत्त्वमविचार्यैव लोकप्रवृत्तिः तथा वेदेऽपि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिवाक्ये उपपत्तिमनपेक्ष्यैव शब्दश्रवणा राम ३

त्विष्यते इति तां प्रत्यस्मिन्प्रमाणतः इति लभ्यते २ तद्विशेषणताकेषु नायामेतेषु रचितं रूपं निरूपयन् यस्मान्नियमयत्येषा नियतिस्तेन
कथ्यते इत्येवं शैवागमोक्तस्य नियतितत्त्वस्य व्याख्यायमानार्थमयो नियमस्तामव्यत्येन नियतेश्चेतनादिकेरूपेयस्याल्ला
रूपी अतएव सुखदुःखेत्यादि प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजन
नमिथुनवृत्तयश्च गुणाः इति सांख्यप्रसिद्धात् प्रकृतित्रैगुण्येन सुखदुःखमोहस्वभावा तथा परमाण्वादि
तदुपादानं समवायिकारणं कर्मादि तत्सहकारिनिमित्तकारणं तयोः परतन्त्रा कार्यतया नियतएवस्याज्ञाविनी
षट्समेत्यादि मधुरादिरसषट्कयुतापि न तत्सर्वेषामपि रुचिप्रदा पैत्तिकत्वादिना वातिकत्वादिना वा प्रकृतिभे
देन प्रत्येकं भिन्नरुचित्वात् सा प्रसिद्धा एतादृशी समस्तेतरोत्कर्षवती ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणं चतुर्दशविधभू
तसर्गः स पुनः एतस्याविलक्षणा विरुद्धलक्षणा कविवाचो निर्मितिः तथा च जयतीति लभ्यते इत्येतेन वाक्येन
लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्येन नयानमस्कारात्मकं वस्तुव्यङ्ग्यम् व्यतिरेकेण शब्दार्थकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः सर्वे
ष्याः कारिकायां वाक्यार्थीभूतस्तु कवेर्भारतीविषयो रतिभावो व्यज्यत इति विवरणकाराः नवरसरुचिरामपि भावध्व
निं रसध्वनिसूचनायामाह किं तज्जयतीति पदद्योत्यो भारत्या निर्माणनित्यायोगितयोत्साहप्रकृतितया वी
ररसध्वनिरत्र सूचित इत्याहुः आदिवाक्यप्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवादोत्साहसिद्धये
इति शास्त्रक्रमप्रसिद्धादिवाक्यमवतारणिकापूर्वं प्रयुङ्क्ते इहाभिधेयसप्रयोजनमाह काव्यं यशसेऽर्थकृते व्य
वहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे २ अत्र काव्यमभिधेयं यशःप्रभृति प्र

का.टी. ४ सर्वैः प्रकारैः काव्यं व्याख्यानसिद्धेस्तत्र काव्यस्य करणे विचारणे च यत्नीयमित्याह कार्यः एवमभिधेयप्रयोजने प्रति
पाद्य कारणपूर्वकं कार्यमित्यभिधेयस्य प्रथमं कारणं विवक्षुः भावनारणिकां कारिकामाह शक्ति
क्तिः निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजभूतः सं
स्कारविशेषः यं विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा हसनीयं स्यात् लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकवृत्तस्य शास्त्रा
णां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां च महाकविसंबन्धिना
म् आदिग्रहणादितिहासादीनां विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने
च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः अस्य काव्य
स्य करणमुत्पत्तौ विवेचने च हेतुः शक्तिरित्यादि शक्तिः कोऽप्यनया काव्यकरणे शक्तिः भावना कवित्वस्य बीजरूपः प्रति
भापरपर्यायः संस्कारस्य भावनावेगस्थितिस्थापकत्वेन त्रैविध्येऽपि भावनाख्य आत्मगुणस्यैवेह ग्रहणाद्विशेषोक्तिः
काव्यशक्तेर्व्यतिरेकेण कार्यकारणतां दर्शयति यं विनेत्यादि न प्रसरेत् नोल्लसेत् प्रसृतं वेति कवित्वाभावे शक्त्या कृ
तमपि सहृदयेन शक्त्यभावादन्यथा विवेचितमुपहासास्पदमिति विवेच्य विवेचकत्वोक्तिः लोकस्येत्यादि विमर्श
नान्म्रुक्षुर्द्वच्चु सन्धानात् तस्यैव शक्त्या व्यासः संस्कारविशेषस्य व्युत्पत्तिः स्वातिशायनयोत्पत्तिः तथा च शास्त्रम् संस्का
रः स्थानमर्द्दुःखादिविरोधीति भाष्योक्तेः दुःखादिना तत्रापि संस्कारः पटुप्रत्ययादादरप्रत्ययादभ्यासप्रत्ययाच्च पुन
र्जीयते तथाहि विद्याशिल्पादिष्वभ्यस्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वसंस्कारमपेक्षमा ...... शास्मिस्त्रहाभावेपिका राम ४

मात्रानुवृत्तिः अत एवाध्ययनात्प्रधानं वेदादीन्यादिशास्त्राणि तस्मात् प्रभुसंमितं वेदादीनि च तानि शास्त्राणि परमेश्वरनोदनानि तस्मा
त्प्रभुसंमितानीति संबंधः सुहृत्संमितेति तथा सुहृत्संमितानि स्फुटं च तत्पुनीत्युपाख्यानप्रदर्शकाः अत एवार्थमिथ्ये एवता
त्पर्यवंतः न तु शब्दे परिदृश्यास्ते पुराणादिशिवितिहासाः इत्यत्र अर्थवत्तानि ननु पुराणार्थांतर्गतानि विधिनिषेधचोदनाः ततो विल
क्षणं यस्मात् शब्दाग्रहेतु मात्रा शब्दार्थयोर्गुणीभावेनेत्यादि इदमत्र कृतम् काव्ये हि शब्दार्थयोर्गुणभावो विभावादेः प्रत्यायनेन ते
न च भावनायां प्रवर्तिते सहृदये पानकरसवद्विभावादिसमूहालंबनात्मकचमत्कारस्वरूपः स्वयमेवाविर्भवन्रसा
त्मको रसः प्रकाशते इति वक्ष्यमाणत्वात् रसस्यैतितेनांगभूतो व्यापारो विभावादिप्रत्यायनेन तस्मिन्नवगतेन यातदर्थप्रयो
गात्मकशब्दार्थयोर्गुणीभावेनाप्राधान्येनरूनता वेदादेरितिहासादेश्च विरुद्धलक्षणं विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरेत्या
दि लोकोत्तरस्य लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिरित्यादिना वक्ष्यमाणस्यालौकिकस्य रसस्य वर्णनायां निपुणो यः स
एव कविः न तु यत्किंचिच्छब्दार्थमात्रयोजकः तस्य कवेर्यत्कर्म तत्काव्यं यथा कांतारमणी सरसतापादनेनेंगितैः
स्वात्मन्यभिलाषोत्पादनेन कांतमभिमुखीकृत्य यत्किमपि स्वाभिलषितं कांतेन कारयति तथासंमितत्वात्
काव्यमपि सरसतया रसास्वादानुभवस्य पादाते नाभिमुखीकृत्य सत्कर्माचरणाद्रामः सर्वसंपद्भाजनमभूत् राव
णस्तु दुष्कर्मा संपद्भ्रष्टोऽतः शुभमेव कार्यं नाशुभमित्युपदेशं करोतीति चशब्दाद्यशआदीन्समन्वितोति यथा यो
गमिति राजादिगतोचितानाचारपरिज्ञानस्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशस्य च सहृदयेनैव योगोनतक
विनापि कवेस्तु तयोः प्राप्तो वसिद्धत्वादन्यद्यातद्दर्शितानामुपपत्तेरस्यानि सर्वाणि हृद्यो रणीति भावः इत्यतो हेतोः सर्वथा

का॰टी॰
५

वेन संचारिताः श्रीहर्षस्य धौर्येयस्य रत्नावली नाटिकेयं नायिका कर्तृप्रान्ताविप्रलंभ शृंगारस्तो मनस्तं समप्रवदप्र
धानेन तु कस्य चिद्रसस्य एवं काव्यस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणं पूर्वं विभागमाह इत्याह तदेदानं क्रमेणा
ह तस्य काव्यस्य भेदात्त्रिप्रधानक्रमेणोत्तममध्यमावरतया इदमुत्तममतिशायिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथि
तम् अतिशयेन उत्तमाद्वाच्याद्वाच्यात्मनात्मसंकेतिनादर्थाद् इतिशायिनि समतिचमत्कारकारिणि इदं काव्यमुत्तमं बुधैः
कथितम् कथितमिति तेनापूर्वमको निर्देशः प्रकृतिमूलस्य काव्यस्य रस्यापेक्षयान्योत्तमं काव्यं ध्वनिः कथित
म् इति द्विरुक्तयेन योतनात्मोत्तममिति क्रमः ध्वनिरिति विशेषः शब्दार्थमाह इदमिति काव्यं बुधैर्वैया
करणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः प्रधानेति अप्रधानेनार्थापत्त्या
इकत्वात्प्रधानभूतश्चासौ स्फोटः तद्रूपं च तद्व्यंग्यं तस्य व्यञ्जको यः शब्दस्तस्य ध्वनिरिति व्यवहारः संज्ञा कृता तथा
वाचाणाख्यप्रक्रिया इत्याहु यैण्णः प्रयत्नप्रभेदान्नपातिनो वायवीयाध्वनयः प्रत्येकमेव तत्तद्वर्णात्मकतया स्फोट
मस्फुटमभिव्यञ्जयन्तः पूर्वपूर्वविषयसंस्कारसाचिव्यलाभादन्ते स्फोटमाभासयन्ते तथा चान्ते प्रत्यस्तमितवर्णवि
भागोल्लेखमक्रममनवयवमेकं विस्पष्टमेकबुद्धिनिर्ग्राह्यमर्थं वचनमनुभूयते यदि वर्णा एव पदं न तदैकबुद्धिनि
र्ग्राह्यमित्यनालम्बनाबुद्धिः पर्यवस्यति शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति च व्यपदेशो न घटते तस्माद्वर्णव्यतिरिक्तः को
पि स भवत्येकः यस्मादर्थः स्फुटीभवतीति स्फोटसिद्धिर्वैयाकरणोक्ता अत्र च यदि वर्णमतिरिक्तं पदं पदानति
रिक्तं च वाक्यं तदार्थप्रतीतिर्न स्यादिति तथाहि न वर्णाः प्रत्येकमर्थविषयां धियमाविर्भावयन्ति प्रेषवर्णवैयर्थ्यप्र

राम
५

र्यायाऽलंकारायाऽत्यतिरिति कारणं विना कार्योत्पत्तिलक्षणो विभावनालंकारः स च न स्फुटः अभाववाचकैर्नञा
दिभिः साक्षादुक्तेरनुक्तत्वात् किं त्वर्थगम्य इत्यर्थः तथा चोदाहृता साक्षाद्वाचकैः शब्दैः असंभृतं मंडनमंगयष्टेरित्या
दि एवं चात्र श्रुतिः स्यान्मूर्छितानां तानादेः ताभावोऽत्र मामिमिमिरिति श्रुतेरुत्तमस्याभीष्टस्याभिःकारणं तस्माद्विरोधाभी
ष्ठाभोऽसत्वाभावेऽपि श्रुतेरनुत्पत्तिरिति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिलक्षणो विशेषोक्त्यलंकारः सोऽपि न स्फुटोऽनुत्
भावस्य शब्दैः साक्षादनुक्तत्वात् किं त्वाकरणान्न श्रुतिविरोधिन्याऽलंकारायाः स्तनवादनुभावोऽर्थगम्य इत्यर्थः
तथा च विभावनाविशेषोक्त्योरेकतरस्य परिग्रहे साधकमितरस्य परिहारे बाधकं नास्तीति संदेहसंकराख्योऽलं
कारः सोऽपि न स्फुटः शब्दैरनुक्तत्वात् अर्थपर्यवसेयः तथा रेवारोधसीत्यादावस्ति स्वपदवसमर्थो निमित्तार्थः त
थाचेत्ययोजना यः कौमारहरः स एव हि वरः तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ एवं ता एव चैत्रक्षपास्तथा
पि रेवारोधसि चेतः समुत्कण्ठते ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः तथापि वेतसीतरुतले चेतः
समुत्कण्ठते सा चैवेति अहमपि सैव तथापि चेतः समुत्कण्ठते इत्येवं अत्र अभिन्नभिन्नविषयत्वादनेकरूपाणां समुत्कण्ठा
क्रियाणां योगपद्येन समुच्चयालंकारः सोऽपि व्यवपदसमुच्चयवाचकैरपार्थादिभिरनभिहितत्वात् अपि च मन्य
प्यत्र स्फुटेन प्राप्तेर्थालंकारापेक्षया वास्फुटेत्युक्तमनन्तस्फुटः रसवदलंकारस्याप्यंगत्वात् रससाहित्यप्राधा
न्यात्तालंकारता रसस्य हि गुणीभूतत्वे तु रसवदलंकारत्वमस्तीति इदं तु रसस्य प्राधान्यादलंकार्यत्वमेवनालंका
रतेति भावः अत्र कस्याश्चिदुपपतिमालम्ब्योत्पन्ना रतिः चैत्रक्षपादिभिरुद्दीपनैरुद्दीपिता उत्कण्ठयाव्यभिचारिभा

का·टी·
६
विच्छलीतियधोनादृष्टी तमितोमत्वमीणाद्वूपेस्नानेरात्ता तपुनःतत तस्याधमर्थतापेत्तयानीचाभिलाषेणवाप्र
सिद्धस्याधमस्यन्तिः स्नेहस्यनीचानरागिणश्च समीपमितिसोत्प्रासविशेषणानामर्थावगमात् वापीमितस्ततग
च्छेनविधिनीनिषेधोवगम्यते तथानपुनरित्यत्रनिषेधेनवाच्येनविधिर्व्यज्यते तथाचवापीस्नातुंगमननिषेधेऽ
न्यन्ता वापीदूनिनाकीर्णत्वरहितोद्देशात्तथाविधमार्जनाभावात् निःशेषच्युतचन्दनत्वंच वनेनस्यात् यदितस्यान्तिकं
तदादन्तक्षतादिस्यात् तथास्नानकृतेचेद्रागमार्जनं किमितिसंपर एववहुपोरोवोष्टयोःस्यात् तथानेत्रेद्रुतएवकथम
ञ्जनेनेतिकटेपिकिंन तनुस्तथापुलकिता किंस्नानपुलकापुलकातिप्रायोपिस्यात् इयंतनुरत्तयानतोकिं स्नाना
दिप्रोषितोदयेरेलोपरेलास्यादिति एवमेवनिःशेषेत्यादिना नायकसंबंधीदन्तनखकरपरिमर्शः निरंतरायरया
नेतिरिन्तरतनयतदृयचुंवनगाढपरिरंभणादिदृश्यादूरदत्तेच मिथ्यावादिनीत्यादीनांदूतीविशेषविशेषणानाम
6 दाना तस्याधमस्यान्तिपदयोःसाहाय्येनतदंतिकंरन्तुंगमनविधिमेवव्यनक्तियस्माज्ज्ञातोवाच्यलक्ष्यव्यंग्यानामन्यो
न्यविशेषेणविचारः सोग्रेपंचमोल्लासेपरीक्ष्यतेइतिनेहायस्तम् एवमुत्तमस्यलक्षणमात्रमुद्दिश्यमध्यमस्याप्युद्दि
शति अताद्दृशिगुणीभूतव्यंग्यं व्यंग्येतुमध्यमम् अताद्दृशिवाच्यादनतिशायिनी वाच्यमेवयत्रचमत्कारकारि
व्यंग्येनवाच्येनसममेतस्मादप्रधानत्वात्सत्त्वचमत्कारकारितानाकांक्षमध्यमंगुणीभूतव्यंग्यमित्यर्थः एतदेवोदाह
रति ग्रामतरुणंतरुण्यानववंजुलमंजरीसनाथकरम् पश्यंत्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया अत्रवंजुल
लतागृहेदत्तसंकेतानागतेतिव्यंग्यम् गुणीभूतंतदपेक्षयावाच्यस्यैवचमत्कारकारित्वात् अत्रकविविवक्षित राम

संभवात् समुदायस्तेषां न संभवति अन्त्यवर्णग्रहणसमये पूर्वेषामसंभवात् इति स्फोटएवार्थप्रत्यायक इति न्याय
केदत्तणम् अत्रेदं तात्पर्यम् स्फोटएवाक्षरेभ्योऽर्थबोधबोधकत्वेन तु नाभिधा साक्षात्संकेताभावात् न लक्षणा मु
ख्यार्थबाधाद्यभावात् किंतु व्यञ्जनैव वर्णैर्व्यज्यत इति ततस्तस्मात्तानसातिभिरयैरपि मध्यमाविनवाव्यञ्जकत्वेन तत्
समपधार्थपुगलस्य ततो यतो हेतोः स्फोटस्य व्यञ्जको ध्वनिरुच्यते ततो हेतोस्ततः प्रभृति तेषां वैयाकरणानां मता
नुसारिभिरन्यैरपि ध्वनिकारादिभिरालंकारिकैः प्राधान्यवितमुपसर्जनीकृतवाच्यसामान्यसंकेतितार्थेन तादृशश्चत
द्व्यंग्यतस्य व्यञ्जनेत्वसमर्थे च ततः शब्दार्थयोर्युगलेन तस्य ध्वनिरिति संज्ञा कृतेत्यर्थः अत्र च शब्दार्थयोरिति का विशि
ष्टोवेतकः काव्यार्थः इति तथा च वस्तुनि ध्वनिकृत् यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंक्तः काव्यवि
शेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः एतदेवोदाहरति यथा निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दू
रमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि
न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येन व्यज्यते निःशेषच्युतं न तु क्षालितं चन्द
नं यस्मिंस्तादृशं स्तनतटं तव सर्वाङ्गाणाम् निर्मृष्टः निःशेषतो मार्जितो न तु धौतो रागो यस्यैतादृशाधरः स्नानेऽञ्जनन
तया वारंवारं चुम्बितत्वात् न पुनरीदृक्क्षोभः नेत्रे दूरं दूरतएवानञ्जने निकटे तु न तत्र सावशेषाञ्जने पुलकिते मा
दि तथा मध्यमसि वपुः पुलकितानत्वप्रविशेषणात्तन्वीत्वामानन्दप्रयुक्तावयवबोहेति मिथ्यावादिनि वक्रयाभ्यर्थि
तो पितायानरत्यावेद्यति हृति केवलसंतापकारिणि नन्तसखि अत एव बान्धवजनस्याज्ञातः पीडागमः पीडाम

कौटी॰ इमदर्शिंदृष्टंविदिक्षुत्नसत्रान्नाह्निकाह्निपवः भिंशाद्गुरद्गुलारदर्द्गुरद्गुरद्गुरारदर्द्गुरदरोदीर्धादरिद्गुमहोहोडेकमहोसिमेदुरमदामे
दाकिनीमेदनाम स्वर्छंदयथाम्यानयानन्वानाहिवप्रोनो कुलेनोऽग्रक्लाककुकुदरेणुच्छालेनरा॰ ऽन्तत्याग्रेतुनः छहापरप
रायसालात्वापीपवेमकुंन्तन भपन्मोदोहानेयेषांनाहपरमुतेमदृष्टयस्तेदेर्षिणा दंबाय मोन्नायवाविदिनेत्रः नममिषेकः
आह्निकेसंध्यावंदनादिविधिस्यपत्वामेताहपी नथाऽपराञ्जकुंछन्तऽराराममदृन्नाभ्रनादर्द्गुरदर्योमेदुकनिवासरानीत्तेः कृत्वा
नत्रवेष्टामहोनदीर्धाऽत्रनाम्नतेदुरिद्राःस्थूलाद्भुतेदुमालेषांद्रोद्ः पानंतेनस्मिन्नुडेकमयाग्रस्तुल्कष्टान्नतेऽमंमलेः कृ
त्वामेदुरोमहोदृकारोपस्मात्नात्हपीमंदाकिनीवोमंदलोजाद्येमिघान अत्रमंदाकिनीमेदृयांतीमंदलोमिद्यादितिमत्पि
विरोधालंकारेणार्थैवविशेषभूषसाम्यपरेष्टाभवंतीतिप्रायान्येनप्रावृत्तिचतेतिघष्टेल्लासेनिर्णीष्पमाणत्वादनुप्रासप्र
वृत्तेलंकारोपगुणाडेनः नथाचात्रकवेमंदाकिनीमालंयनातारानिःमदाकिनीविष्णुचरणोदृरीपिता अत्रकौरथनमीय
मानेर्मेत्नादिमिषंधिमिचारिमिः मेचारितामावनंप्राप्तापिनकारीत्यवभासते अत्रप्रासेनानोविनाकर्षिणोतात्रभावोविल
वेनप्रतीयतेऽति अर्थविज्ञमुदाहृति वाच्यविज्ञंयथा विनिर्गतेमानदमात्ममंदिराद्भुवत्युपश्रुत्ययदृच्छयापियम् स
संभ्रमेदृद्रुतपातितार्गलानिमीलिताक्षीवमियायमरावती संदयग्रीवेमानदमित्रात्रणांपुजाप्रदं प्राद्भुणांमानखंडनं प
दृष्ट्यायेनकेनाप्यभिलाषेणानलविनिमीषयाग्रात्ममंदिरान्नात्पुरात् विनिर्गतमुपश्रुत्यकर्णाकर्णिकयाकिंव
दंत्याननुहूत्वादिनाविलविस्मितसंभ्रमःसनवरोपडुलेनस्वयंपातितावलविलंबभयात्कराप्रापाजात्तममितोतार राम
प्रीअमरावतीमियानिमिमिलिनाक्षीवजानाता अत्राप्योनागणःअर्थालंकारउत्प्रेक्षानकालोपस्थित्यापयावमनकरोति ७

एवंविधत्वेनाभासमानस्य वाच्यस्य तत्समालिङ्गनमनुभावत्वेन यद्यपि पोषकं तत्तथा द्योतनेन समालिङ्गनेन व्यंग्यः संकेतसंगमाद्दीप
नत्वेन पोषकत्वमिति भावः तथा हि हीनपात्रं ग्रामतरुणी ग्रामे द्योतनमारतिः नववञ्जुलेत्यादिना दीपितः मलिनेत्याद्य
नुभावान्तरमेवेति पोषकत्वादि ध्वनिः संचारिणाभीष्टस्मरणादेरनधिगमात् हि प्रलम्बनतो प्राप्ता तृतीयस्य काव्यप्रकारस्य लक्ष
णमाह इति शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम् अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीय
मानार्थरहितम् अवरमधमम् अव्यङ्ग्यं त्वकविविवक्षाविरहत्वमात्र व्यङ्ग्येन प्रधानेनाविश्रान्तिभूतेन तत्काव्यमवरं चि
त्रसंज्ञकं चित्रत्वं चित्रकाव्यत्वं चित्रमिति योजना ननु शब्दार्थौ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टौ काव्यस्य शरीरं व्यङ्ग्यं तात्मा
प्रसिद्धिस्तात्मभूते व्यङ्ग्ये संदर्भस्यापि निर्जीवस्य शरीरस्येव काव्यस्य शब्दार्थचित्रमात्रस्य कथं काव्यत्वव्यपदेशः इत्या
शंक्याह अव्यङ्ग्यमिति ननु व्यङ्ग्यस्य तत्राभावः किन्तु स्फुटत्वे विलम्बेनोपस्थितत्वे कविबुद्धितात्पर्याविषयीभू
तत्वे वेति अत्रापि पूर्ववत् नञ् ईषदर्थे वाचकतयेयं व्याख्या केचित्तु अभाववाचकत्वेन नञः केवलवाच्यवाचकवैचि
त्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रं न तन्मुख्यं काव्यं काव्यानुकारो ह्यसौ यथा दुष्करयमकादौ
ति यदाहुस्तत्परास्तत्त्वेदितत्वमदुष्करयमकादौ विरसमावादे वपुषण्मसतोल्काव्यतमेति अत्रेदं तात्पर्यम् यथालेख्ये
नानावर्णैस्तद्रूपतया राजादिप्रतिमामालोक्य चमत्कृतमनसः तद्गुणैर्नापेक्षन्ते समानमपि हितैति
णलादिकं तथैव काव्ये वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणोत्कृष्टत्तिसमाकृष्टहृदयाः सहृदयाः सदपि व्यङ्ग्यं विलम्बो
पस्थितत्वान्नानुसंदधतीत्यर्थः तत्र शब्दचित्रमुदाहरति यथा स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्छन्मो

नाटी.
९

नलस्य पृथ्वी सा दिङ्तीस्तहिमदिहिमदृश्रुतलोलतोदुमिश्रा सिमन्त्वकप सम्बालतोईकरितिश्च्कमतिश्रृंदावविरश्रृंनमप
ञ्वमतियरमयंत्यातयाप्राप्नुतमाचरितमितिलक्षंतेनकामुकविषयंसापराधत्वप्रकाशनेन व्यंग्यम् १ सत्यपितस्मिन्
भगंतत्तोहनासिमस्कृतेसद्भावस्नेहकरणीयमदर्शनात्वद्दिरविनेतया नायिकायास्तानापकारिणीहृतोऽनीयमति
धीत्या सत्वलङ्घतिरितिमालोर्यनमाधर्यंतीत्यनेनरमयंतीतिमालीत्यनेनवैरिणीति हृतासीत्यनेनहृष्टेतिमन्तुनेहत्यने
नममापकारायेति सद्भावेतिअत्रसदृशं प्राप्नुतमस्तलोर्यालस्यनेरत्येवंवाक्यार्थीभूतेनलस्यगाहृतीसंभोगेनकामुक
कोयहतीनत्वेनसापराधइतिप्रकाशनेलोकेषुख्यापनेन व्यंग्यमिति २ व्यंग्यमाह यथा उअणिच्चलणिप्पंदा विसिणी
पत्तम्मिरेहइबलाआ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआसंखसुत्तिव्व अत्रनिश्चलत्वेनाप्यसत्त्वेतेनजनदितनमतः
संकेतस्थानमितिकयाचित्कविश्वनिउच्यते अथवामिथ्यावदसित्वंतत्रगतोभूरिनिश्चयते १ उवेतिनिपातःपश्ये
तिक्रियार्थे पश्यनिश्चलनिस्पंदाविसिनीपत्रेराजतेबलाका निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिताशंखशुक्तिरिव इतिनिश्च
लेसंकेतसरसीप्रवेशपराख्यातव अथवानिश्चलप्रदेशानरमतकेनी चासौअतएवनिस्पंदाकायचेष्टाशून्याशंखशुक्तिरिति
लकाशुपयोगीशोवविडः ननुमुक्तास्फोटस्तस्यबलाकासाम्याभावादितिटिप्पनिकाकारःशेषंस्पष्टम् २ अथार्थवि
भागानेनरेशाळंलक्षयति साक्षात्संकेतितंयोर्थमभिधत्तेसवाचकः इहागृहीतसंकेतस्यशब्दादर्थविशेषप्रतिपत्तेरभा
वात्संकेतसहायएवशब्दोर्थविशेषंप्रतिपादयतीतियत्रयस्याव्यवधानेनसंकेतोगृह्यतेसतस्यवाचकः २ अस्यशब्द राम
स्यायमर्थोऽस्याचस्यत्यभिधेयाभिधानसंबंधस्तानवनामिकमानयेत्यादौपरस्परेव्यवहारामिथैर्वृद्धैःक्रियमाणपार्श्वस्थस्य ९

तथा चेमोदयग्रीवविषयः प्रतापो वा भावो वा कविसंबंधी न गणीयश्चेतनत्वाद्ध्यानकरस्याभासो वा विलंबेनोपस्थितो नव
मत्कारीति अत्रापि पूर्ववत्सत्यपि शब्दालंकारे नश्लेषे ऽश्लेषात्वा प्राधान्यमित्यर्थः ॥ विरोधादरुणामिति सिद्धम् वीर्यातिश
यस्या चेत्साहस्य दयग्रीवस्यालंबनम् ईदृशं भ्रमरहीपनम् ईदृशं कारणगम्याकृतिः संचारिणी तयेव कविभावस्य समर्पकाल
वनम् वीर्यातिशययद्दीपनम् इति श्रीकाव्यदर्पणे श्रीतिलकरविवोधने काव्यादर्शव्याख्याने प्रथमम् श्रीगणेशाय नमः अथ
काव्यलक्षणोद्देशं शब्दार्थालंकारविषयं सप्रश्नासांतरमारभते क्रमेण गणनायो यः तत्स्वरूपमाह क्रमेणाश्रयमप्रारम्भः ततोऽर्थ
ऽत्यर्थः स्वरूपमसाधारणो धर्मः तमाह लक्षयामीत्यर्थः स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा अत्रेति काव्ये
षास्वरूपं वक्ष्यते १ शब्दविभागानंतरमर्थविभागः अर्थस्तानानंतरं शब्दलक्षणास्त्रेधा मितितदन शब्दानां लक्षणमस्मि
न्नेवोल्लासे कथ्यते इत्यर्थः २ एवं शब्दविभागमुद्दिश्यार्थविभागमुद्दिशति वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः १
तेषां वाचकादीनामर्था अभिधेयाः २ मानांतरसिद्धमतर्थान्यर्थोस्तीति तमप्युद्दिशति तात्पर्यार्थोपि केषुचित् आ
कांक्षा सन्निधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोपि वाक्यार्थः समुल्लस
तीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ३ केषुचिदेषां विन्मतेन पुनः सर्वेषां समर्थत्वगाचकत्वयस्य वाच्यत्वयमित्येवप्रसिद्धिः
आकांक्षासमभिव्याहृतपदार्थगोचरा जिज्ञासेतिकुम्भ मांसलोदर्शनात्मद्दोषा रितानां बहूनां पदानामन्वयरूपार्थीमनो
न्यापेक्षाकांक्षाः -------------------- अतः परं त्रुटितमासीत् -------------- अथैवात्ताययदितापरामेवत्वदाश्रया
पिनाकिंचित्करिष्यामीत्येतावद्दोषव्योमानतरंप्रत्यभिज्ञयत्तटस्थकांतंप्रतिदिनाश्रमानेसमागमोभविष्यतीतिध्वनितम्

कोटी॰ सङ्केतः कर्तुं न शक्यते पुनः किं न स्यादित्यत आह चतुर्थः प्रकारान्तरेणापि दर्शितो व्यभिचारो विवरणकृद्भिः यथा व्यक्तिरेव चेत्सङ्केत
४ विषयतयाङ्गीक्रियते स सङ्केतः सर्वासु गोव्यक्तिषु उत कस्यांचित् आद्यश्चेदानन्त्यं द्वितीयश्चेत्तर्हि एकास्संके
तितायां गोव्यक्तौ व्यवहारास्पदमस्तु अन्यासु असंकेतितासु कथम् यद्यसंकेतितापि व्यवहारविषयस्तर्हि गोशब्दपदा
र्थमभिदध्यात् अश्वादिरपि गोपदार्थः स्यादित्यतिव्यभिचार इति २ इति गौः शुक्लश्चलः डित्थ इत्यादीनां शब्दानां विषयविभागो न प्राप्
नोतीति तदुपाधावेव संकेतः १ इत इति हेतोरेकस्यां व्यक्तौ गवेति संकेते विषयेषु व्यक्त्यन्तरेषु विभागो गौः शुक्लः
दि विषयभेदेन ज्ञानेन प्राप्नोतीति व्यक्तीनां परस्परं पृथग्व्यपदेशताद्यभावेन विलक्षणत्वात् तथा चाग्रे वक्ष्यति अनेनेदमिय
यत्त्वादि इत इति हेतोस्तदुपाधौ तेषां द्रव्यगुणक्रियावाचकानामुपाधौ उपसमीपे आधीयते इत्युपाधिर्विशेषणं तस्मिन्
न्संकेतः क्रियते न तु व्यक्तिष्विति २ उपाधिमेव विभजति उपाधिश्च वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छया संनिवेशितश्च २ उपाधि
९ श्च विशेषणमपि वस्तुनो धर्मः स्वाभाविकः च पुनः वक्तृयदृच्छया स्वेच्छया संनिवेशितः संज्ञादिरूपोपीति द्विधेत्य
र्थः २ वस्तुधर्मः सिद्धः साध्यश्च १ स्पष्टम् २ सिद्धोपि पदार्थः प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च पदार्थस्य गवादेः प्राणो
व्यवहारयोग्यतातन्नदः विशेषः परेभ्यो व्यवच्छेदः तदाधानस्य ज्ञानस्य हेतुः २ आद्यो जातिः १ आद्यः पदार्थप्रा
णप्रदो वस्तुधर्मः सिद्धः जातिः सामान्यं २ जातेः प्राणप्रदत्वं निदर्शयति उक्तं हि वाक्यपदीये गौः स्वरूपेण न गौः
नागौः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौरिति २ गौः गोपदोद्देश्यो धर्मी स्वरूपेणोपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण न गौः न गोव्यवहा राम
रहेतुः उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण व्यवहारहेतुता चेत् तदा घटोपि गौः स्यात् व्यक्तिमात्रस्याविशेषात् एवं गौः स्व ४

पिशेषोप्युक्तस्तिकरणं संकेतः स च यस्य शब्दस्य येन यथा गृहीतस्तस्य शब्दस्य तथैवार्थविशेषं प्रतिपादयति यथैकपदं चोर
शब्दो दाक्षिणात्यानामोदनार्थे आर्यावर्तनिवासिनां तस्करार्थमिति स यदादीनां तद्गृहीतसंकेतानां चोरशब्दान्नोदनार्थः न वा
तस्करार्थः प्रतिभातीति तस्मात्संकेतेनैव शब्दोऽर्थविशेषं बोधयतीति यत्र यस्यार्थव्यवधानेन संकेतो गृहीतस्तेन तद्विशिष्ट
व्यापारान्तरेण स शब्दस्तस्यार्थस्य वाचकः अत्रेदं तात्पर्यम् संकेतितेनार्थमभिधत्ते इत्येतावति वक्तव्ये साक्षात्त्वमने
कार्थानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे संयोगादेः स्वव्यवधानेन वाचकत्वे नियमितेऽव्यवहिते हि तो यार्थसंयोगे तिव्यभिचारणा
य एवं च साक्षादभिधत्ते इत्येतावतैव सिद्धे संकेतग्रहणं लक्षणातिव्याप्तिवारणाय नहि गंगादिशब्देन तटार्थे संकेतो
गृह्यते २ संकेतितार्थं विभजते संकेतितः चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा आदिशब्दात् गुणक्रियायदृच्छानां ग्र
हणम् अत्र वाशब्दो व्यवस्थायां तेन केषांचिन्मते जातिरेव संकेतिता नान्ये गुणादय इत्यर्थः २ तत्राद्ये जात्यादिषु संके
तितत्वं दर्शयति यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव तथाप्यानन्त्यात् व्यभिचाराच्च तत्र संके
तः कर्तुं न युज्यते १ ननु देवदत्त गामानय इत्यादौ व्यक्तेरेव व्यवहारविषयत्वेन तत्रैव संकेतो क्षित्या शंक्याह यद्य
पीति अर्थः प्रयोजनं क्रिया निर्वाहकारित्वेन तत्कारितया व्यवहारविषयतया प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न्यतानन योग्योपाय
वाग्व्यक्तिरेव न जातिः तथाप्येकस्या गोव्यक्तेर्गौरयमिति कृते संकेते व्यक्तीनामेवानन्त्यस्य स्ताकार्थः संकेतः पुन
रन्यस्यामित्याद्युपस्थानानवस्थापि क्रियमाणः संकेतो न पर्यवस्यतीत्येवंभूतादानन्त्यदोषात् च पुनः व्यक्तेरेव संकेतो
व्यपते गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुर्णां विज्ञो व्यक्तेर्गोक्तेः पराशब्दपर्यायवाचकाम व्यभिचारप्रसक्तिरिति व्यभिचारदोषात् तत्र व्यक्तेः

का०टी०
१०

अपरत्वसंभवतिमाह इतिशेषः गुरुत्वमूलो विस्तरस्तत्रैद्रव्यत्वपृथ्वीप्रभृतीनां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः १ इयता द्रव्येतोयं तन
परमाणोतावन्त्र विधेयं ततः प्रभृतीनामपीत्यर्थः प्रभृतीनां प्रवृत्तिज्ञानजनकताऽपायिवानविधयाः चतुर्विधतेतिभावः २ न
नुपरमाणुः परममहान् परमदीर्घः परमह्रस्वश्चेत्येवंरूपाः प्रभृताः संतीति चतावज्जातिप्रभृताः एकस्यामेवमूर्मौ पृथि
वीत्वपरमाणुत्वे चेत्यपरस्य सामान्यद्वयस्य समावेशात्संकरोणजातेर्बाधात् तथाचोदयनः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरो
थानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह इति व्यक्तेरभेदो यथाकाशादौ तुल्यत्वं यथा बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञा
नमित्येवमादौ संकरो यथा निष्क्रमणप्रवेशनादौ अनवस्थितिर्यथा जातौ रूपहानिर्यथा विशेषे असंबंधो यथा
समवाये ननुगुणप्रभृतावतुर्विंशतेरधिकापत्तेः तत्क्रियाप्रभृतयः सिद्धत्वात् नद्रव्यप्रभृतीनिष्क्रियत्वादित्याशंक्याह
परमाणवादीनां गुणमध्यपाठात्परिभाषिकं गुणत्वम् १ आदिपदान्महद्दीर्घह्रस्वानां ग्रहणं गुणान्तरूपरसगंध
स्पर्शसंख्यापरिमाणादीनि सत्रे गुणानां मध्ये परिमाणस्य पाठात्परिमाणं मानव्यवहारकारणं तच्चतुर्विधमणुम
हद्दीर्घह्रस्वं चेतिभाष्यपरिभाषासिद्धगुणत्वमेवातएवनचतुर्विंशतेरधिकापत्तिरितिभावः अथवाविशेषाधानहे
तुर्गुण इति स्वपरिभाषयैव सिद्धं परमाणवादीनां गुणत्वं तथाहि परमाणुत्वं परममहत्वव्यावर्तकत्वेनस्वाश्रयं विशि
नष्टि २ गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुतएकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेदस्वलक्ष्यते १ गुणादीनामैक्यमेवस्वाभाविक
भेदस्त्वाश्रयभेदोपाधिकइत्यर्थः २ अत्रदृष्टान्तमाह यथैकस्यमुखस्यखड्गमुकुरतैलाद्यालंबनभेदात् १ आलंब
नप्रतिबिंबाश्रयाणां यथा सोमुखेन विपरीतत्वं खड्गादेर्दैर्घ्यादिकं गृहीत्वा विदर्शितस्त्वं तन्नाप्रतिज्ञाते नपरा इत्या राम
१०

पेणतयोः गोव्यतिरिक्तव्यवहारहेतुः तदागौरश्वगौः चेटादिः स्यात् व्यवहारप्रयोजकमाह गोत्वेति गोत्वेनाभिमतः सं
बंधः समवायस्तस्माद्गौर्गौरिति व्यवहारार्थः तथाच जातिरनुवृत्तिप्रत्ययहेतुरिति प्रमाणम् अथ चात्र अजवः गच्छ
तीति गमेर्डोरिति सूत्रसिद्धेन गमर्थकेवलरूपेण गोशब्दः गोपदार्थवाचकोऽत निष्ठस्य गव्यव्याप्तेः तागौः नवगोव्य
तिरिक्तस्य गच्छतोऽश्वादिपदार्थस्य वाचकः किंतु गोत्वमेकं यदनेकसास्नादिमद्व्यक्तिवृत्तिकं सामान्यं तदभिसंबंधा
द्गौरिति व्यपदिश्यते २ द्वितीयो गुणः १ सिद्धस्य वस्तुधर्मस्य द्वितीयो व्यन्तरभेदो विशेषाधानहेतुत्वाद्गुणसंज्ञः २
तदेव दर्शयति शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते १ शुक्लः पटइत्यादौ प्रथमसिद्धपटपटादिः शुक्लादिनाऽ
सेणरक्तादिपटेभ्यो विशिष्यते व्यवच्छिद्यते २ द्वितीयवस्तुधर्मं साध्याख्यं लक्षयति साध्यः पूर्वापरीभूतावयवक्रि
यारूपः १ साध्यो वस्तुधर्मः पूर्वापरीभूताः प्रथमचरमतोऽप्राप्तावयवा अधिश्रयणाद्यवतरणान्ता यस्यास्तादृ
शीचासौ क्रियापचनादिरूपः कृदाख्यातप्रकृत्यर्थः साध्यः क्रियासंज्ञ इत्यर्थः तदुक्तम् यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यते
न प्रतीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते अस्यार्थोऽग्रे परिताग्रेऽपि निर्णीयते २ द्वितीयमुपाधिवस्तु
यदृच्छासन्निवेशितं दर्शयति डित्थादिशब्दानामंत्यबुद्धिनिर्ग्राह्यसंहृतक्रमं स्वरूपं वक्ता यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपा
धित्वेन संनिवेश्यते इति स संज्ञारूपो यदृच्छात्मकः १ वक्ता स्वेच्छयैव नमनेन तोत्स्ना व्यवहरामीति यदृच्छया डित्थादिष्वर्थे
षु डित्थपदाभिधेयेषु डित्थादिशब्दानामंत्यबुद्धिनिर्ग्राह्यसंहृतक्रमं स्वरूपं प्रयत्नभेदानुपातिनो वायवीयाध्वनयति
प्राकृतिरूपितं स्फोटाख्यमुपादितेन विशिष्टधीविषयत्वेन संनिवेश्यते इति संज्ञायादिः सत्तारूपो यदृच्छात्मकः २ अ

कारी० ११ यः इत्यनेन प्रकारेण सर्वेषां गुणादिवाचकानां शब्दानां सामान्यमेव संकेतास्पदं तथा प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्र मीमांस
काश्चाहुः एवं मीमांसकमतेन सामान्यस्य संकेतविषयत्वं प्रतिपाद्य नैयायिकमीमांसकयोरपि मतेनोपस्थापयति
तद्वानपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः कैश्चिन्नैयायिकैः तद्वान् सामान्यवान् विशेषपदार्थ उक्तः जातिमती व्यक्तिः
संकेतगोचरा इत्यर्थः तथा च जात्याकृतिव्यक्तिः पदार्थ इति विवेचितमेभिः अपोहस्त्वन्यैः कैश्चित्सौगतैः गोत्वमिति
गोज्ञानाद्विप्रवृत्तेः अतस्मादगोव्यतिरिक्तादश्वादेर्व्यावृत्तेर्यद्रूपं तादृगपोहो तद्व्यावृत्तिः शब्दार्थः संकेतविषय
इतः २ इति ग्रंथगौरवभयादस्माकृतानुपयोगाच्च न प्रदर्शितम् १ स्पष्टम् २ एवं वाचकमुक्त्वा लक्षणापरमाह स्वमुख्यार्थसं
बद्धस्य व्यापारो लक्षणाभिधीयते समासात् संकेतितोऽर्थः मुख्य इत्युच्यते आह मुख्यः सर्वार्थोपनीयतादतिमः तत्र तस्मि
न्मुख्यार्थबाधने शक्यस्य संबंधः प्रथमो व्यापारोऽभिधीयते अत्र संबंधेति पदं तादर्थ्येन तात्पर्यं लक्षणायां चातिव्याप्ति
वारणाय तथा हि तत्र संबंधात् प्रथमोपस्थितादर्थाद्द्वितीयस्यार्थस्योपस्थितिः २ एवं वाचके निर्णयलाक्षणिके लि
लक्षयिषुः शास्त्रे यत्नाद् लजहत्स्वार्था इति लक्षणाद्वयं तन्मूलत्वेन काव्येऽपि लक्षणां लक्षयति मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढि
तोऽथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया १ प्रथमं संबंधस्याभिधागम्यस्यार्थस्य बाधे सम्बंध
वेलायां संबंधलक्षणे च सति तत्संयोगे तस्य लक्षणीयस्यान्यार्थस्य योगे वाच्यार्थेन संबंधे सति रूढितः प्रसिद्धः अथ
शब्दे विकल्पे प्रयोजनात् संगार्थबोधनरूपात् प्रयोजनात् ल्पज्ञोपपंचमी रूढेर्वा प्रयोजनेन वापेक्षणात् येन मुख्येनार्थेनाम्यो
यद्यस्मात्कारणात् लक्ष्यते तस्मादारोपिता मुख्यार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेऽर्थे निष्ठा क्रिया शब्दव्यापारः लक्षणा लक्षणा राम ११

ननु तावन्मात्रे विलीनाः किं न तदालोकेन सहकारिणा ग्रामपो वा यदा गृहस्थमपि मूर्त्तादिकं वस्तु विषयीकृत्य तेन
तेन दैकरूपमपि मूर्त्तं प्रति विंबाश्रयस्य खड्गस्य सेवधिना दैर्घ्यादीन मिवाभाति मकुरस्य वाच्छो परो वा भिन्नतया
नानाप्रकारकं वर्तेल तथा च वर्तेलमिव तैलस्यापि स्यन्दनादिना स्थिम्यादीवेति भेदः २ एवमियता जात्यादीवि
वृत्त्य जातिरेवं वेति विवृणोति अन्येन त्विमपयः पंचावा घाश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः
शुक्ल इत्यादिरभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः तच्छुक्लत्वादिसामान्यम् २ द्विमाद्यग्राश्रयो येनोते तावत् शुक्ला
दिगुणेषु परमार्थतो भिन्नेषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्यादिः अभिन्नमेकाकारमभिधानं तामयत्रैताहृक्का सो
प्रत्ययोत्तानमनुवृत्तिप्रत्यय इति यावत् तस्योत्पत्तिः तथा चोक्तं अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं सामान्यमिति यदि
सामान्यं न स्याद्भिन्नेषु नानाकारप्रत्ययो न स्यादिति २ एवं गुणेषु सामान्यं प्रतिपाद्य क्रियापदार्थयोरपि प्र
तिपादयति उत्क्षेपणादिष्वेवमेव पाकादित्वम् बालवृद्धपाकादीरितेषु इत्यादिष्वेषु च प्रतित्वमभि
धीमाने इत्यादि अभिधेयेषु इत्यादिकमाहुः २ उत्पाकेति रूपपरावृत्तिः तैलपाके अवयवानां तेषु विध्वंसे
न प्रशिथिलत्वोत्पत्तिरिति पाकानामभिन्नाकारत्वेऽपि सामान्यवशात्पाकः पाक इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः
बालायुस्थाविरितेषु इत्यादिष्वेषु स्वरभेदान्मनसोऽपि भेदस्तात्पर्याद अभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः एवं तत्र शरीर
स्पन्दायितया तालताहन वेलदोला अभिधीयमाने इत्यादि अभिधेयेष्वपि तिष्ठत्वे वा इत्यादिकं सामान्यमभिन्नाभिधा
नप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमस्तीति २ इति सर्वेषां सामान्यानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः २ अन्ये तित्यनेन मतं वे

कासि. १२ नलक्षणां विरुणोति कुतो। प्रविशन्ति यष्टयः प्रविशति ताभ्यादि कुंतादिभिरात्मनः प्रवेशाक्षिप्तेत्स्वसंयोगिनः पुरुषानाक्षिप्य
ते तत्र उपादाने नैव लक्षणा २ अत्रा चेतनानां कुंतानां प्रविशंतीति क्रियायामन्वयासंभवात् परेषां शक्यानामन्वयायाता कुंतसंयुक्ता
नां चेतनानां पुरुषाणामाक्षेपेणान्वयसिद्धेः अत्र च कुंतानां मुख्यार्थानां बाधे कुंतग्रहणयोगात् पुरुषाणां कुंतादिग्रहणा
दि प्रयोजनापेक्षयालक्षणत्वमित्यर्थः २ इयमजहल्लक्षणा २ गौरनुबन्ध्य इत्यत्र गोपदस्य जातिवाचकस्यानुबन्धक्रियायामं
न्वयो षेणान्वयासंभवात् जातिमतीं व्यक्तिं गोपदार्थव्यक्तिरित्युपादानलक्षणेति केचिदाहुः तदेव दूषयति गौरनुबन्ध्य इत्या
दौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्ति वि
शेषणे इति न्यायात् २ जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते प्रत्यायते न तु शब्देनोच्यते साक्षात्संकेतेन नाभिधीयते एत
देवोपपादयति विशेष्यमित्यादि विशेष्यं व्यक्तिमभिधा न गच्छेत् न बोधयेत् अत्र हेतुमाह विशेषणे इति विशेषणे
जातौ जातिबोधने इति यावत् क्षीणशक्तिः पर्यवसन्ना विशेष्येण व्यक्तिरूपेण ज्ञाता वैवेति भावः इति न्यायात् एतत्प्रका
रयुक्तेः २ इत्युपादानलक्षणा नोदाहर्तव्या न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियम् २ इत्येवं युक्तेः गौरनुबन्ध्य इत्यत्रोपादान
लक्षणा नोदाहरणीया अत्र हेतुमाह न ह्यत्रेत्यादि मुख्यार्थबाधः तद्योगः रूढिर्वा प्रयोजनं चेति त्रयं समुदितं हेतुर्न त्वेकमि
तिभावः २ एवं जातेः व्याप्तो सत्याकृत्यादवश्यमुपस्थितिरित्याह २ यत्तदविनाभावादेव जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते यथा क्रियता
मित्यत्र कर्त्ता प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेति च २ अविनाभावाद्धि व्यक्तिराक्षिप्यते अनुमीयते तथाहि जातिर्व्यक्तिम
तीं जातित्वात् यत्र यत्र जातित्वं तत्र व्यक्तिमत्त्वमित्यविनाभावः अविनाभावस्य चानुमापकत्वे दृष्टान्तमाह यथा क्रियता
मित्यादि क्रियतामित्युक्ते क्रियायोरविनाभावेन कर्त्तानुमीयते प्रविशेति कर्मक्रिययोरविनाभावेन कर्मानुमीयते पि राम १२

सेन इत्यर्थः २ एतदेव स्फुटं विवृणोति कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् गंगायां घोष इत्यादौ च गंगादीनां घोषाधि
करणत्वासंभवात् मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्ये च संबंधे रूढितः प्रसिद्धेः तथा गंगातटे इत्यादौ प्रयोगाद्येमानत्वात्
प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्द
व्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा १ अत्रायं समुदायार्थः कर्मणि कुशल इत्यत्र रूढिलक्षणायां नरूढ्या साक्षादभिधायां कर्मणि
इत्यनेन तात्पर्यमप्यस्य यौगिकस्य दर्भग्रहणार्थस्य बाध इत्येको हेतुः ततस्तत्रैव दक्षत्वतात्पर्ये विवेचकत्वेन योगः संबंधो द्वितीयो
हेतुः तत्रैव दक्षत्वे प्रसिद्धिरेवेति तृतीयः इत्येवं हेतुत्रयेण समन्वितेन मुख्याद्दर्भग्रहणाख्यादन्यो यो दक्षत्वार्थः प्रतीयते सो
ऽभिधाव्यापारगम्यदर्भग्रहणार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकदक्षत्वार्थनिष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणेति पर्यवसितम् तथा गंगा
यां घोष इति प्रयोजनलक्षणायामपि रूढ्यर्थाभिधायां गंगाशब्दाभिधेयस्य मुख्यार्थस्य स्रोतोरूपस्य घोषं प्रत्याधारत्वास
म्भवाद्बाध इत्याद्यो हेतुः ततो गंगाशब्दस्य तेन तटेन संयोगः सामीप्यसंबंधो द्वितीयः प्रयोजनं च शैत्यपावनत्वादेरवेला
तृतीयः इत्येवं समन्वितैस्त्रिभिर्हेतुभिर्यत् मुख्यादभिधागम्यात् स्रोतोरूपादर्थादन्यो गंगातटे घोष इत्यर्थः प्रतीयते समन्वयस्रो
तोरूपार्थप्रतीत्या व्यवहिता प्रतीतिर्यस्य तेनाऽरपशस्यासौ अर्थस्तटरूपस्तन्निष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणेति सिद्धम् २ प्रयोजनव
तीं लक्षणां विभजति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा १ स्वसिद्धये स्वात्मीय
स्यार्थस्यान्वयसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः परस्य शब्दान्तरस्याक्षेपः उपादानं भवति परार्थं परकीयस्यार्थस्यान्वयसिद्ध्यर्थं स्वस
मर्पणं स्वार्थोपस्थानं लक्षणं भवति च शब्दः समुच्चये इत्यनेन प्रकारेण स्वालक्षणा स्वार्थपरित्यागेन परार्थोपदानात्
उपादानलक्षणा स्वार्थापरित्यागेन परार्थोपलक्षणात् लक्षणलक्षणेति द्विधा शुद्धैवोपचाररहितैवेत्यर्थः २ अत्रैवतोपादा

दर्शितं तस्य तटसंबंधाविवक्षणात् १ अनयोः स्वरूपाभेदयोरुपादानलक्षणायोर्लक्ष्यस्य तेलक्ष्यलक्षकयोर्भेदाभेदयोरुपादानल
क्षणायोर्लक्ष्यस्य तेलक्ष्यलक्षकयोर्भेदाभेदौ दर्शितौ तथा हि कुंतप्रवेशयोः स्रोतस्तटयोर्वा न भेदप्रतीतिः भेदवाचकविभ
क्त्यभावात् तत्तायभेदः सोऽयं नागिरहादित्येव सो सामीप्येन भेदरूपेणापि धर्मप्रतिपादकं नास्ति संबंधाविवक्षणात् गंगा
शब्देन तटप्रतिपादनेन गंगासंबंधः प्रतीयते तस्याविवक्षणात्तत्र हि गंगाशब्दस्य तटसंबंधमात्रप्रयोजनाय प्रतिपाद
नं किं तर्हि शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनायेति भावः २ एतदेव दर्शयति तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तत्प्रतिपत्तौ हि प्रतिपि
पादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः १ तटादीनां लक्ष्याणां गंगादिशब्दैर्मुख्यैः प्रतिपादने कृते प्रथमं गंगापदात् स्रोतोरू
पेण गंगायाः स्मृतिः ततो घोषाधिकरणतानुपपत्त्या सामीप्यसंबंधज्ञानेन तत्संबंधिनो नत्वात् स्मृतीरस्योपस्थितिः न
तोऽभिज्ञनया गंगास्रोतस्तीरयोरभेदज्ञानेन शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरिति क्रमं विनैव क्रममनपेक्ष्य प्रतिपादनसमका
लमेव तत्र स्वमुख्यार्थेन स्रोतोरूपेण तदभेदस्य प्रतिपत्तौ सत्यां व्यंजनया प्रतिपादयितुमिष्टस्य शैत्यपावनत्वादेः सं
प्रत्ययः २ गंगासंबंधमात्रप्रतीतौ तु गंगातटे घोष इति स्वरूपशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः २ न पुनः यदि गंगा
शब्दस्तटस्य संबंधमात्रार्थमेवोपादीयते न शैत्यादिप्रयोजनार्थं तर्हि गंगातटे घोष इति स्वरूपशब्दाभिधानादभिधायाः
सकाशाल्लक्षणायाः को भेदः को विशेषः शैत्यादीनां तटोपादानादेव प्रतीतौ न तु गंगाशब्दोपादानात्तर्हि लक्षणा १
किमर्थमुपास्यत इति भावः २ एवं शुद्धां लक्षणां विभज्य गौणीं लक्षयति सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयीविषयस्तथा १
यत्र यस्यां स्वमुख्यार्थबाधादिहेतुत्रयोत्थितायां लक्षणायां गौर्वाहीक इत्यादौ विषयी आरोप्यमाणो गवादिस्तथा विष
य आरोपाधिकरणो वाहीकादिस्तथोक्तौ समानविभक्तिकतया स्वशब्देनोपात्तौ सा अन्या शुद्धेतरा गौणी सारोपा नाम तु

रामिति क्रियाकर्मणोरविनाभावेन क्रियानुमीयते यथा तथा ज्ञानात्मकक्रियानुमीयत इति भावः २ पीनो देवदत्तो दिवा न भुं
क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावः पीनत्वेनान्यथासंभवात्तावत्सन् रात्रिभोजनं तत्र समर्पयतीति केचिल्लक्षणालक्षणामा
दुस्तदपि निरस्यति पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ रात्रिभोजनं न लक्ष्यते पललक्षणया न बोध्यते किं तु श्रुतार्थापत्त्याद
ृष्टार्थापत्त्या वा बोध्यत इत्यर्थः तथा चोक्तं दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः सा द्विधा दृष्टार्था
पत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति श्रुतार्थापत्तिस्तु यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते
इति वाक्यान्न रात्रौ भुंक्ते इति वाक्यैकदेशकल्पना तथा च श्रुतार्थापत्तेर्विवृतिर्दृष्टार्थापत्तिपरम् तथा च दृष्टार्थापत्तेस्तु लक्षणं
यत्र दृष्टोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानोऽर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः तथा च पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्र साक्षाद्भावप्रमा
णेन भोजनाभावः प्रतीतः पीन इति श्रुते भोजनसद्भावोऽपि प्रतीयते न चैकस्य युगपदेकत्र भावाभावौ तयोः सहावस्था
नविरोधात् इत्यनुपपद्यमानोऽयमर्थः पीनस्य रात्रिभोजनं गमयतीति जीवनचैत्रो गृहे नास्तीति दृष्टार्थापत्तेरुदाहरणमु
ह्यं २ अथ लक्षणालक्षणां दर्शयति गंगायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये गंगाशब्दः स्वं समर्पयतीत्यादौ
लक्षणैव लक्षणा १ गंगाशब्दः स्वार्थं तटे समर्प्य स्रोतोरूपे स्वस्मिन्नपजतीत्यर्थः लक्षणेयं स्वार्थपरित्यागविशिष्टेन प
रोपलक्षकत्वेन अन्यत्राप्युदर्शितम् अद्वैतेति विवृणोति उभयरूपा चेयं शुद्धा उपचारामिश्रत्वात् १ उपचारो वक्ष्यमाणः
सादृश्यादिस्तेनामिश्रत्वात् तेन विनैव प्रतीयमानत्वात् २ तत्र केचित्ताः प्रविभजन्ति गंगायां घोष इत्यादिशुद्धोदाहरणे लक्ष्य
लक्ष्यकयोर्भेदमात्रप्रतीतिः वक्ष्यमाणे गौर्वाहीक इत्यादौ गौणीलक्षणोदाहरणे गोवाहीकयोरभेदप्रतीतिरिति भेदाभे
दावेव शुद्धगौणयोर्वैधर्म्योपस्थापकतास्त्विति किमुपचारामिश्रत्वेनेत्याशंक्याह अनयोर्भेदो लक्ष्यलक्षकस्य वचनमे

ऽत्वादौ स्वार्थसहचारिणो गौः समानाधिकरण्यगो संबंधितः इति यावत् जाड्यमांद्यादयो गुणा लक्ष्यमाणा अपि साक्षादनुक्तत्वा
ल्लक्षणया बोध्या अपि गोपदस्य परार्थाभिधाने परस्य वाहीकस्य स्वाभिधाने अभिधानुपपत्त्या बोधने प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयांति
प्रवृत्तिनिमित्तीभवंतीत्येके चिदाहुः २ अत्र गोपदस्य वाहीकार्थाभिधाने नाभिधाव्यापारः साक्षात्संकेताभावादिति लैनयो
ग्यमिति पूर्वमतोपमर्दकमतांतरमाह स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यंते न तु परार्थोऽभिधीयते इत्य
न्ये २ स्वार्थसहचारिणां गोसंबंधिनां गुणानां जाड्यादीनामभेदेन सादृश्येन परार्थगता वाहीकगता गुणा जाड्यादय एव
लक्ष्यंते न तु परार्थो वाहीकार्थः अभिधीयतेऽभिधया बोध्यते इत्यन्ये पूर्वस्माद्विशिष्टा बुधा आहुः २ ननु गोशब्दाद्वाही
कार्थः प्रतीयते वा न वा प्रतीयते चेत् किं गोशब्दादेव किं वा लक्षितात् गुणात् अविनाभाववशत्वेन तत्राद्यो गोशब्दस्य त
त्रासंकेतितत्वात् नापि द्वितीयः प्राप्तौ ह्याकांक्षा पूर्वेणैव पूर्यते न त्वर्थेन तस्मात् येनाविनाभावलक्ष्यस्यार्थस्याप्रवेशनात् शा
ब्देनान्वये तथा न प्रतीयते इति मतमपि न संभवति यतो यदि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत तदा स्य गोशब्दस्य गौर्वाहीक इति वा
क्ये सामानाधिकरण्यमनुचितं स्यादिति निरादित व्याख्यानमपि मतमुपमर्द्य स्वसिद्धांतमनुयस्यापयति साधारणगुणाश्रये
णपरार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे १ गोशब्दोऽन्वयानुपपत्त्या वाहीकशब्देनान्वयमलभमानः जाड्यादिसमानधर्मसंबंधाद्वाही
कार्थं लक्षयति वाहीकस्य गोभिरभेदाद् तनाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनमिति भावः २ अत्रान्येषामपि संमतिं दर्शयति उक्तं चा
न्यत्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति १ अभिधेयेन साक्षात्संकेति
तार्थेनाविनाभूतासंबद्धा प्रतीतिर्यस्यास्तादृशी वृत्तिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणस्य वाहीकादेर्गुणैर्जाड्यादिभिर्योगाद्वृत्तेर्ल राम
क्षणाया गौणता इष्टा २ एतदर्थं स्वयं विवेचयति अविनाभावोऽत्र संबंधमात्रं न तु नांतरीयकत्वम् १ अत्र लक्षणायामेवि १४

14

प्रावृड्पानलक्षणेति भेदद्वयमवच्छेदकः वैधर्म्यप्रतीतयोरविषयिणोः सामानाधिकरण्येन प्रयोग आरोपः २ एतदेव व्याविवृणोति
आरोप्यमाणआरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा १ अनपह्नुतभेदौ गृहीतवै-
धर्म्यौ सामानाधिकरण्येनभेदोपस्थापकविभक्त्युत्तराभावेनैकविभक्तिकनिर्दिष्टेनेत्यर्थः २ विषय्यन्तःकृतेन्यस्मिन्सा स्यात्सा-
ध्यवसानिका विषयिणारोप्यमाणेनान्तःकृतेनिगीर्णेन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा स्यात्साध्यवसाना १ आरोप्यमाणेनान्त-
र्लीनानिगीर्णो भेदेनानुपस्थिते आरोपविषये वाहीकादौ सति गौरयमित्येवंरूपा लक्षणा साध्यवसाना नाम तथावाल-
कास्त्रिकैरध्यवसानस्वरूपमुक्तम् अध्यवसायस्य हि विषयनिगरणं विषयिनिश्चयश्च स्वरूपं स च द्विविधः सारसिक इत्या-
दितश्च तत्रेदं रजतमित्यादौ सारसिके विषयानवगममेव नस्यवगात शुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिदपि रजतमिद-
मिति प्रत्ययोत्पादः स्यात् कविप्रतिभोत्थापिते तु गौरयमित्यादौ विषयमवगम्यापि तत्तिरोभावेन भावात्प्रतिपत्त्यधीन-
विकल्पनात्मनानन्त एव विषयिव्यतिरिक्ते विषये तत्र प्रयोजनपरतन्त्रतया विषयिणमध्यवस्येदिति १ एतयोर्भेदयोर्गौण-
त्वं शुद्धत्वं चाह भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ १ इमौ सारोपसाध्यवसानाख्यौ भेदौ लक्षणा-
विशेषौ सादृश्यात्सादृश्यहेतुकौ गौणौ विज्ञेयौ कार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरहेतुकौ तु शुद्धौ विज्ञेयौ २ एतदेव व्या-
चिवृणोति इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतुभेदौ गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च गौर्वाहीक इत्यत्र सारोपा गौ-
रयमिति सर्वनामपदोपादानादारोपविषयनिगरणेन साध्यवसाना यौ च गोपदं सादृश्यलक्षणासंबन्धेन वाहीकं लक्षयति
अभेदावगमादिप्रयोजनं तेन व्यञ्जनागम्यमित्यर्थः २ अत्र सादृश्यसंबन्धमेव मतभेदेनोपस्थापयति अत एव स्वार्थसहचा-
रिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्तीति केचित् २ गौर्वाहीक

कारी॰ रूढिरेव यथावयवविभागाद्यथा अग्रहस्तस्य अवयवे ग्रमाचेहस्तः अग्रहस्त इति कर्मधारयः ननु षष्ठीतत्पुरुषः प्रकृतावयवयो
१५ गात् २ कवितान्कर्माणि यथा कुशलता नता १ तात्पर्येण न तु अकारितम् अतद्यागतमानीति द्वीनोचितकर्मकारितया
तेति लक्षते २ एतद्रूपमस्मिति लक्षणानेन बद्धिया २ आद्यभेदाभ्यामसह १ आद्यभेदाभ्यामुपादानलक्षणाभ्याम् तथाको
द्वारतम् कुन्ताः प्रविशन्तीत्युपादानम् १ गंगायां घोष इति लक्षणाम् २ गौर्वाहीक इति गौणी सारोपा ३ गौरेवायमिति
गौणी साध्यवसाना ४ आयुर्घृतमिति शुद्धा सारोपा ५ आयुरेवेदमिति शुद्धा साध्यवसाना ६ केचित्तु एवं संभवत्यपि
द्विधत्वे नैते भेदाः किं त्वेत एव इति न तत्कृतो भेदः अत एव यथाद्येषु तेनरहितेत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति अन्यथा
पुनरुक्तिप्रसंगात् तस्माद्रूढिः १ प्रयोजने २ उपादाने ३ लक्षणे ४ आरोपे ५ अध्यवसाने च तिसृभिः द्विस्याद्यादिभिः
कल्पिता विधा प्रकाराः अस्या इति षड्विधेति व्याचक्षते तथा चाग्निमकारिकायामित्थमेव संबंध इति व्याचक्षते १ लक्षणा
याद्विभेदोत्यापनमेव फलमिति तन्मूलितभेदानाह साचेत्येतद्रहिता रूढौ सहिता च प्रयोजने २ सा च रूढ्यादिषड्विधा
लक्षणेत्यर्थः स्पष्टम् २ प्रयोजने कुतः संबंधमित्याह प्रयोजनं हि व्यंजनव्यापारगम्यमेव १ तथा च वक्ष्यति अत्र व्यं
जनान्नापराक्रियेति २ तच्च गूढमगूढं चेति तस्य द्वैविध्यं पम् १ काव्यवासनापरिपक्वधियः सहृदयास्तैरेव गम्यत्वं गूढत्वं
तत्कालमेव सहृदयैरसहृदयैर्वा व्यक्तत्वमगूढत्वम् २ गूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं समुच्छलित
विभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबंधोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते १ जघ
नमंसबंधोद्धुरं तज्ञागुर्वृह्णा समर्थमतिपृथुलमित्यर्थः अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेनुपपन्नः सादृश्यसंबंधेन प्रका
शं लक्षयति तच्च मनोहारित्वं व्यंग्यम् एवं वशितं वचेतनधर्मः वक्रतायामनुपपन्नः सातत्यं लक्षयति युक्तानुरागि राम
१५

नाभावपदेनयः कश्चन संबंधः संयोगादिहकः ननु नान्तरीयकत्वे समवायो विनाभावो व्याप्तिरित्यर्थः २ अत्र हेतुमाह तत्रेदि
मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् २ समवायश्चेद्द्विवर्त्तिनः स्यात् मंचपुरुषयोरत्यन्तव्याप्त्यभावादत्र वाक्ये लक्षणा न प्र
वर्त्ततेतिभावः २ व्याप्तौ लक्षणानुपयोगमाह अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धे लक्षणाया नोपयोगः इत्युक्तम् २ अविना
भावेनाक्षेप्यतदुक्ततिथ्याख्येव छाद्यैर्व्याप्तौ सत्यामाक्षेपेणैवानुमानेनैव सिद्धे लक्षणायां नोपयोगो न प्रयोजनमित्युक्तं
शास्त्रकृद्भिः २ एवं गौणाभेदद्वयमुक्त्वा शुद्धाभेदावुदाहरति आयुर्घृतमायुरेवेदमित्यादौ साहश्यादन्यकार्यकारणभावादि
संबंधान्तरम् २ अत्र च तस्य कारणस्यायुः कार्यमिति कार्यकारणभावपूर्वक आयुर्घृतमित्यारोपः आयुरेवेदमित्यध्यव
सानम् २ एतदेवाह एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणसंबंधपूर्वमारोपाध्यवसाने २ कार्यकारणभावादिलक्ष
णास्तत्रूपो यस्य तादृक्संबंधः पूर्वं प्रथमं यत्र तथारोपाध्यवसाने इति संबंधस्यारोपाध्यवसानक्रिययोः कारणत्वं पूर्ववर्त्तित्वे
न दर्शितमितिभावः २ तादृशभावेन प्रयोजनवन्त्या रनयोः प्रयोजनमाह अत्र गौणाभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यस्य प्रतीतिः सर्वदै
वाभेदावगमश्च प्रयोजनम् २ गौणाभेदयोर्गौर्वाहीक इत्यादौ भेदे वैधर्म्ये भासमानेऽपि सारोपे गोवाहीकयोस्ताद्रूप्यस्य प्रती
तिः साध्यवसाने सर्वदैव भासमानेऽपि वैधर्म्ये अभेदावगमः भेदात्यन्ताभावश्च प्रयोजने २ शुद्धभेदयोस्तन्मध्ये लक्षणे
नाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि २ शुद्धभेदयोरायुर्घृतमिति सारोपे अन्यस्मादन्यादेवैलक्षण्येन विशेषतः घृतस्यायुः
कारित्वं प्रयोजनम् आयुरेवेदमिति साध्यवसाने त्वव्यभिचारेणातिशयेनायुःकारित्वं प्रयोजनम् २ कार्यकारणभावादि
रूपतावादिप्रत्ययोर्घमाह क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः २ तादर्थ्यात्तत्प्रयोजनकत्वादुपचारोऽपि लक्षणा सर्वत्रानुवर्त्तनीयः २ यथेन्द्रा
र्थः स्थूणा इन्द्रः २ इन्द्रार्थं इन्द्रप्रयोजनिकः स्थूणा स्तम्भभेदः २ क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा २

का॰टी॰ महत्तारयति कुतस्त्यात् यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यंजनान्नापरा क्रिया २ यस्य पावन
१९ त्वादेः फलस्य प्रतीतिमाधातुं प्रतीतये लक्षणा लक्षणाश्रयः शब्दः समुपास्यते प्रयुज्यते शब्दैकगम्ये न साक्षाच्छब्दादेव के
वलं फलं गम्यते न तु प्रमाणांतरादिति केवलेन शब्दैकगम्येऽत्रास्मिन् फले व्यंजनात् नापरा शब्दस्य व्यंजनं विना
क्रिया व्यापारोऽस्ति २ एतदेव स्फुटयति प्रयोजनप्रतिपादयिषया यत्र लक्षणा शब्दप्रयोगः तत्र नान्यतस्तत्प्रतिपत्तिः
अपितु तस्मादेव शब्दात् न चात्र व्यंजनात् ऋतेऽन्यो व्यापारः २ स्पष्टम् २ अन्यव्यापाराभावमेवावतारयन् दर्शयति नाभिधादिः
नाभिधा समयाभावात् २ तथा हि दिष्टेर्गंगादिशब्दस्य पावनत्वादौ फले समयस्य संकेतस्याभावात् अग्रहणात् अभिधा
व्यापारेण एतदेव स्फुटयति गंगायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गंगादिशब्दाः संके
तिताः २ स्पष्टम् २ एवमभिधां निरस्य लक्षणां निरस्यति हेत्वभावान्न लक्षणा १ मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः पावनत्वादौ फ
ले मुख्यार्थबाधादित्रयस्य लक्षणाहेतोरभावान्न लक्षणा २ तदभावमेवोपपादयति तथा च लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाध
योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः १ यथा गंगाशब्दस्य स्रोतो यो मुख्यः तथा लक्ष्यस्य लक्षणा वा
धीतीरे न मुख्यं यथा मुख्ये स्रोतो घोषाधिकरणत्वं बाधितं तटं लक्षयति तथा तीरे घोषाधिकरणत्वबोधनं यथा गंगा
स्रोतस्तीरस्य च सामीप्यादिः संबंधः तथा तीरस्य पावनत्वादेर्न यथा तीरस्य लक्षणायां शैत्यपावनत्वादि प्रयोजनं
तथा शैत्यपावनत्वादौ लक्षणीये किमप्यन्यत्प्रयोजनम् न केवलमत्र मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रमेव किंतु तेषामा
पेक्षाबीजमपि वेत्याह नैव शब्दः स्खलद्गतिः यदेव हि गंगाशब्दः घोषाधिकरणत्वादितात्पर्यमभिधया तटं बोधयितुं स्ख
लद्गतिः तदा मुख्यार्थबाधादिहेतुकां लक्षणामुपास्ते न तु तथा फले स्खलद्गति येन लक्षणामुपासीत तत्पर्यः तथा च १९

तेच मंगपे पर्वेक्षमङ्कुलितत्वेनातिशायित्वेन लक्ष्यं वपुाकारित्वं व्यापम् अथाप्तसंस्थत्वेनानेकविषयसंचारित्वेन लक्षं नानाविधोक्तं
ढोकारित्वंमंगं मुकलितत्वेनोऽज्झिन्नत्वेन लक्ष्यं परिसर्पणशीलयोपत्वं मंगणम् उद्धुरत्वेन तयोपत्वेन लक्ष्यं रम्यत्वं मंगणम् मोदत्वेनत्रम
णालतासूद्धणीयत्वं मम्यमिति केचित् इत्यकेन ग्रहसातत्यादिधर्माणामतिशायितत्वमेव व्यापम् तथाहि धर्मिधर्मभेदा
ह्दिशालसान्तत्रयत्र धर्मीलक्ष्यते तत्र धर्माः प्रयोजनं यथा गंगागाधावेन लक्ष्येन देधर्मिणि पावनत्वादयो धर्माः प्रयोजनं यत्र
धर्मी एवं लक्ष्यस्तत्र धर्मीतराणि प्रयोजनं धर्माणां धर्मीतराभावात् अपितु तेषामेव सातिशायत्वं प्रयोजनं यथा रामो
स्मीत्यादौ रामपदेन राम्यसं श्रावनवासादिषु धर्मेषु लक्षितेषु तदतिशयः प्रयोजनमिति २ अग्रहेइयथा श्रीपरीचयान्तु
रागसिंवेन्मिता विदग्धवनितानाम् उपदिशन्ति कामिनीनां यौवनमदएव ललितानि अत्रोपदिशन्तीति १ वाचकर्म
णिप्रवर्तनमपदे प्रयोजनत्वधर्मः समदेनसंमवंत्कारीदराणिलक्षयति तत्र च स्वाभाविकत्वादन्यनिरपेक्षत्वं प्रयोजनम्
तत्र सकलजनवेद्यमिति गूढम् तथा च ललितानां स्वाभाविकत्वेमाचः सेतमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदिपुनदा
विभ्रममयुमदोदयितानां अन्तलीनमगूढमर्थं स्वार्थम् २ उपसंहरति तदेषा कथिता त्रिधा १ प्रबालक्षणा २ त्रिविधत्वेऽ
प्याह अव्यमपामूढव्यंगमाच १ स्फुटम् २ एवं लक्षणानि रूपलाक्षणिकं लक्षयति तद्भूलौ लाक्षणिकः २ शब्द इति संबध्यते त
द्भूलक्षाश्रयः १ संबध्यते स्याद्भावकोलाक्षणिकः शब्दोव्यंजकलयेति सूत्रादनुवर्ततेइत्यर्थः तद्भूः तस्यां लक्षणायामलंस
श्रयः तत्तज्जनकपतल्लक्षणाव्यापारादित्यर्थः २ व्यंजकलक्षयित्वादि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वं व्यंजनां व्यवस्थापयति तत्र
व्यापारो व्यंजनात्मकः १ तत्र प्रयोजनलक्षणाश्रये शब्दे प्रथमममिधामूले व्यंजने लक्षितत्वेलक्षणामूले व्यंजनत्वपक्ष्या
पत्ने प्राधान्येन मोक्षयोर्णावेत्यमिथुक्ताः २ अस्मिल्लाक्षणिके शब्दे व्यंजनाव्यापारस्वीकारे कोहेतुरित्याकांक्षायामाह यतस्तत्र प्र

काशी. २१

पावनत्वादेव प्रयोजनं प्रतिपादयति इत्यतोऽधिकमर्थस्य पावनत्वादि प्रतिपत्तिरेव प्रयोजनमित्यनेन प्रकारेण विशिष्टेन
दृष्टलक्षणाख्ये न किंचननेन २ तस्मात्कारणात्किंचननेनेन न किमपि ज्ञेयमित्यर्थः २ इत्याह १ इति पूर्वपक्षमाशंक्याग्र
म्यक्कराह १ प्रयोजनेनेन यदि तेलक्षणोऽर्थेन युज्यते १ स्पष्टं २ अत्र युक्तिमवतारणिकापूर्वमाह कृत इत्यादि ज्ञानस्य विषयो
ग्राह्यः फलमनुदाहृतम् १ हि यस्माद्धेतोः ज्ञानस्य ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या करणभूतस्य लक्षणानाम्नः ज्ञानस्यात्यंत
दृष्टिविषयः अन्यत्प्रीत्यादि फलं कार्यम् पूर्वापरीभावेन कालतो भेदात् नहि कार्यकारणयोरैक्यं यथा छिदाकरणस्य
परशोः काष्ठादिर्विषयः तच्छिदाफलं न च विषयफलयोरैक्यं स्वरूपतो भेदादिति भावः एतदेव दृष्टान्तं दर्शयति प्रमाता
हि नीलादिर्विषयः फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा १ इदं नीलमित्यत्र यथा नीलरूपविषयस्य प्रत्यक्षप्रदेशेन तत्प्रकट
नस्य संवित्तेः स्वात्मनि यतनत्वमसकृदिहैदस्य वा फलस्य वा नो मे द एव न तु भेद इत्यर्थः १ उपसंहरति विशिष्टेलक्षण
नैवं १ एवमुक्तमार्गेण पावनत्वादिविशिष्टेन दृष्टे लक्षणेन २ इतिमाह व्याख्यानम् १ पूर्वोक्तेविगतार्थमित्यर्थः २ कथन
द्विवैशिष्ट्यप्रतीतिरित्याह विशेषणाः स्युरलक्षिते १ तदा दृष्टे लक्षिते लक्षणया बोधिते सति तत्पुनः विशेषणाः पावन
त्वादयः प्रतीतिगोचराः स्युः १ अत्र वृत्त्या सिद्धान्तयन्नाह तदा दृष्टे विशेषणाः पावनत्वादयः तेनाभिधानात्पर्यलक्षणाभ्यो
व्यापारान्तरेणागम्याः १ नाभिधा समयाभावादित्यतोऽभिधाया विलक्षणेन तथा नैव प्रकृष्टः स्खलद्गतिरिति तु दृश्यते न
पपत्तिसह्यायाः श्रीवबोधनशक्तिस्तात्पर्यमिति श्रीमद्भिनवगुप्तपादैः क्रमेण तात्पर्यशक्तेः गम्यास्तेनातो विषयोगाधा
गाधेयतासंभवाल्लिच्छिलायमानमन्वयेऽद्वयेऽस्या अन्वयमात्रबोधं न पर्वसीमायाहेतोभावान्न लक्षणेति लक्षणाया
विलक्षणेन केनचिदन्येन व्यापारेण गम्याः २ न च वचनेन पावनत्वादिप्रतीतिर्व्यासमवगममेषितव्यम् १ येन विशेषणानां २१

ध्वनिप्रयुक्तो योऽन्ये रूढत्वेनिषेयेऽस्त्र शक्याः स्वविषयादपि लाक्षणिकाः प्रयुक्तास्तेन भवंतीपदे ध्वनेः प्रयोजनवत्तिपरिस्फुरण
णाद्युत्पार्थेद्रष्टांतं यद्युक्तिप्रफलं तत्र प्रयोजनेनैव स्खलद्गतिरितिकारिकाद्वयाद्विवार्थम् केचित्तु नैवं प्राहुः स्खलद्गतिरिति ता
त्पर्यप्राप्तिवैलक्षण्याय तथा च यथा गंगायां घोषः इत्यत्र रूपेण घोषादिविकरणता योग्यत्वादन्वये स्खलद्गतित्वं निरुक्तमित्यर्थे
प्रत्यवायान्न योऽवाप्यते न च तथा गंगायां घोषः पावनत्वादि संबंधयोग्यत्वादन्वयमसामर्थ्यमानत्वमर्थः नान्यथा योऽपि केषुवि
शिष्टक्रियस्य लक्षणायामेवानुभवः इत्येतदेवं तत्वात् यथा गंगायां घोषः स्रोतसि मज्जायतीति न तत्र लक्षयति तद्वद्धरिजंदेपि सवा
यः स्यात्तत्प्रयोजनं न लक्षयेत् न च तटेऽस्त्यौर्थः नाप्यत्र बाधः न च गंगापदवाच्यस्य तटस्य पावनीयत्वादिलक्षणीयैः संबंधः
स्यात्तत्प्रयोजनं न लक्षयेत् न च तटेऽस्त्यौर्थः नाप्यत्र बाधः न च गंगापदवाच्यस्य तटस्य पावनीयत्वादिलक्षणीयैः संबंधः ना
पि प्रयोजनं लक्ष्ये किंचित्प्रयोजनं नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः १ वृत्त्यार्थो विवृत एव सूत्रा
र्थकथने प्रक्रम २ ननु शैत्यपावनत्वादेर्लक्ष्येऽस्त्र वर्णाश्रयणीयत्वादिफलमस्त्येवेत्याह एवमप्यनवस्थास्यात्या मूल
क्षतिकारिणी मूलं लक्षणायाः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः फलं तस्य क्षतिकारिणी प्रभावकारिणी २ तथा च वृत्तिः एव
मपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तदपि प्रयोजनांतरेणेति प्रकृतप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् २ प्रकृतस्याप्रस्तुतस्य शैत्यपावनत्वा
देः प्रयोजनस्य प्रतीतिः प्रतीत्यभावक्षतिकारिणी २ एवं प्रागुक्तक्रमेण फले लक्षणां दूषयित्वा शैत्यादिविशिष्टे एव तटे
लक्षणास्तु किं तेनेत्याह नेति वादिनाम तद्दूषयितुमाह तत्पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते गंगायास्तटे घोष इत्यतोऽधि
कस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा १ यद्यपि तटे लक्ष्ये प्रयोजनस्यानुव्याप्येन न लक्षणा विषयत्वं तथापि
गंगायां घोषः पावनत्वादिप्रयोजनयुक्तं तटं लक्षयतेत्यत एव पावनत्वादिप्रयोजनं न तेन ज्ञानता विषयः किं तु लक्षणाविषय एव

शब्दस्यार्थस्य कचिदर्थान्तरप्रतिपादकत्वं तत्र नानार्थानां नियमनात्तस्याः न लक्षणा मुख्यार्थबाधाद्यभावात् अपि तेन नैवेन
नमेव व्यापारः १ संयोगः सम्यग्योगः प्रसिद्धः संबंधः संयोगः समवायो वा न तु संयोगमात्रं तथा सति हरिहस्तां श्रोरित्यत्रवो
योतनस्यात् २ विप्रयोगो वियोगः इत्येव वाच्ये प्रशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थत्वात् प्रसिद्धसंबंधविरहः २ साहचर्यमेकस्मिन्कार्ये योन्य
सहायता ३ विरोधिता वध्यघातकता सहानवस्थानं वस्थानं वा ४ अर्थोनन्यसाध्यं फलम् ५ प्रकरणं प्रस्तावः ६ लिंगम
साधारणो धर्मः ७ अन्यस्य शब्दस्याव्यभिचारितस्य सामानाधिकरण्येन सन्निधिः ८ सामर्थ्यं तत्करणनियमः कारणतेति यावत् ९
योग्यतौचिती १० देशो देशविशेषः ११ कालः कालविशेषः १२ व्यक्तिः स्त्रीपुंस्त्वादिः १३ स्वरउदात्तादिः १४ एते शब्दार्थ
स्यानवच्छेदे नानार्थत्वात् निश्चयेसति विशेषस्य प्रकृतार्थस्य स्मृतिहेतवः इत्युक्तरूपाण्येवंप्रकारेणाभियुक्तानां व्यपदेशेन
सशंखचक्रो हरिरिति हरिशब्दस्य प्रसिद्धशंखचक्रसंबंधाद्विष्णौ नियमनम् १ अशंखचक्रो हरिरिति प्रसिद्धशंखचक्र
विरहाद्धरिशब्दस्येंद्रे नियमनम् २ रामलक्ष्मणाविति लक्ष्मणसाहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ नियमनम् ३ रामार्जुन
गतिस्तयोरिति कार्त्तवीर्यभार्गवयोः वध्यघातकत्वेन रामशब्दस्य भार्गवे अर्जुनशब्दस्य कार्त्तवीर्ये नियमनम् ४ स्थाणुं भज
भवच्छिदे इत्यत्र संसारच्छेदरूपस्य फलस्यानन्यसाध्यत्वात् स्थाणुशब्दस्य शिवे नियमनम् ५ सर्वं जानाति देव इत्यत्र राजानं
संबोध्य उक्तकथायाः प्रवृत्तेः देवशब्दस्य प्रस्तावेन युष्मदर्थेन संबोध्यस्य राज्ञो नियमनम् ६ कुपितो मकरध्वज इति समु
द्रवाचकस्यापि मकरध्वजशब्दस्य कोपाल्लिंगात्कामे नियमनम् समुद्रस्य तु अचेतनस्य कोपासंभवात् ७ देवस्य पुराराते
रित्यत्र पुरारातिशब्दस्य त्रिपुरवैरिवाचकस्यान्यस्य शब्दस्य सामानाधिकरण्याद्देवशब्दस्य शंभौ नियमनम् अथवा देवशब्दस्य
सान्निध्यात्पुरारातिशब्दस्य नगरवैरिवाचकस्यापि शंभौ नियमनम् ८ मधुना मत्तः कोकिल इति मधुशब्दस्य मकरंदवाचि ९

नेऽस्तीति संबंधः नन्वत्र श्रीमदभिनवगुप्तपादाः अस्ति तावद्व्यंग्यप्रहस्य व्यापारः स च नाभिधानात्मा समयाभावात् ततश्च
यौऽसौ व्यापार आदि ग्रमुणतनव्यापारत्वेनम् २ न केवलं लाक्षणिकस्यैव व्यंजकत्वं यावद्वाचकस्यापीत्याह एवं लक्षणामूलं व्यंज-
नमुक्त्वा अभिधामूलमाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनम् १ अनेका-
र्थस्य बहुष्वर्थेषु गृहीतसंकेतस्य शब्दस्य संयोगाद्यैः प्रोच्यमानैर्वाचकत्वे नियंत्रिते यावत्स्वर्थेषु शब्दानां प्राक्संकेतयोव-
धायिनः तावत्स्वर्थेषु संकेतः सन्नकुरुते मतिमित्युक्तदृशा युगपदुपस्थितेषु बहुष्वर्थेषु तात्पर्यसंदेहे जाते तेन संयोगा-
दिसहकृतानुगतसंदिग्धार्थान्यतमकृतार्थोपस्थितावन्यपपत्याभावादेकस्मिन्नस्मिन्नभिहितविशिष्टेऽर्थविषये वाचकत्वे
नियमिते सति अवाच्यस्यान्यार्थस्याधिगत्यावबोधयितुमशक्यस्यासावर्थः तस्यापि यत्प्रतीतिकरणी त्वेदृश्याशक्तिः
शब्दस्य व्यापारोऽञ्जनताख्यञ्जनता नाम अत्र शाब्दिकसंमतिं पूर्वं तु स्वार्थमाह २ संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधि-
ता अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे वि-
शेषस्मृतिहेतवः इत्युक्तदृशा सशंखचक्रो हरिः अशंखचक्रो हरिरित्युच्यते द्वयोः रामलक्ष्मणाविति दाशरथ्योः राम-
र्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुं भज भवच्छिदे इति हरे सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे कुपितो मकर-
ध्वज इति कामे देवस्य पुरारातेरिति शंभौ मधुना मत्तः कोकिल इति वसंते पातु वो दयितामुखमिति सांमुख्ये भाति
चापरमेश्वर इति राजधानीरूपाद्देशात् इति चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ रात्रौ वह्नौ मित्रं भातीति सुहृदि मित्रो भातीति र-
वौ इंद्रशत्रुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् आदिग्रहणात् एतद्दमेतत्स्तनितृष्णा एतद्दमेतेति अक्षिवर्तिरे
एतद्दमेतावता पत्रद्दमेति हि दिस्तुरेदि इत्यादावभिनयादयः इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेका

का०टी०
२९

अनुसंगलघुदेवनादभिमतनिर्देशेनैतावन्मात्रप्रयोनिषेधाणां परिमितत्वेन नियमितः तथैवैतावन्मात्रावस्थानमिनयेनप्रकट
नुवाहुल्ययोः एतावन्मात्रैर्दिवसैरित्यभिमतनिर्देशेन कालस्य परिमितत्वेन च नियमितः अत्र कालस्यापरिमितत्वमतिशयो
क्तिभेदक्रम नवदन्तेनाभिमतनिर्देशो भिन्नपद एव यथा चन्द्रस्थितसौवर्णस्तम्भोरेचनादिनाभिमतनिर्देशात्करणाभा
वः स्फुट एव तथा चोक्तं विवृतिकायां इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् इत्यत्राभिमतनिर्देशो हृदयस्थितहस्तमात्रेण प्र
तीयते न तु पदस्य भिन्नयोनकरणमाला इति अपि चास्मिन् शास्त्रे एतावन्मात्राभ्यामतिपत्राभ्यामिति पाठे समस्तमाला: अति
पत्राभ्यामितीत्यभूतलक्षणेन ततीयापत्रप्रायप्रयोगे इत्यत्राग्नि: पत्रेण न निरूपणं पद्मपत्रप्रयोगेति व्याचक्षते कारिकार्थं
विवृणोति अत्रानेकार्थस्येत्यादि संयोगादेरित्यनेनानेकारिका पठिता इत्यमित्यादि प्रश्नस्यापि विवृतिः अवाच्यस्यादे
स्तु पदत्व विदित्वादिश्रेनत्वमित्यस्य विवरणम् २ एतदेवोदाहरति यथा महात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृत
शिलीमुखसंग्रहस्य यस्याऽनुपप्लुवगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् २ तत्रादौ प्रकृतेन न्यायार्थः महा
त्मनः श्रेष्ठस्वभावस्य दुरधिरोहतनोरनभिभवनीयशरीरस्य विशालवंशकुलेनोन्नतिः प्राप्तास्य यस्य तादृशस्य कृतः शि
लीमुखानां शराणामशितः सर्वसैन्यगुणयकरणस्य संग्रहः संचयो येन तादृशस्य अनपप्लुवः उपप्लवैः वर्जिता या दिभि
रहंकृतै रिति स्य पर चक्रेणेह पदेष्वे हीना गतिः राज्यप्रचारो यस्य तादृशस्य परान् वैरिणो वारयति निवारयतीति परवारणस्य
यस्य यस्य स्वस्य सततं दानाम्बुसेकेन वितरणजलसेकेन वितरणजलसेकेन सुभगः सुभगः सुन्दरः करः पाणिरभू
त् अथाप्रकृतेन नार्थः महात्मन इति जातिविशेषः तस्य रूपस्य दुरधिरोहा अभ्युन्नततनाङ्गः विनारोहणीया तनुर्यस्य वि
शालो यो वंशो वेणुस्तद्वदुन्नतिर्यस्य यस्य कृतः शिलीमुखानां भ्रमराणां संग्रहः संसर्गो येन उपप्लवः अनव्रतगमनेन २९

नोपि कोकिलमदकरणासामर्थ्यादसंनेति यमनम् ९ पानवीदयितामलमिति मलिनशाद्रस्यानवलावितोपि कामानरपति
पालनयोरपत्नयासामर्थ्यार्थं नियमनम् यद्यपि त्रुवनादिना ननमपि कामानुरणालके तथापि सामर्थ्यमेव योगपमति
सामर्थ्यमसर्वस्वविरसत्वात् १० मानवत्यपरमेश्वर इति नारायणादिना वितोपि परमेश्वरशब्दस्यात्रेति पदवाच्याज्ञानथानीत्र
पादेशाज्ञानतीति यमनम् ११ चित्रभानुरिति चित्रभानुशब्दस्यादित्ये इति कालविशेषाद्द्वौ नियमनम् तस्यैवराज्ञाविति
कालविशेषाद्द्वौ नियमनम् १२ मित्रमालीति मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वेपि तापुष्कान्निर्देशान्नद्धदिति यमनम् मित्रोमा
लीति सहद्वावकस्यापि तस्यैव पुंलिंगनिर्देशाद्द्वौ नियमनम् १३ इंद्रशत्रुरिति इंद्रः शत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहावा
द्युपदोदात्तत्वम् इंद्रस्य शत्रुः शातयितेति तत्पुरुषे अन्त्यपदोदात्तत्वमिति स्वरविशेषेणार्थविशेषमानयद्यावेदेन तथाका
व्ये इति नोदाहृतमित्यर्थः आदिग्रहणात् पदद्वमेतेति एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्रैर्वंदपातैः एतावन्मात्रावस्था ए
तावन्मात्रैर्दिवसैः २ इत्यादावभिनयादयः १ गजेत्यते इति शेषाः अभिनयः हस्तेनतत्तदाकारानुकरणं अत्राप्यादिशब्दात्
हस्तोद्धचनचलनादिना भिमननिर्देशः चेष्टादिशब्देनैकादिसंख्यानिर्देशस्य तथाचोक्तम् एकस्यासमहं सेवचयदहं लय
चामवेन ततत्क विप्रयोगेणाहातत्रकाव्यमिळता एकपंडुः कर्णचंद्रगात्रास्पर्शदस्थकादक हृषयत्ततरीकूलतरश्रुतिस्य
ज्ञादिकमित्यादि तथाहिका विस्मयोतायकात्ररागायताषिकेदर्पशीयमारद एतावन्मात्रेति परिमाणाचमात्रच् एतावन्मात्र
स्तनिकापीनोन्नतकुचा एतावन्मात्रैः परिमितैर्वंदपातैः निमेषैः संप्रेक्षमितिशेषः तथाच एतावन्मात्रावस्था प्रकृति
लीलाविलासविशेषकादि दृष्टावस्था एतावद्भिर्दिवसैः स्वल्पकालेनेव मम् पत्रेनिसमनयः तथाचात्रैतावन्मात्र शब्दः
हस्तसविकसितपद्माभिनयेन तन्नयोः पीनत्वेमुकुलितपद्माभिनयेनोन्नतत्वेच नियमितः एवमेतावद्भिरत्तिपातैरिति त्रि

श्रीः । सूत्रे ग्रन्थकृदाह २ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् योऽर्थस्यान्यार्थधी
२० हेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा २ वक्ता कविर्निबद्धश्च २ बोद्धव्यः संबोध्यः यं प्रत्युच्यते इति यावत् २ काकुः शोकभीत्यादिना
कृतो ध्वनिविकारः ३ वाक्यमाकांक्षादिमत्पदसमूहः वाच्यं वक्तृबोद्धव्यवत् अन्यसंनिधिः अन्यस्य वक्तृबोद्धव्येतरस्य संनिधिः
वाक्यवाच्याभ्यां सहितानां वा समावत्यसंनिधिर्मध्यपदलोपी कर्मधारयः अन्यथा द्वंद्वे बहुवचनेन वा स्यात् समाहारेणैक
वद्भावेन नपुंसकतया च संनिधिरिति वा स्यात् तेन वाच्यवैशिष्ट्यात् वाक्यवैशिष्ट्यात् अन्यसंनिधिवैशिष्ट्यादिति पर्यव
सितम् प्रस्तावः प्रकरणम् देशो विजनादिः कालो वसन्तादिः तथा च वाक्यार्थः प्रस्तुतवचनबोद्धव्यशालिनी प्रतिभा मते
तिप्रतिभा वासनाशक्तिरूपा तज्जुषां काव्यविवेचनशक्तिमतां तत्सहृदयप्रचारिणां अन्यस्यैवाच्यलक्ष्येतरस्यार्थस्य धीः
प्रतिपत्तिस्तस्या हेतुः वक्तृबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्यात् विशेषोपस्थित्या हेतुना योऽर्थस्य वाच्यलक्ष्यरूपस्य न तु शब्दस्य व्या
पारः सा व्यक्तिर्व्यञ्जनैव नाभिधा न च लक्षणा न्यर्थः यथा च तात्पर्यस्य व्यापारेण वाभिधालक्षणे तथा चाग्रे निर्णेष्यते
क्रमेणोदाहरणम् वक्तृबोद्धव्यादिसूत्रोक्तिक्रमेण २ एवं वक्तृवैशिष्ट्यादर्थस्यान्यार्थधीहेतुत्वमाह अइपिहुलं जलकुं
भं घेत्तूण समागदम्हि सहि तुरिअं समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि विअ ॥ १ अतिपृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा स
मागतास्मि सखि त्वरितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् २ अकस्मात् स्याः कुत एवं श्रम इति वितर्के
[illegible] प्रतीयमानोक्तिः अतिपृथुलं दुर्वहं तत्रापि जलेन पूर्णं कुंभं गृहीत्वा समागतास्मि त्वरितेन तन्मध्ये विश्रान्ता अतः
श्रमेण श्रमकृतो यो स्वेदसलिलनिःश्वासो ताभ्यां निःसहा चालितुमक्षमा विश्राम्यामि क्षणमित्ययमभिधेयार्थः वक्तुः
स्वैरिण्या वैशिष्ट्यादतिपृथुलजलकुंभस्य वहनं तन्मध्ये विलंबश्च मौमान्यथा प्रोक्तिः इहार्थान्तरस्य चौर्यसुरतगोपनाख्य २०

नदीनामतिः संचारोयस्येनाट्शास्य परःसंक्षेप्स्त्रो सौचारणोऽन्तीनस्य सततं दानात्रुसेकसुभगः समदनलसश्चनिरम्भः करोऽभूत
अत्रप्रकरणवशात् यस्येति सर्वनामपदस्य नृपपरतया तदन्वयबोध्येष्वर्थेषु भद्रादिपदानामौचित्यादभिधानियमनेऽपि
यदप्राकरणिकोऽर्थः प्रतीयते इति तत्र व्यञ्जनैव व्यापार इति तत्रार्थसंगतिः यथा वाज्रत्पगजयोरुपमानोप
मेयभावेनात्रोपमालङ्कारोऽप्यस्त्यथा वाग्रे वक्ष्यति यत्राचतात्रसङ्ग एववाच्यस्तथाचप्रकृतयोर्गुणवद्यः स्फुटो व्यङ्ग्य
एकस्याप्रकृतत्वेनतत्त्वस्यापपत्यापि २ एवं आपादितिन्नूव्यञ्जनकशब्दलक्षणमाह तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः तद्युक्तो व्यञ्जना
युक्तः १ स्पष्टम् २ ननु शब्दस्योक्तस्थलेषु प्रथमार्थप्रतीतावेव कारणत्वेन व्यवधानाद् द्वितीयार्थप्रतीतौ कथं कारणत्वमत्या
ह यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथाऽर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्सहकारितया मतः तथेति व्यञ्जकः १ यद्यत्सोऽर्थान्तरयुक् नानार्थवाचकः
शब्दः तथा व्यञ्जकः तत्रार्थोऽपि सहकारीत्वेन तत्सादात्कारणं शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमर्थस्य तत्सहकारित्वात्
प्राधान्येन अतः शब्दस्यैव प्राधान्येन काव्यव्यवहारः तथा चाह हावेव प्रकृताप्रकृतावर्थाविभिधायाएव विषयो न त
त्र व्यञ्जनाया अतएव तत्र व्यवधानमिति सिद्धम् इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्पणे शितिकण्ठविवेचनायां व्य
ञ्जनानिर्णयो द्वितीयोल्लासः ॐ श्रीगणेशाय विघ्नध्वंसमवाप्नु तत्केतवे नमो निर्विघ्नमारब्धकार्यनिर्वाहहेतवे एवं श
ब्दार्थद्वैविध्ये क्रमेण शब्दानां व्यञ्जकतामुक्त्वार्थव्यञ्जकतां सर्वेषां प्राधान्येनार्थानामिति प्रागुक्तं हि शब्दप्रमाणवेद्यविषयोऽवगत्य
नर्थान्स्मारयति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां १ पुरा वाच्यादयस्तदर्थाः स्युरिति पूर्वग्रन्थे २ शेषं स्पष्टम् अर्थानां वाच्यल
क्ष्यव्यङ्ग्याः तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् १ स्पष्टम् इदानीं किं निरूपणीयमित्याह अर्थव्यञ्जकतोच्यते अर्थानां व्य
ञ्जकतोच्यते निरूपणीयेति शेषः स्वरूपोपक्रमार्थानुसारिकमाह कीदृशीत्याह कीदृशी किंस्वरूपार्थानां व्यञ्जकतेत्याकाङ्क्षा

श्री

लक्षितमिति इत्यत्र तथा विपरीतस्याव्यामोहेन चिन्तारंभेणोत्कंठापकारत्वादिना निःश्वासेनान्तरह्वेगगुप्तत्वेन स्थाने इष्टागुरुदोषारोपणान्
२१ दोगुप्तिरपि इति इत्यादिविशेषणेनैव अपि विशेषमनुभवतीति अथापि तत्कुरुषु न भवतीत्यत्र इति वाच्योऽर्थः तत्र वाच्यस्य काकोर्वैशिष्ट्य
न्यापि विशेषेण युक्तः कुरुषु तद्युक्तः स्वयं विगतरागमपि नेति तत्र तथा भूतपाञ्चालीदर्शनादिना खिन्नमपि गुरुः खेदमुत्पन्नेन न
तत्तु विरक्तादिषु कुरुषु खिन्नेऽपि व मूलवाच्यं न तु प्रयोगमानस्य सिद्धयोगभूतमपि तथा गतः खेदः कुरुषु न योग्य इति व्यंग्य
वाच्यादपि किं न चमत्कारकारि वाच्यस्यैव भीमसेनक्रोधप्रकर्षकत्वेन चमत्कारित्वादिति वाच्यसिद्ध्यङ्गभूतता तथा च खे
दमपि भजतीत्यत्र काकाक्षिप्ते नैव ननु तत्र अपि न योगस्य स्वयं अयुक्तता यापि कुरुषु खिन्ने कोऽनर्थस्तादृक्कः द्वितीयस्त्व
काकाक्षिप्तः तत्र श्रुतिनिषेधहेतुसामर्थ्यात्कुरुषु खेदयोग्यत्वस्य च स्वरूपेणेदमनभिमतत्वेनाभिमतत्वदाप्रयत्नस्यानल्पा
ऋच्छामि यद्येवं करोतीत्येव प्रश्न अवनितकाकोरुपमाद्गुणीभावेन काकाक्षिप्तता तथा काकाक्षिप्तमवाच्यसिद्ध्यङ्गम
करत्वेनैतरेव सिद्धो नन्विमिति काकुर्वैशिष्ट्यापि का थं कस्य तथा यो भीमसेनो राष्ट्रेना शङ्कातद्गतश्चैकदेवगु
णादह् २ नच वाच्यसिद्ध्यङ्गमात्र काकारिति गुणीभूतव्यंग्यत्वं प्राक्प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः १ अवतारणीको
नपुंकेऽत्र काकुर्वाच्यसिद्ध्यङ्गमित्युक्तः गुणीभूतत्वं वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वस्यासंगतत्वं प्राक् अत्र विचार्यमाणे प्राक्केवलात्
त्वर्थः तथा प्रश्नमात्रेणाकाकोर्विश्रान्तेर्विरामादपि प्राप्तेर्गुणीभूतत्वं नाम यस्यामेतत्प्रश्नप्राक्यमित्यवयः तथा चैत
त्कुकाकुरासायविचारः अत्र काकुर्वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति यत्तत्र तथाहि तथाभूतपाञ्चालीदर्शनादिना तथाभूतत्वा
द्यपकर्षत्वं कारिषु रुकुरुषु न मान्यपि हेतुरपि तन्मनीकारे इत्येनमयीति वाच्योऽर्थः काकुवैशिष्ट्यात्वेतु चयं व्यंग्य
मादायैव पर्यवस्यति न तु वाच्यमात्रमाधायितात्राप्रधानीभूयविश्रान्तः काकुः वाच्यसिद्ध्युत्तरकालमेवाधिकप्रकटीभू २१

21

स्वेन्नतनरेन्द्रः तथाचाजसमागतासीतेनेविलेभापह्नवः नविनिमित्तादिनासेदनिःश्वासयोस्तद्विनाशमनतथुमननाना
रोपेणारतेनन्यतापह्नवः अत्रचार्थस्येवप्राधान्येनतथेतकत्वेनशावस्मतस्यपर्यायेनपरिवृत्तिमुद्रनादिमग्रेविकीर्ण
ते एवमग्रेयथैसेवप्राधान्येनेयम् २ वोढव्यवैशिष्ट्यमुदाहरति ओष्ठेतिहृदोहलेविनाअलसत्वमालसान्निमुखस्थमुद्रम
दमासणीपक्वंसदितदृष्टि अरदूपरिभवः अत्रहृत्वालकामुकोपभोगोव्यज्यते १ ओष्ठेभिग्रेहेर्वस्वेविनालसमनिः
श्वसितम् ममसदृशाभिनाः कृतेमलिनवापिपरिभवति तवापीतिनाभितरेष्ठ परिभवतीत्यस्यादिसार्थेनाकर्मणि
छीतिकेचित् अपरेमनिःश्वसितमितियदस्केरेनसःकान्तस्तवापिपरिभवति ओष्ठमादीतियोजयन्तिवारवारतस्मिन
दर्थप्रार्थनाभिर्निशान्तयणाशेत्रिशनागारः अतएवनागरकृतदोर्वस्यमगपोरित्यादि तथाचकार्यसिद्धमावक्तृता
विना विनाकृतेचालस्यकार्याननताश्रादःनिःश्वासमहित देहति ममममङ्गःलसंलेमममदभागिनाः कृतेमद्दर्थना
मपिपरिभवति मदभागेयेनतबग्रमवफलंकार्यसिद्धिश्चेत्ययमर्थोभिप्रेतः वोद्धव्यायाः संबोध्यायाःसख्याःओष्ठेया
एवस्याविशेषणात्वैशिष्ट्यात्मकामुकोभुक्तत्यर्थोनरव्यज्यतेकिंतथाचाविम्यमनीयापान्तविसख्येनस्मित्यायमेवल्लभिन
मितभिशयोमदभागिनीत्यस्य १ काकुवैशिष्ट्यमुदाहरति तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपाञ्चालतनयां वनेव्याधैःसार्धंसुवि
रम्भुषितंवल्कलधरैः विराटस्यावासेस्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुःखेदंखिन्नेमयिभजतिनाद्यापिकुरुषु अत्रमयिनयो
ग्यः खेदः कुरुषुनयोग्यइतिकाकाप्रकाश्यते १ मृदूदेवप्रतिभीमस्योक्तिरियम् दृष्टेति तथाभूतामाकृष्यमाणोकेश
नोदृश्यामातारपिशामननतस्याकुला नृपसदसिभीष्मादीनांप्रत्यहेननतयत्रकचविकृष्टेचालस्य [illegible]
नेत्स्यकस्येत्विमाकृतस्यनितेदरेतधिष्ठाणांव्याधैः सार्धंनतमुनिभिर्वल्कलधरैस्साधिष्ठे [illegible]

मणाघ्रीलानोविभ्रमः तत्याद्दंष्ट्रागाहेदैत्यिनागमनोहिषुग्रस्थानेभूषणानीनोविन्यासोविभ्रमोमनश्चेवेलत्तणः येव
तोलेकारःयेनैनाहकं सकललोकोस्मादकारणार्थः इमनाहगणदेषुः किंवैतस्मिन्नपरंवैतस्मिन्दृशेनयोवहहेतवि
भ्रमासहेत्रतस्यहृदः भ्रमापूतत्वनेनपुनःपुनः भवर्तकाः तेवानानोविवर्तमानाएवनत्तविरता येषामग्रेसरतिप्रथ
मस्मेवप्रादुर्भवतिकलितः भ्रकोहेभ्रवमरमनवेस्यकोपः येनैनाहकलानाविलसेद्यतर्थकारीमनोमहः ततवायः क
स्मिन्मनहस्यर्थः भ्रत्रायमर्थः ननहिशेषणानोर्थप्रकाशितस्यतमेदादेशमेवयेनोविभ्रमस्यवाच्यस्यवैशिष्ट्यादत्रता
त्तंप्रविष्टोतिकामुकाभिप्रायात्मकमर्थान्तरंगमयति २ अनुस्यतदस्यसमस्त्रियेवैशिष्ट्यमुदाहरति एणाक्षमनल्ल
मणाभ्रतामन्तरमस्मिन्नस्फलास्मिवणामनंगनदसंकाशुणावरहोरणावाहोदीसामो भ्रत्रसंध्यायासंकेतकालइति
तदस्यप्रतिकयाविरोधतने २ नुइतिभ्रतनाइमनुः भ्रभूमीरदंभोरेसकलत्तणमात्रेयदिसंध्यायाकेवलंभवतितवा
भवतिविभ्रमः भ्रत्रायुवाबोधः कयाचित्संसारवीप्रतिप्रोच्यमानः भ्रतएवतदस्यस्यवाक्यार्थमनुदासीनस्यवक्त
वोद्धव्येतरस्यसंकेतार्थितयोपप्रतीत्तमाणस्यतारस्यसंनिधेर्वेशिष्ट्यात् कयाचित्कंचनसंकेतार्थिनंतदस्यप्रतिसा
यंसंकेतसमयोदर्ष्यतेइत्यर्थान्तरंद्योतयति २ प्रस्तावेवैशिष्ट्यमेकोदाहरति सर्वेसमागमिष्यसिरिततपिनुभ्रतपदस्य
तेणापमेभ्रकितितिहितिसदिसन्तेसकरणिन्तम सूयतेसमागमिष्यतितवप्रियोयाममुहूर्तमात्रेणएवमेवकिमितितिष्ट
ति तत्संविसज्जयकरणीयम् भ्रत्रोपपतिप्रस्तुपसंवेतत्प्रकृतमितिवार्थते २ भ्रत्रायमर्थः कोविडुपयत्नमभिसारणोद्य
तांप्रति तदुचितवेशविन्याससमयेविदितरहस्यायाःसख्याः भ्रकस्माद्दूरस्थरामगमनप्रस्तावत्वपयप्रस्पदुक्तिः तयाचा
त्रवाच्यार्थेनरहस्यगमनवैशिष्ट्येन उपपतिमुपामिसर्तंतनयुक्तमित्यर्थान्तरंगमयति २ देशवैशिष्ट्येनोदाहरति भ्रत २२

22

पंचमन्कारेति एवमेवमप्रश्नमात्रेणापिका कोने विश्रांतिर्येन काकालिमता स्यात् एवमेवमप्रश्नमात्रमनुनीयका कुतो विरतः
येनास्माभिर्यान्येन काकालिमता किं मममंतरोति वदत्राणिवाक्यार्थः काकोः प्रश्नगमकना म्नानावेशिष्ठानानोविद्य
रूपतयोपमादयपर्यवसानीमादि २ बाष्पवैशिष्ट्यादेन केवलेन मुदाहरति नत्रामदृतारतलानि मिश्रैरिति गुणाणिसिन्ध
गुणस्यरतिः मन्येश्रृंगारेन्मुकवोलाणमादिद्दी २ तदा ममगंडस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्र इदानीं सैवाहं तो च क
पोलो नसा दृष्टिः २ अत्रमन्मुखी कपोलप्रतिबिंबितापषूप्तन् सा दृष्टिरन्यैवाभूत् व लिताया नतस्या मन्ये बुनातेन्यद्दो
प्रछन्नकामुकत्वमिति व्यज्यते २ तदा मम गंडस्थलनिमग्नां मम कपोलोतर्निमग्नां दृष्टिमन्यत्र नानैषीः अ
थासंगेनापरं न किमप्यद्राक्षीः इदानीं सैवाहं तव परित्यक्तरूपगुणादिः तौ च कपोलौ न इयोच ताद्दशावेव कपोलो
न सा दृष्टिः तादृगेक विषयिणी स्थिरा च न दृष्टिरित्यर्थः तदेति इदानीमिति विच्छेदेन वाक्यभेद विशिष्ठात् मन्मु
खीकपोलप्रतिबिंबितापषूप्तः मद्वयेन सा तात्पर्यस्थिता मम पदाय प्रतिबिंबप्रषूप्तन् सा व दृष्टिरन्यैव स्थिरा या नि स्थला
भूत् वलिताया नतस्यां प्रतिबिंबदर्शना भावादन्येवविषया इद्दो नवलाच नाते न्यद्दो आश्चर्यं का पि प्रछन्नकामुकत्व
मिति व्यज्यते छिंगवलोकनेन कामुकस्य प्रछन्नत्वमनतीति भावः २ वाच्यवैशिष्ट्यादेन केवल मुदाहरति उद्देशोयं
सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी कुंजोत्कर्षांकुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः किं चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते ते
ति वाता येषामग्रे सरति कलिताकांडकोपो मनोभूः अत्र रतार्थं प्रविशोति व्यज्यते २ नर्मदा तीरे वविधया या नर्म
दा नद्याः प्रथममुद्देशः देशः दूरतो ह्ननाद्द्वितः सरसा रसवत्त्वाका पत्र प्रचयवती या सौ कदलीश्रेणिः तस्याः शोभ
न यातिशायी सर्वजनाकर्षणादि तस्मिन् अर्थात् कुंजस्योत्कर्षकुसुमादिसम्पन्न तेनांकुरितः अभ्युद्गतः रमणीनाम

२३ शिरोऽस्य कस्य पुनः स्तनादाकर्षणेन दर्शनात् कंठग्रहणे प्रोच्यः हि समयो रतिमध्ये चलत्वेन सात्त्वादिभिर्विषयिणः कण्ठग्रहा इति
स्यात् गतत्वात् मुक्तादि ग्रहणप्रसारितयोः स्पर्शनयोः मिथः सङ्कोचेनेति चेष्टाभिः प्रच्छन्नकामुकविषयः उपपतिविषयश्चा
कूतविशेषः अत्र रागोदितस्य मनोनिर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ग्रन्थे चादिविकारे त्वसंभोगेच्छाप्रकाशकः
भावप्रवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते इत्येवं रूपो भावविशेषोऽभिधीयते इति सहृदयः अत्र रागोदितानि चक्रोणके दृष्टेन
तद्भवरोमोद्गमयमो नंभनेस्फोटयत्यंगं गवालमाश्लिष्यत्येवति ग्रन्थोग्रगलितवसनमकरात्तनिरीक्षते छद्मनालापिनश्च
नेत्रप्रियमेवमधोमुखीत्यादीनि गृह्यन्ते रतौ नेयानि केचित्तु आकूतविशेषो भावविशेषः संभोगाभिलाषिणो भावविशेषः
शेषः स्यादाहुः नयाच भरतः स्तनानि चित्तलातीति त्रीडेति परिभाष्यते अत्र भावाः स्मरेतसाश्रयो वदनमोनिते मुखात्
उद्गतेऽमिमिलेत्तनत्वलोचनम् वेवर्णमिमेवमाधेरस्याभिनयो भवेदिति मदनवश उल्लासेत्यादिना कञ्चुकम्
नामालिंगनम् शिरोऽस्य कोपोनयनेन रूढानमनम् लोचनायः सेवेणास्यात्मयापेत्य वाचो निवारणेन कोलाद
लोपरमापेक्षणं होलनासंकोचेन पारितोषिकमालिंगनमभिप्रेतं मन्यते स्यादाहुः नत्र ग्रथनात्तवापश्चतिदृष्टुल
मितपत्रदृष्टुलनूपसवाचस्य वृत्तः सेविरणा वोढव्या याः सा व्याप्यवेपीष्टा गरुत्तनेमन्त्रकाकुवक्त्रवोढव्यकालवाक्या
नाविशिष्टाद्विजेषुवोदाहृतेषु किंविस्तारकारिणा ग्रन्थकारणसंग्रहणेनेत्याह २ निराकांक्षत्वप्रतिपत्तये प्राप्तावस
रतयापुनः पुनरुदाहृयतिवक्त्रादीनां मिथः संयोगो द्विकादिभेदे २ निराकांक्षत्वप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतयापुनः पु
नरुदाहृयते मिलितेनोदाहृतेषु वक्त्रादिविशिष्टेषु कुत्रचित् कस्य प्राधान्येन ग्रन्थकर्तृत्वाकांक्षयासंदेहे यत्र यस्य प्राधान्ये
न तत्र तस्यैव ग्रन्थकर्तृत्वेऽभिमानकूलमात्र यथातिदृष्टुलमित्यत्र वक्तृमात्रस्य प्राधान्येन वैशिष्ट्यावाच्यवोढव्ययोरान् २३

अथ यथैकुसुमावचायेक्रुद्धमज्ञात्मिकरोमि सख्यः नाहं हि दिदृक्षुरस्मि तेसमर्थं प्रसीदतान्यैरवितोनलिर्विः अत्रविविक्तोयंदेशइ
तिप्रच्छन्नकामुकस्तया विसर्जितस्त्यात्मतां प्रतिकथ्यतिविज्ञेयाते १ कुसुमानामवचयः इत्येतावतानप्रच्छन्नकामयतेरनिप्र
च्छन्नकामुकत्वप्रतीतिः नयेनैकवचनेन सखीनां मध्ये विश्वस्तत्वविदितरहस्यत्वाभिप्रायेण अत्रदेशस्यविजनतयावैशिष्ट्या
प्रकृतोपमर्दोऽवगम्यते तस्याप्रेमातिशय्यस्तं रमयति १ कालवैशिष्ट्योदाहरति गुरुअणपरवसपिअ किं भणामि तुह मं
दभाइणी अहकं अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणसि करणिज्जम् १ गुरुजनपरवशप्रिय किं भणामि तव मन्दभागिनी अ
हम् अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् २ अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावत्र भवामि न वत्स्यामि न तव तन्न
जानामि गतिमिति व्यज्यते १ गुरुजनः कामव्याधानभिज्ञो लोको वसन्ते विप्रवासकाल अतएव परः वैरीत स्ववशो तिस्थाभि
प्रायसंबोधनं मन्दभागिनीति नवाप्येवनिस्थगदिति अत्रापि वाच्यार्थः अत्रेतिनिपरोक्ष स्यानर्थमयमस्य भवेतिदिनोपदीय
मानकुसुमविकाससमुपवसन्तकालस्य वैशिष्ट्यात् व्यङ्ग्योदासीनेनाभिधानात्रभवामिनजीवामीन यैर्यन्तरेयोजयति २
कालादेरिति कारिकायामादिपदेन ग्राह्यमाह आदिग्रहणाच्चेष्टादेः २ चेष्टावैशिष्ट्यमादिपदार्थं उदाहरति
सैवयः २ उदाहरति यथा द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादि
तम् आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते अत्रचेष्टयाप्रच्छ
न्नकान्तविषयआकूतविशेषो व्यज्यते १ द्वारोपान्तनिरन्तरे द्वारसमीपमवलोकनतत्परे प्राप्ते सति मयि तया सौन्दर्यसा
रश्रिया प्रथमं सा प्रच्छन्नो नावतिष्ठत ऊरुयुगं प्रोल्लास्य अधः क्षिप्ते चले लोचने कदाचित् संकोचिते
लेचं वाचः प्रसरणं सखीषु प्रवर्तितं मन्कथानिवर्तितेनोद्धास्थिता अत्र ऊरुयुगस्योपनयनात् नाम्नाविकृतिविशेषोपवर्णने

का॰ टी॰
२४ लंकेति सिद्धम् २ इति श्रीकाव्यप्रकाशसंकेते प्रतिपत्तिसंकेतविशोधने व्यंजनानालक्षणानाम तृतीय उल्लासः ॐ नमो वामदेवाय
ॐ गणपतिपुरुषधर्मध्वानपूर्तानतयो विकल्पितगुणवृत्तिप्रासप्रसंप्रदायः रसविवरणहेतुः साधु काव्यप्रकाशो वि
भवतु प्रीतिकरः प्रीतये ये प्रयत्नः अथ चतुर्थोल्लासदर्शनम् यद्यपि पूर्वार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणां स
रूपमभिधानीयं तथापि धर्मिणः प्रदर्शितेऽधर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह २ काव्यलक्षणे प्र
दर्शिते विशेष्यं दोषाभावादयो विशेषणानि तदवविशेष्येति रूपिते विशेषणानि रूपणीयानि भावरसमितालोचनाह य
द्यपि सार्दि साक्षात्संवेद्यः रसो ध्वनिमीमांसाप्रमेतत्कभावेन तत्काव्ये अविवक्षितवाच्यादीनेकविधं काव्यं रसमेवोपक
रोतीति प्राधान्येन रसस्यैव धर्मितम् अतो धर्मिणो रसस्य प्रदर्शिते रसनिष्ठानां धर्माणां कश्चित्सविदेयत्वं कस्यचि
दुपादेयत्वं यथा शृंगाररसस्य श्रुतिकटुत्वदोषो हेयः रौद्रादौ तदेव गुणोपादेयः माधुर्यगुणः शृंगाररसस्य
नानुपादेयः तदेव रौद्रादौ दोषो हेयः अलंकारोऽपि यमकादिचित्रकाव्यः शृंगारे दोषो हेयः वीररौद्रादौ गुणोपादेयः
इति ज्ञापनार्थं प्रथमं काव्यभेदोक्तिः इति धर्मिणो रसस्य प्रदर्शनाय तदुपकारकाणां काव्यभेदानाह २ अविवक्षितवा
च्योऽयस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति वाच्यमविव
क्षितं यत्र स ध्वनाविभवत्वाद्धान्य ध्वनिरिति ज्ञेयः २ रूढिप्रयोजनभेदाल्लक्षणा द्विधा तत्र यो रूढ्या सा हिता रूढावित्युक्तेः
लक्षणामूलेति प्रयोजनलक्षणाया ग्रहीकारः प्रयोजनलक्षणायामपि गूढे सत्येनासगूढव्यंग्यपयादयः प्रयोज
नलक्षणामूलत्वमूहयम् तद्वस्यमानगुणीभूतव्यंग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यंगादेरपि संभवति तद्वदगूढव्यंग्यप्राधान्ये
ति २ तत्रवाच्यैकविदितपर्युत्पमानलादर्थान्तरे परिणतं यथा त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति आत्मीयां २४

24

कृत्यमात्रमेवं तद्वत्तेन्यत्र कालस्यैव प्राधान्यमन्येषामप्राधान्यमिति निराकांक्षतया यः प्रतीयते सुव्यक्तये यत्र यस्यावसरस्तत्र
तस्य प्राधान्यमिति प्राधान्यमत्तया वक्त्रादीनां मिथः संयोगे तुल्यकक्षतया नान्योन्यप्राधान्येन संयोगे ह्येष परिमाणमस्येति
ह्निकम् आदिप्रारब्धात्रिकादिते भेदे विशेषे पुनः प्रकृतवदाक्षिप्यते इत्यनयः २ तत्राह्निकस्यैव प्राधान्येनैव पृष्ठमसदारा
ति अस्यापत्यमसन्तारं अन्यथाह्निकमत्र पलोप्रपमाणादिप्रवृत्तिपथमुक्तमसेद्गणसन्नादिसि अताह्निकं प्रति अत्राह्निक
सकं प्रलोकस्य मापाधिकरणप्रयपुरुषा या यामावयोः शास्त्रः अत्र वक्तव्यैर्विरपाः तो तकृत्यसापविकतरूणस्याह्निक
स्यावसरप्राप्ततया प्राधान्येनैव पृष्ठत्वात् शास्त्रस्यानप्रवृत्तं नार्थः राशौ त्वार्थमागक्तस्यार्थान्तरयोगतयति विस्तारस्त
परीत्तायुष्ये २ एववार्थस्य दर्शनकतासंदाह्यस्तत्त्वप्रयोजनमिति दिशति अनेन तक्रमेणालक्ष्यस्य प्रयोजनकतं
मदाह्यर्थम् २ अनेन वक्तृतो ह्यो द्विवेपि साक्रमेण पकह्निकादि हृपेण २ ननेव मादावर्थं मात्रसंबन्धनकतेषु प्रकृत्या
प्रयोजनकृताह्निकशास्त्रस्य प्रागलेकांशमिति तत्र प्रधानत्वादुपत्वाद् शास्त्रप्रमाणावयोर्ययोर्वा नतयोर्नरयतः
अर्थस्यव्यक्तकतेति तत्केवलसहकारिता २ शास्त्रपापित्वात्तिविना च्छार्थो वा तत्यतेः शास्त्रप्रमाणे न शास्त्रस्य नत्यत्यतिरेकाभ्या
मर्थावेद्यः सन्यतो वर्थानरत्वं नत्कि ततत्वोर्थस्य बोधनकते वशावर्थस्य बोधनकत्वेन तत्प्राप्तस्य सहकारितेन परपराकारणं
न तत्त्वं तमनुपयोगात्स्यात् यद्यपुनःस्थलेपुप्राधान्येन वापदोपणदर्शनबोधनकत्वमकेयतः शास्त्रस्यपरापात्यमनया
परिवृत्तिसहकाराद्प्राधान्ये तथापि प्रायोपास्थितिविनाशेस्य बोधनकत्वमित्यतीति भावः २ एतदेव स्पष्टयति शास्त्रेति
हिप्रमाणानां तवेद्यो बोधनकः २ बोधनको पदार्थः शास्त्रप्रमाणेनैव वेद्यः ननु प्रमाणानमात्माभ्यामिति तदर्थः तथा च प्रमाणतो
नु लर्थस्य तेका मिति यु नेन यो ह्ये छपान्न तिने च वनावैन्दिसम्भानातता सादान भावः तस्मात्कृतवेद्यसेवाच्च स्यात वप्र

नीते असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिरिति रसादिः तथा हि रसादिध्वनौ प्रथमं कविनिबद्धैः विभावादिभिर्योगेनयो गतानि पुनः प्रतीयते
तेन: श्रवणसमकालमेव विगलितवेद्यान्तरतया सूक्ष्मकालाकलनात् कलितकार्यकारणभावः इति निसमाकृष्टहृदयः
कोऽप्यलौकिकश्चमत्कारः सहृदयस्यान्तर्यां प्रादुर्भवति स रसादिध्वनिः स च न कार्यो नापि ज्ञाप्यः स्मृत्यादिवत्प्रमाणावगम्य
र्थपर्यालोचनानन्तरेण सहृदयैकगम्येनानुभवेन कार्यकारणभावपर्यायः संयोगजनकभावेन लक्ष्यते नत्वलक्ष्यक्रमत्वं
रसध्वनौ रसास्वादसमये विभावाद्यनपेक्षणात् १ रसमेव वृत्तिमाह असंलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव
रसः अपितु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः स तु न लक्ष्यते ८ ये खलु काव्येऽकविनिबद्धा विभावादयस्त एव न रसः किं तु तेभ्योऽभिनिरि
क्रायेमसैवैतैरित्यादिवत्प्रमाणावगम्यार्थपर्यालोचनात्साधारण्येन वाक्यार्थीभूय स्फुरितः सहृदयहृदयैकसंवेद्यास्तैः सम्मि
लिताभिर्व्यञ्जिता रत्यादयः पानकरसवत्सम्मूर्च्छितावलम्बनात्मकोऽरसो भवतीति यः क्रमोऽस्ति स तु कारितिनिचिताकर्षणेन सू
क्ष्मकालाकलनान्न लक्ष्यते यथा मरिचाद्यकद्रव्यैः संयोजितासिता पानकरसो भवतीति यः क्रमः स पानकरसतन्मये
रसपिज्ञानविभाव्यते किं तु परं एवकश्चनमरिचाद्यास्वादातिरिक्तः चमत्कारकारी समास्वाद्यते तथात्रेति भावः ८ तत्र रसभा
वतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नो रसाद्यलंकाराद्दलंकार्यतया मतः आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलतानि
प्रधानतया यत्र रसादिस्तत्रालंकार्यः यथोदाहरिष्यते ९ तत्र तयोरलक्ष्यक्रमव्यंग्यलक्ष्यव्यंग्यक्रमयोर्मध्ये रसश्च भावश्च तयोर्
सभावयोराभासः रसाभासश्च भावाभासश्च भावशान्तिश्च भावोदयश्च भावसंधिश्च भावशबलता चाक्रमो ध्वनिः अत्रापितयोः
न्तहृतकरतेतिवदीषपर्यंवाचकतासन्नेवक्रमो यत्र न लक्ष्यते इत्यर्थः स एव मन्तव्यो अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसा
दिस्तत्र गुणीभूतव्यंग्ये रसवत्प्रेयस्वदूर्जस्विसमाहितादयोऽलंकाराः ते चरगुणीभूतव्यंग्याभिधानेवक्ष्यन्ते १ अङ्गभूतोः प्राधानो

मतिमास्त्रायस्थितिमत्र विपेद्दिनत् अत्र प्रथमार्धवचनादिदं द्योत्यं वाच्ये द्वितीयार्धे प्रत्यक्षं अन्यत्र कैश्चिद्गमात्स्वपदप्रस्थमानः
द्वितीयार्धे वा प्रमार्थः नपशृन्यमानः अद्योतनपवतया नामपदेशपमितिलक्षणामूलेः व श्पवाच्यहितादित्नमितिगरुडध्वजे
र्थान्तरोसत्वविपूत्वनूपेपरिणतः एवमसीत्यर्थमर्थान्तरे हेतिलक्षणामूलेः लक्षणीयवचनस्यनिगूढध्वजे वक्तीतिवचनाद्
र्थः उपदिशामीतिलक्षणामूलेश्चामवाक्यमेतद्विगूढध्वजेपरिणतः एवंविद्यामितिनन्यसामान्यज्ञानवातालक्ष्ये आ
श्वविपत्तहूपकतारूढध्वजे समन्दायप्रतिपरस्य रूपेतानलक्ष्यशास्त्रैकपुत्तालगूढध्वजे आत्मीयामितिपरेप्रकार्थलक्षे
अइत्पदतोज्ञावनंगरूढध्वजेस्थितिः सावधानमालक्ष्य विपत्तकिंद्रशेहितनगूढध्वजम् ३ क्वचिदनपपसमानतादन्तनि
रस्कृत ४ अनुपपद्यमानतमनवयोग्याम् ४ यथाउपकृतंबहुयत्रकिमुच्यते सजनतापृथितामवतापरम् विदधदीदृशा
मेवमदासखेसुखितमाःस्वततःशरदांशतम् एतदपकारिणिप्रत्युपकृतमित्यस्यान्वयाभावादन्वयपत्तेरत्यन्ततिरस्कारा द्वि
परीतलक्षणायाःपकृतमितिलक्ष्यम् अपकारातिशयव्यङ्ग्यम् एवमनन्तनोपयद्भुक्तनालक्ष्यम् नदतिशायोवयःवि
षः दहितिकरणाभावोलक्ष्यः नदतिशायोव्यङ्ग्यः सङ्गितमाःसेतिडःविलक्ष्यंनदतिशायव्यङ्ग्यः ५ विवक्षितंचान्यपरंवा
च्यंयत्रापरस्तुसः अन्यपरव्यङ्ग्यनिष्ठं ६ लक्षणामूलध्वनिमुक्त्वाभिधामूलमाह विवक्षितमितियत्रवाच्योर्थो वकुमिष्ट
एवान्यपरःव्यङ्ग्यपरःसोपरोध्वनिरित्यन्वयः विवक्षितेतिपूर्वस्माद्भेदः अन्यपरेतिविवक्षितेनविवाचोवशीभूतव्यङ्ग्यार्थः ६
पवचकोप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योलक्ष्यव्यङ्ग्योलक्ष्यक्रमःपरः १ अस्याविद्धोभेदावाह एकोतिएकःअलक्ष्यःक्रमोव्यङ्ग्ययुत
द्वात्तद्रूपोयस्मात्तटस्थव्यङ्ग्यस्य परोद्वितीयोलक्ष्यःव्यङ्ग्यक्रमोयत्रनादृशः नव्यादि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमेलकारयतोनबहुव्ययनौवा
द्वैनवक्रमेणाव्यङ्ग्यस्यनकत्वातद्रूपेणालक्ष्यातोवक्तृनाद्वितीयद्वैतेनैवक्रमेणाथ्योवादिप्रयतेननवक्रमेविनातथायावत्तैवादिहति

काशी-
२६

28

रस्यरसनिष्पत्तिंमन्वतेन [illegible]ावर्तमानः अंतर्गतो स्थिरोपि भावोनैरंतर्येण कृतप्रवाहः भावस्थिरवृत्तिविशेषो रत्यादिः रसः स्य
तः यथाहि विभावैर्विविधैर्जातोनुभावैः प्रकटीकृतः संचारिभिः प्राप्तपोषः स्थायी याति रसात्मतामिति वाक्यार्थसम
न्वयश्चात्र यथा तीक्ष्णाग्रतसंयोगात् कालांतरेणदधिभवति तथा विभावादिभिर्मिलिताभिव्यक्तो रत्यादिः स्थायि विभा
वेरसो भवति तदुक्तम् रउतिवि दधिप्रिइद्येसंयुतादिरसानि तेषां यथा युक्तिविशेषेण पानकाख्योरसोभवेत् विभावाद्यैः सु
प्रयुक्तैस्तथा स्थाइरसोभवइति अपिच यथा दध्यादिकं द्रव्यं पूर्वं कर्पूरमरिचादिभिः संयोजनविशेषेण रसालाख्यो रसो भवे
त् तथा विभावादियोगात् स्थायी याति रसात्मताम् सिद्धांतश्चात्र कार्यकारणसंचारिरूपा अपिहि लोकतः रसोद्बोधे वि
भावाद्याः कारणान्येव ते मता इत्याद्यभियुक्तोक्तेः विभावादिभिः सुप्रयुक्तैः भावकानां भावनाख्ये संस्कारे प्रवर्तितेषु सामा
जिकेषु बहिर्विषयेभ्यो व्यावृत्तेषु चकितमममिलितानंदस्वरूपोहि रत्यादिः स्वयंरसतेन प्रकाशते यथा वेदांतिनाम विद्यावृ
त्त्यापायशक्तिव्यापारात्मचिदानंदप्रकाशो मनसो बाह्यविषयासंवेद्यापरमायतनतानेरङ्गरूपाह्यपरेशात्मिका विद्यावृत्ति
यातवेवात्र रत्यादिप्रकाशो सामाजिकानां रत्यादिरिति २ स्वसिद्धांतेमतिसंमतिमाह उक्तं हिभरते विभावानुभावव्यभि
चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति २ स्पष्टमिदम् इह हि केपि रसं सीताद्यालंबनविभावादिकार्यताज्ञाप्यमाये न कार्यगतम
भिधेयमाहुः परेनुकर्तृगतमनुमेयतया लक्ष्यमाहुः अपरे भावनयोपनीतं सामाजिकगतं तादात्म्येन गम्यमूचुः ग्रंथकार
स्त्वानंदवर्धनमतमनुसरन् काव्यात्मनः शब्दस्यान्यशब्दवैलक्षण्यं काव्यशब्दानाम् अभिधायकत्वे परित्यागेनाइसाभवं
तीति भावकत्वं किमालंबनम् असति भावकत्वे सहृदयविषयभोगकर्तृत्वपर्यायेणाञ्जकत्वं कथमिति अभिधायकत्व
वाच्यविषयं भावकत्वं रसविषयं भोगकर्तृत्वं सहृदयविषयमिति व्यापारत्रयमेव विषयविभागेनांगीकुर्वन्नयाक्रमसमेता २६

भ्यः प्रधानरसांतरोत्कर्षापोपकारकतया गुणवाक्यार्थे तथा च ध्वनिकृत् प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्रांगं तु रसादयः काव्येतस्मि
न्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः रसवदलंकृत् तुल्यार्थवतिः रसस्य परिपोषाभावाद्रसवत्त्वम् तथा च रसस्यांगत्वे रसवदलंका
रः भावस्यांगत्वे प्रेयस्वी आभासस्यांगत्वे ऊर्जस्वी भावप्रशमस्यांगत्वे समाहितम् १ तत्र रसस्वरूपमाह कारणान्यथ कार्याः
णि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः १ येहि
लोके रामादिरत्युद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्यनाट्ययोः प्रयुज्यमाना यदि विभाव्यन्ते तदा विभाव्यन्ते सामाजिकरत्यादि
भावा आस्वादांकुरयोग्याः क्रियन्ते एभिरिति विभावाः कथ्यन्ते तथा चोक्तम् रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः आ
लंबनोद्दीपनत्वाद्द्विधा स्ते प्रकीर्तिताः आलंबनं तत्रोक्तं यमालंब्य रसोदयः उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये आलं
बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा यानि लोके सीतादिभिः कटाक्षादिभिः कारणैरुद्बुद्धं रामादिरत्यादिकं बहिः प्रकाशय
न्ति तानि कार्याणि कटाक्षादीनि सामाजिकरत्याद्यनुभावनादनुभावा इत्युच्यन्ते तदुक्तं उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहि
र्भावं प्रकाशयन् लोके यः कार्यरूपः सोनुभावः काव्यनाट्ययोरिति यानि लोके रामादीनां रत्यादेरुद्बोधे सहकारीणि हर्षश्रमादी
नि तान्येव सामाजिकरत्यादौ प्रादुर्भवन्ति ये भावरूपास्ते विशेषाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिण उच्यन्ते तथा चोक्तम्
अन्तर्भावस्थितस्यैव भूयो भूयः स भावनः स्थायिनो रसतां यान्ति व्यतिचरन्तो व्यभिचारिणः अपि च त्रयस्त्रिंशत् शङ्कादयो व्य
भिचारिणः विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तः स्थायिनं प्रति वागंगसत्त्वसूच्या ये ते ज्ञेया व्यभिचारिणः संचारयन्तो भावस्य गति
संचारिणोपि ते उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ऊर्मिवद्वर्धयन्त्येनं यान्ति तद्रूपतां च ते १ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्था
यी भावो रसः स्मृतः १ तैर्विभावाद्यैर्व्यक्तः व्यंजनाव्यापारविषयीकृतः न तु कृतो नवनिष्पादितो ज्ञापितोनुमितो वा स्थायी उद्बोधात्

का.टी. रामोयमिति रामः स्यान्नवायमिति रामसदृशोयमिति सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्या
२२ येन रामोयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः मनोरथश्रीर्मनसः शरी
रिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदः कालः समुपाग
तश्चायम् इत्यादिकाव्यानुसंधानबलात् शिक्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कार्यकारणसहकारि
भिः कृत्रिमैरपि तथा नभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगात् गम्यगमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्द
र्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया साम
जिकानां चर्व्यमाणो रसः इति श्रीशंकुकः १ अत्रायं संक्षेपेणानुमानार्थः अत्रायं संक्षेपेणानुमानार्थः अनुकार्यसंबन्धी रत्या
दिर्भावो विभावाद्यैर्नटेनुमीयमानो रस इति तथाहि रामोयं सीताविषयरतिमान् सीताविषयकटाक्षादिमत्त्वात् अत्र रा
मोयमित्याद्यस्य प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे इत्यन्तेन व्युत्पत्तिः सेयं ममाङ्गेष्वित्यतः प्रभृति गम्यगमकभावादित्यन्ते हेतुवचने परंसा
ध्यवचनमिति प्रघट्टकानयः अत्र रार्थस्तु रामएवायमयमेव रामः इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः तथाचोक्तं अ
योगमन्ययोगं यदत्यन्तायोगमेव च व्यवच्छिनत्ति धर्मस्यैवकारस्त्रिधामतः अस्यार्थः यत्र विशेषणसंगत एवकारस्त
त्रायोगव्यवच्छेदः यथार्जुनो धनुर्धर एवेति अत्रैवकारोऽर्जुने धनुर्धरत्वायोगं व्यवच्छिनत्ति निषिध्यति तेन चार्जुने धनुर्धरत्व
स्यायोग एव निषिध्यते यत्र तु विशेष्यसंगत एवकारस्तत्रान्ययोगं व्यवच्छिनत्ति यथार्जुन एव धनुर्धर इति अत्रैवकारो धनु
र्धरत्वस्यान्येष्वर्जुनेतरेषु योगं निषिध्यार्जुने स्थापयति यथार्जुनो धनुर्धरस्तेन व्याप्तो न तथान्ये कर्णादय इति यत्र तु क्रिया
संगत एवकारस्तत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदः यथार्जुनो धनुर्धरो भवत्येवेति अत्रैवकारोऽर्जुने धनुर्धरत्वस्यात्यन्तायोगमतिषम २२

नमो नमोपमर्द्दकात्पूर्वपूर्वपदानि म्यस्य सिद्धं नमुत्तरपदं नमो नमस्यति १ एतद्धि व्याख्याने विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपन
कारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः निर्वेदादिभिः सह
कारिभिरुपचितः मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानान्नर्तकेपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः १ ए
तद्धि भावानुभावेत्यादिभरतवचनं भट्टलोल्लटप्रभृतयो विवृण्वते इति सम्बन्धः विवरणमेवाह विभावैरित्यादि मुख्यया
वृत्त्या साक्षात्सम्बन्धेन सम्बन्धेन रामादावनुकार्ये भिन्नेषु जन्यजनकभावेन विभावैरुत्पादितो रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषः अनु
भावैर्गम्यगमकभावेन बहिर्ज्ञापितः व्यभिचारिभिः पोष्यपोषकभावेन साहीकृतः सञ्चारितः तद्रूपताया रामाद्यनुका
र्यसाद्रूप्यस्यानुसंधानात्सतः पुनर्विचारणात् नर्तकेपि प्रतीयमानः प्रयुज्यमानतया तत्र रसो भवति तथा चालोचनम् शृ
ङ्गवस्थायी यः स्थायी स एव व्यभिचार्यादिभिरुपचितादिना प्रामपरिपोषेण कार्यगतत्वेन स्थायी नटे प्रयुज्यमानतान्वयवृत्तिः मति
केचिदिति अत्रोदाहरन्ति नवमुखरिकादय प्रतिपत्तिमेभ्रान्त्वं शिखिहुम्भनाय यथाभिलक्षितमलिभिः सभूपनेक दैवि
भृतयः अभिनवगुप्तपादोक्तः प्रवर्षति माल्यवान्त्विषपरवपूरभियानम्नियं करिणीरपः इयमविरलधारासारघुष्टान्नू
तीभिद्वरसेरा ततस्तत्र यवैः श्वातसलते स्पैति निर्वासिताम् स्मरति न विभाव्यमाने नेत्रे प्रोच्चलन्ति स्मृतिमिमितिरसनया प्रो
कोभावश्चिरेणालिपच्छमे अत्र प्रथमपद्योक्तैर्मेघुतादिभिरुद्दीपितः रामस्य सीताविप्रयोगाद्युत्पन्नः चिन्तश्चेष्टमरः रूपः शोको
भावो वाह्लपोषणाद्यैरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः नाड्यादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचितः नटेन प्रयुज्यमानः सामाजिकै
र्दृश्यमानः सामाजिकानां रसानुभूयमाना रसाद्यनपेक्षतो कौतुकप्रभृतिः त्वाद मात्र एव चमत्कारकारितैलौकिकस्य गणादि
ज्ञानेषितया प्रमत्तिरिति पूर्वत्वानुकर्तृगतत्वमाद २ रामएवायमयमेव राम इति नरामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे

का॰टी॰ गाढत्वाद्युद्बोधकारणैरभ्यासादिपुष्टिर्दृष्टेः स्फुटो गाढत्वं तामकत्वणात्सम्यक्तिः तामकाः पुलकादयः तद्भावत्वणात्संयोग
२८ दृष्टत्वसिद्धेः यत्र पुलकादिमत्त्वं तत्र रागादिमत्त्वं यत्र यत्र रागादिमत्ताभावस्तत्र तत्र पुलकादिमत्ताभाव इत्येवंरूपायाव्याप्ते
र्ग्रहादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वात् सोऽयं स्थायिरूपता तद्बलादनुमीयमानपामानसिकास्वादविषयीभा
वादन्यानुमानेभ्यो व्याप्त्यादिज्ञानेभ्यो विलक्षणात्मनामा स्थायित्वेन सम्भाव्यमानः तत्रासन्नपि तटस्थत्वेन रतेरभावात् तामौचित्य
न्तुकप्रतीतेरेव स्थायित्वेन सम्भाव्यमानः उत्प्रेक्षमाणो मद्यपोन्यर्थवाच्यादिरुपदेन न्यस्थालनतया योग्यमानेरत्यादिभावः
वासनात्मतयावस्थितो नानासंस्काररूपेण सामाजिकानां चर्वमाणो रस इति २ अत्रानुकार्यमेवं धीरत्वादिः कवित्वे वद्धे
नटेनानुमीयमानो रस इत्येवं निर्दिष्टिमुपदेते नचानुमानेन नटनिष्ठो वा सामाजिकनिष्ठो वा नाद्यः प्रथमपक्षवत्सम्भोगानानन्द्राप्रवृत्ति
प्रसंगात् न द्वितीयः अनुमितेनानुरूपत्वेस्वादानात्मतयादोषात्तदवस्थारत्याद्यास्वादभट्टनायको विवृणोति ३ नताटस्थ्येन
नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते अपितु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्म
ना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्टनायकः
१ अत्रायं तात्पर्यार्थः संस्कारो भावनाख्यः आत्मगुणो दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानस्य च हेतुरिति तथा क
र्माशुक्लाकृष्णयोगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् जातिदेशकालव्यवहि
तानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यादिशास्त्रसिद्धदर्शनात् कर्मविपाकानुगुणानामभिव्यक्तानां सामा
जिकवासनानां ततः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कारः संस्कारात्साक्षात्कारः स्मृतिपर्यालोचनया विभावादिभिर्भाव्यमानो भा
वनाविषयीक्रियमाणः रामादिगतरत्यादिः सामाजिकचित्ते साक्षात्कारविषयो रस इति चूर्णिकार्थस्तु ततोऽस्यैव नस २८

निषिध्य नियममेव बोधयतीति तदत्र प्रकृते वाक्यद्वये राम एवाहमिति प्रथमे वाक्ये अयंपदार्थो विशेष्यः रामपदार्थो विशेष
णं तथा च विशेषणसंगत एवकारः पुरोवर्तिनि तदे तद्रूपत्वेन ग्रामे रामत्वायोगं व्यवच्छिनत्ति रामत्वयोगं बोधयतीति रामपदा
द्रूपः इति द्वितीये त्वेवकारो विशेष्यसंगतः रामत्वस्थाने अयंपदार्थं न तदेतरेषु रामत्वादिषु योगं निषिध्य अयंपदार्थे तदेव
वस्थापयति एवंविधरूप एव रामो नेतर इति तदेवं प्रकारेण पत्नीकृतमानदस्य अनयोर्वाक्ययोर्वक्तृकेराभ्यां राम एवैवंवि
धरूपः एवंविधरूप एव राम इति सम्यक्प्रतीतेः तदेतेन तत्र रामपदस्य तत्कालीनवाच्यसमानाधिकरण्यात् रामोऽहमस्मीति मि
थ्याप्रतीतेः रामः स्याद्वान वेति संशयप्रतीतेः रामसदृशोऽहमस्मीति सादृश्यप्रतीतेश्च विलक्षणया प्रतीत्यावस्थानवसंधानाद्धि प्र
ष्टलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन यथा चित्रतुरगदर्शनसमकालं सम्यगादिप्रतीतिश्च तत्पृथग्विमर्शो लिङ्गेन तु रामोऽहमस्मि-
तिज्ञानमनुपपत्तेर्यथा च दर्पणप्रतिबिम्बदर्शनेन यथावस्थितं बिम्बं रथिके स्थूलकृशतादिज्ञानेन जायते तथा तेनैव रूपा
येन रामोऽहमस्मीति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये तदे साधम्यस्य रतिमत्त्वस्य पत्नीसमवेते संयम्य मां गोविन्द ईदृश इत्येवं सम्भोगविप्रलम्भ
रूपस्य कार्यद्वयस्यानुसंधानमेतदभिप्रायेणोदस्मृतमिति पुनः पुनर्विमर्शेनात्मबलात् स्थितात्मरूपदेशः अन्यास्
त्तु कारणपाटवमात्मप्रवर्तितेस्य कार्यस्य पुलककेणादेः प्रकटनेन स्यातेन तदैते वप्रकाशितेः परमार्थतो महितिस्यथः
कार्यकारणसहकारिभिः संयमितिसाध्वानुकरणकारणीभूतयानादिकया मम्मोऽनुसुस्थपरसच्छेदे सहभूतकर्
रणला किकार्यणोरिति विशिषेणमाशक्यात्मत्वाप्रतीयमानैः पुलकालेरामनुश्चमतिविभिः कार्यैः मनोरथश्रीमन्मतः प्रतीरि
णीप्रातोस्वरीलोचनगोचरमतेविं जातिनेद्यौहरिभिः सहकारिभिः कृत्रिमैरपि परमार्थतो मनसा सत्यमभिनीतैरपि तः
स्यात्वेन कृत्रिमत्वेनानभिमन्यमानैः रूपितिसंपादनात्मदृश्यत्वेन स्वायत्ततेति विभावादिव्यपदेशैः कारणादिपरित्याग

का० टी० विगलितवेद्यांतरा तेनावस्थानमेव तन्मनसस्तद्रूपस्येतादृशेन भोगेन भक्तेति विषयीक्रियते येन सः सामाजिकैरित्यन्वयः
२९ २ तदेवं भावयोगपनीतो रामादिरित्यादिः सामाजिकमनसि सन्निकृष्टतामुपनीतः सोऽभिमतिवचनत्रिविष्यादौ अंतरंतरोम
स्यमानैः प्रतिकूलैरनुकूलैर्वा भावैरनाक्रियमाणश्चिरानंदात्मसाक्षात्कारविषयो रसः इति पर्यवसितोऽर्थः अत्रापि न
मगनरित्यादिः सद्यः स्वमनसि भावनयोपनीतः विभावादिसंयोगात्साधारण्येन भावितो रसतीरसनीयतामासन्नश्च
दानंदप्रकाशेन विषयीक्रियते। त्येवं नाकाशे संभोगेच्छारूपस्य रामादिगतस्य रत्यादेः स्वात्मरूपताभावे कथं मनसास्वा
द्यत मनसोऽन्तःकरणस्य सुखदुःखेष्वेव वर्णाणि विषयश्चात्मपरस्वरूपेणानितरात् नियतविषयसाक्षात्कारितादि
द्रियाणाम् नच रामादिगतरत्यादिर्मनसा विषयीकृतः स्वात्मरूपेणास्वाद्यते इति तस्य मनसा चर्वणीयत्वमिति वाच्यम्
मानसाक्षात्त विषयीकृतस्य घटादेरपि स्वात्मरूपताप्रसंगात् अपि च रामादिगत एव श्रोतः कामादिसम्यमनुकारेण न
विरक्तस्येति कथं रागिणां विरक्तत्वम् चिदानंदप्रकाशः इत्याशंक्य सिद्धांतयन्नाह १ लोके कारणादिभिः प्रमदादि
भिः स्थायिनमानेभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकैः
विभावादिशब्दव्यवहार्यैः ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैते न शत्रोरेते न तटस्थस्यैते इति संबंधविशेषस्वीका
रपरिहारनियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नि
यतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात्तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यांतरसंप
र्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतः चर्व्यमाण
तैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वांगीणमिवालि २९

संबंधवासनातादृश्यां अनन्तकार्यगमनेनानन्तकारणतेन वा रसो न प्रतीयते इत्यर्थः एवं सति न रसनीयता तथा चोक्तम्
नानन्वकार्यस्यकृतकार्यस्यानन्तरं ततः इष्टः प्रतीतिश्चोद्ये रागद्वेषप्रसंगतः शिलाभ्यासादिमात्रेणाराचवादिसदृश
नाम् दृश्यन्ते को नैव रसस्यास्वादको भवेदिति नान्यनानतेनेन सम्बन्धेनासम्भवतेन सोनावतिप्रतीयते तत्रोद्दिप्रसंगः
स्यादिपतोनात्मगततेनप्रतीयते इत्यर्थः नोत्पद्यते अस्मिन्निद्विनेभ्यः सीतादिभ्यः सम्प्रत्यन्नतासात् अथवा सम्यानां
रतेः सीतालंबनेन तद्गतप्रतीयते न तावन्नप्रतीयते नापि ज्ञाप्यते रसनेन रतेः प्रागसिद्धेः सिद्धं हि ज्ञाप्यं व स्तुनाप के
नदीपादिना ज्ञाप्यते तर्हि कीदृशीत्याह अपि तित्यादि कारणत्वेनाद्वृष्टपूर्वे अभिधातो द्वितीयेन अभियेत्युपलक्ष
णम् अभिधायालक्षणाया द्वितीयेन व्यतिरिक्तेन तात्पर्यं नाम्नाविभावादिसाधारणीकरणात्मना विभावादीनां
साधारणीकरणात्मस्वेनैवेत्यादिनियतसंबन्धस्वीकारः तद्रूपेण देशकालवयादिनानात्मपर्यायेन तत्त्वे नियत
पवकृतिनमिविलक्षणेनभावकव्यापारेणभावकस्य भावनाप्रवर्तने कव्यापारेनौव्यापारेणभावनाख्येन गोचरेण
भाव्यमानो भावनाविषयी क्रियमाणः स्थायीरत्यादिर्भोगेन साक्षात्कारेण भुज्यते विषयी क्रियते कीदृशेन
भोगेनसत्त्वेत्यादि सत्त्वस्य सत्त्वनाम्नो गुणस्य प्रीतिरूपस्य स्वरूपस्य प्रकाशात्मके स्फोटकः अप्रीतिपर्यायदुःखा
त्मकस्य रजसस्तमसश्चानवस्थानेन प्रवर्तनात्कुत्स्नरसस्य विभावकत्वे तथा विशारदपर्यायमोहात्मनः तत्कार्यप
तिबंधकस्य रजस्तमसः सत्त्वाभिभावकत्वे तथा सत्त्वमात्र प्रीतिप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमा
र्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा इति तदेवं तत्सत्त्वमसंसृष्टमिदं प्रकरणानां प्रकृतिप्रावृत
हेतनया प्रकाशकस्य सत्त्वगुणस्योत्कर्षस्थितायाः प्रकाशनेऽस्मिन्नियामनेदेकरूपसंविन्नानेनतत्र विश्रान्तिः

काटी: द्रसनीयते स्म इमे देवीत्यं ममैवैते न तटस्थस्यैवैते शत्रोरेवैते न इति संबंधिविशेषस्वीकारनियमे तथैव परिहृतः समनंतरोक्तनि
१० मित्तवशात्स्वात्मगततेन रतिर्न प्रतीयते तेनेदं स्वात्मनेदाभावात्कामेन कोपि स्वीकारग्रहणात् नाटरेन कोपि परत्वेन प्रकृतेः प्रयोजन
नाप्रेतिता दिव्यंवत ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते न इति संबंधिविशेषपरिहारस्याप्यनिश्चयेन परत्वातिरेकाभ्यामेकतररति
हृतानिश्चयात् स्वस्य रामादिभिरभेदग्रहे विभावादिभिः साधारण्येनाभ्युपनिष्टत्वेन प्रतीतेः सत्त्वस्य योगादभिव्यक्तः प्रतिबं
धकादीनां चित्तव्यालेपादीनामावरणानामपगमात्स्वयंप्रकाशितः स्थायी: अत्र शत्रुसुहृदुदासीनेतरविभावार्थं तटस्थग्र
हणं हास्यादिविभावार्थम् अत्रैदेतास्पर्शम् यथा ज्ञानमतेः स्वप्रकाशत्वं तथा रत्यादीनामप्यंतःकरणैकविषयत्वादंतःक
तेन सहृदयानां तादात्म्यात्तानवच्छिन्नप्रकाशात्मत्वेन चाभिव्यक्त इव वाभिव्यक्त इति तदुक्तं रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्मादसौ भवे
त् अतोस्य स्वप्रकाशत्वमखंडत्वं च सिद्धमिति तथा साधारण्यप्रतीतावप्युपपत्तिर्... व्यापारोस्ति विभावादेर्नाम्ना साधार
णीकृतिः तत्प्रभावेण यस्यासन्समुद्रोल्लंघनादयः प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्या
भिमानतः नृणामपि समुद्रादिलंघनादौ न दुष्यति साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते ननु विभावादीनां साधारण्ये
न प्रतीतौ सामान्यरूपेण याः सीताद्याः ... कान्तात्वेन विभावत्वे कथं न सामाजिकानामभिलाषापत्तिः स
त्यं काव्योपात्ताः सीतादिरूपाः परिहृतजनकात्मजात्वादिविशेषाः कामिनीमात्रवाचकाः सामाजिकरतेर्विभावा इति
न किंचिदनिष्टम् तदुक्तं धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः विभावयति रत्यादीन्स्वदंते रसिकस्य ते इति अय
मर्थः नहि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ज्ञात्वा रामादीनामवस्थाः निबध्नंति किंतु लोकसा
धारणीः स्वोत्प्रेक्षया समुन्निद्रिताः कृता धीरोदात्ताद्यवस्था उल्लिखंति तावत्परित्यक्तजनकद्विशेषाः सहृदयः तत्रैव सीता २०

गलत्स्वत्वमिव तिरोदधत्परब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः १ अत्रायं वाक्यार्थपरिच्छेदः का
व्योपनिबन्धमहिम्ना परिहृतनैकान्त्यतादिविशेषैः सुस्पष्टमाधेर्भेदाग्रहणाद्भयजनिष्टायत्तानिष्टायत्तनियमाभावान्मा
धारणतया सहृदयैर्विभावाद्यैः सीतादिरूपालम्बनाद्यैः सह संयोगादभिव्यक्तो वर्णनीयरामादिसाधारण्योपाधिसमप्रपृष्ठहृदयस्यता
घवच्छिन्नमात्मचैतन्यं भग्नावरणमावेद्य चिदानन्दरूपतया स्वयम्प्रकाशमाने विभावादिसम्मिलितो रत्यादिः अत्र तात्पर्यं लोके
प्रमदादिभिः कारणादिभिः आदिपदात् प्रमदादिभिः कारणैः पुलकादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभिः सहत्यादेः स्थायि
नो अभिस्मरणादनुमाने अभ्यस्ताविनाभावेन पौनःपुन्यमवसायनतानविषयेभ्यासपरवचनाभ्यासेन पुनःपुनरनुशील
नेन पाटवसंस्कारस्तोवितेन येषां लोके हृष्टानां हृदयानां न विरत्यानां व्यभिचारीलोकाचेष्टास्वेनाट्ये प्रयोगे च तैरेव प्रमदादि
भिरेव कारणतादिपरिहारेण अस्मन्निवेदितानां सीतादीनां कारणत्वस्यानपगमात् विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभा
वादिशब्दव्यपदेश्यैः लोके हि दुःखशोकादिकारणान्यनियमेन रूपेण शोकादयः वनायेनेकान्यतान्तर्यवतोः पुनः सर्वेभ्योऽपि सह
त्वमेवमलौकिकत्वं तदुक्तं करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखं सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् किं च तेषु यदा दुः
खं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् सुखं सं
जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ननु काव्यादौ रामसंबन्धेनावगतेभ्यः सीतादिभ्यो विभावादिभ्यः कथं सामाजिकरत्युद्
बोधात् ममैवैते इत्यादि अज्ञातप्रमाप्रत्ययः रत्यादयो नियमेन सामाजिकगताः प्रतीयेरन् नहि पृथग्लोके नायके पितृकायुक्ते
प्रसभौत्सुक्यविशृङ्खलमानेषु शृङ्गारोऽनयुमिलितैरालम्बनप्रतीतो ज्ञानानां सामाजिकरूपाणां रतीः परेषामप्यसत्त्वानुरागापहारोऽल्पाः
प्रादुर्भवन्ति तथैव काव्यनाट्ययोरपि भवेयुः यदि वा सकलनिरिक्तरूपाणां तत्तदास्वादनमेव यदि न प्रतीयेरन् नहि त्वापि कारणता

का॰टी॰
३१

अनक्षर्याक्षकर्त्रोः प्रादेशापाकरणान्निमित्तः रसतत्त्वं स्थितस्तथा निश्चितस्मात्सो प्रमातारामातिकः तत्कृतत्वेन स्थितो ऽपि साधारणो
पायबलात् साधारण्यः सर्वप्रमातृस्मिन्स्थायी स्वपायो ममैवैते इत्यादिकमोक्तः विभावादिचिरंतनरूपः तस्यबलादुद्भेकाद् तत्का
लैरत्रहृदयसमये विगलितस्थायी सो परिमितप्रमातृभावः इदमहं रामचरित्रं शृणोमीति प्रत्यक्षोत्प्रेक्षं वेद्यान्तरस्पर्शवशात् उन्मिषि
तः प्रादुर्भूतः वेद्यवेदकयोः साधारण्यादुद्भूतान्तरसंपर्कशून्यः अपरिमितभावः सर्वव्यापितया स्थितास्पृष्टतत्प्रमाता तथैवात्म
विशेषस्यास्मादिविशेषस्य मातातत्कारविशेषस्य सर्वविविशेषस्य तद्गुणत्साधारण्येन सकलहृदयानां स्वेतरमनसां संवाद
ऐक्यरूपं तज्ज्ञानं साधारण्येन तस्यकारणाभिन्नो ऽपि गोचरीकृतः तेषु तत्तत्ज्ञानानामभेदे ऽपि यथा साकारत्वानवादिमतेऽ इद
महं ज्ञानामीत्यत्र ज्ञानामीति क्रियावाच्यस्य ज्ञातस्य इदमिति कर्मवाच्यस्य तेषस्य विषयस्य अहमिति कर्तृवाच्यस्य ज्ञातुश्चा
भेदे ऽपि तथा विषयविषयिभावस्तद्वस्तत्यपि वेद्यान्तरसंपर्कशून्यत्वेन गोचरीकृतः विषयीकृतः तथा चर्व्यमाणता कार्यतावमेव
त्वभावत्व विलक्षणान्यसमानता सैवैकः प्राणः स्वरूपसिद्धिहेतुर्यस्य तदुक्तं तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् प्रमा
णं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् तथा विभावादिजीवितावधिः विभावादिज्ञानस्य जीवितं कारणतादिपरित्यागेन समूहाल
म्बनात्मक एकः प्रतिभासः स एवावधिः परिपाकसीमा यस्य असतीत्व विभावादिसमूहालम्बनैकप्रतिभासे रसो न स्यादित्यर्थः
अत एव पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः यथा पानकरसो गुडमरिचादिसमूहात्मके खण्डादिव्यतिरिक्तः कश्चिदपूर्व एवास्वादः तथा
विभावादिसंयोजनादि हृदयीत्यर्थः तदुक्तं कार्यकारणसंचारिरूपा अपि हि लोकतः रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः प्र
तीयमानाः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ततः संमिलिताः सर्वे विभावाद्याः सचेतसां प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् विभा
वाश्चानुभावाश्च सात्विका व्यभिचारिणः प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम् एतत्पर्यन्तं रसस्य लक्षणम् चर्वणा ३१

रत्यादिमत्कस्तत्तद्रूपविशेषाः स्त्रीमात्रवाचकपदश्रवणेऽपि कथं न विभावानर्हि किमर्थमुपादीयंतइति उच्यते समाहितमेवात्राभियुक्तैः
कैरिति मत्वा येऽर्थहृद्यालानान्दिरदादिभिः सोऽत्साहः स्वदते मदग्रोनत्पामनेनादिभिः अतएवोक्तं नहि काव्ये लौकिकशृंगार
वल्लीनादिविभावादीनामुपयोगः किं तर्हि लोकविलक्षणेन शक्त्यानिपादितप्रकारेण तदेवमियता ग्रंथेन रत्यादेर्विभावा
दिसंयोगद्वारा सप्रकाशानंदत्वं प्रकाशत्वसिद्धौ च संभवतीति सिद्धमेवाखंडत्वरूपं दर्शयति सामाजिकानां वासनात्म
तयास्थितइति पूर्वानुभूतसंस्काररूपाद्वासनासाचानादिः यज्जातीयस्य कर्मणो विपाकस्तदनुगुणतया स्वयंप्रकाश
ते रत्यादीनामपि पूर्वानुभूतसंस्काररूपेणैव वासनात्मकत्वादेवानादित्वं तदेव सिद्धं तत्पर्यायम् अखंडत्वं ततश्च विभावादिसंयो
गविपाकानुगुणतया सप्रकाशानंदत्वस्य तथा च वासनानां सप्रकाशत्वमखंडत्वं च योगशास्त्रे ततस्तद्विपाकानुगुणा
नामेवाभिव्यक्तिर्वासनानामिति तत्पातंजलसूत्रमिति तेन त्रिविपाकः कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानाम् तासां चानादि
त्वमाशिषो नित्यत्वात् इदमेव स्यात् इदं मा भूवमित्यादि सनमाशीः तच्च सर्वसंसारदशापन्ने तदेव स्वाभाविकं जातमात्रस्यान
नुभूतमरणधर्मस्य द्वेषो दुःखानुस्मृतिरेव नः कथं मरणत्रासो भवेत् न च स्वाभाविकं निमित्तमपेक्षते तस्मादनादिर्वासना
नादिहमिदं चित्तकर्मविपाकनिमित्तवशात्कादाचित्कवासनाः प्रतिलभ्य पुनस्तस्याभोगायोपवर्तन्तइति तस्मात्सिद्धमिदम्
येनादिरत्नलब्धवासनावंतः सहृदयाः सामाजिकास्तेषामेव विभावादिसंयोगात्तत्तत्प्रकाशोऽयं प्रवर्ततइति तस्मात्सिद्ध
मिदम् येनादिरत्नावासनावंतः सहृदयास्तेषामेव विभावितरत्यादीनां तान्यो वियादीनामिति तथा चोक्तम् सवासना
नां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् निर्वासनास्तु रंगांतःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभा इति एवं विभावादीनां साधारण्येन सर्वेषां वास
नात्मकतया स्वप्रकाशानंदमात्ररूपत्वं च अतिपायप्रमातृवर्णनीये नरामादिना स्वरामेदोपपत्तिमाह नियतप्रमातृगतत्वेनादि

त्यर्थः २ एतदेव विवृणोति ३ कार्यकारणभावकाण्डमन्यत्र कृतं दृष्टमिति चेन्न तद्विरुद्धमित्यलौकिकप्रसिद्धेर्भूषणमेतदन्नदृष्ट
णम १ सादृशम २ कार्यकारणभावे मतिव्याप्तिरिति सूत्रसंगतिः कथं कथं च कार्यकारणभावे प्रमाः प्रतीयन्त इति व्यवहारस्य
पूर्वमाह ३ वर्तमानाति व्याप्तानमति व्याप्तिरेव वर्तितेति कार्यैर्युच्यताम् २ विभावादीनां विमर्शानुरूपप्रमाणादेरिदं चर्व
णा सावृत्तिः भवतादित्यमूर्त्तालवृत्त नस्यात्मेत्यतिव्याप्तिः कार्यत्वमप्येवं स्तितरामेन वण्यमानाना रोपितेति हेतोः कार्या
पुच्यताम् कार्यत्वेनाभिमतानामित्यर्थः २ तामेव व्यवहारमाह ३ लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणानां दृष्ट्यावबोधशालिमि
तयोगिमानवेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचरयति
प्रत्यक्षमप्यभिधीयतामिति २ लौकिकं चक्षुरादिसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षादिप्रमाणं यतस्माद्विलक्षणं च तत् तथा नादृष्टान
वेद्यवेदकरूपेणाभेदेनावबोधः योगानन्दप्रत्यक्षत्यातीतानागतसर्वविषयाणां प्रकाशः तेन शालिनो येमितयोगिनः
सम्प्रज्ञानकृष्णमिथ्यातानाश्चारूढत्वयोगिनस्तेषां यस्तानं वेद्यवेदनात्मकं तस्माद्विलक्षणं च तत् तथा वेद्यसंस्पर्शरहिते
स्वात्ममात्रपर्यवसिते च तत्परिमितेतरयोगिनां समाधिदार्ढ्येन सम्प्रज्ञातसमवासनामिथ्याज्ञानां मे संवेदं संसमग्रवेदनं विना
किं न सर्वज्ञासंज्ञानं तस्माद्विलक्षणं च तत् अत एव लोकोत्तरं च तत्स्वसंवेदनं तस्य गोचरत्वादिति हेतोः प्रत्येयान्नाप्यो प्यभिधीय
ताम् अभिधया मुख्यया वृत्त्या साक्षात्संकेतेन बोध्यतां न तु एवारोपेणेत्यर्थः अत्रास्मसंवेदनस्य मानत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणस्वरूप
णादिसंयोगजन्यत्वलक्षणं मितयोगिज्ञानाद्वेद्यवेदनाद्विगलितवेद्यात्मत्वेन विशेषः परिमितेतरयोगिसंवेदनाद्विनाशितस
र्ववासनात्वादिवासनामयत्वेन भेदः २ तद्वादृकं च तन्निर्विकल्पकं विभावादिविमर्शप्रधानत्वात् १ इन्द्रियार्थसन्निकर्ष
मात्रेणोत्पद्यमानं ज्ञानमात्रादिविमर्शशून्यं हि निर्विकल्पकं रसस्तु विभावादिविमर्शप्रधानः कथं तद्ग्राह्यः स्यादित्यर्थः २ नापि स

प्रतीतिस्वरूपमाह पुरस्त्वपरिस्फुरन्नित्यादि अत्रस्फुरणादीनां स्वयं पश्चात्प्रमृष्टैरेतैर्हेतुव्यापारादिक्षणत्वप्रयोगः एवं ब्रह्मास्वादमिवे
त्यत्र तमुक्तिदशायां ब्रह्ममात्रमेव स्वास्वादेन विभावादिसंभेदोऽपीति भेदादिवशात्प्रयोगः अत एवाह लोकिकेति लोकेहृष्ट
ष्टः अलौकिकचमत्कारो विस्मयस्य कारी रत्यादिः रत्यादीनामादिशब्दात् हासशोकादिग्रहणं रत्यादिः स्थायिभावो रसो भवतीति
संबंधः २ एवं रसस्य लक्षणमुक्त्वा स्वरूपमाह ३ स च न कार्यो विभावादिनाशेऽपि तस्य संभवप्रसंगात् नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्या
भावात् अपितु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्क्व दृष्टमिति चेन्न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वप्रसिद्धेर्भूषण
मेतन्न दूषणम् चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणतादात्म्याववोधशा
लिमितयोगिज्ञानवेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति
प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम् तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिविमर्शप्रधानत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकि
कानंदमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् उभयाभावरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमि
ति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः एवं रसस्य लक्षणमुक्त्वा स्वरूपमाह ३ स च न कार्यो विभावादिनाशेऽपि तस्य संभ
वप्रसंगात् १ भासमाने सत्येव विभावादिज्ञाने रसस्तु हेतोरपि रसीभवति यदि विभावादिज्ञानकार्यो रसः स्यात् तर्हि कारण
ज्ञानेन कार्यज्ञानयोर्युगपज्ज्ञानयोर्युगपदवस्थानादस्य प्रतीतिकाले विभावादिज्ञानं नोल्लसेत् तर्हि चंदनस्पर्शज्ञाने प्रत्यक्षस्य
ज्ञाने चैकदा भवतीति २ नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्याभावात् २ पूर्वं सिद्धस्य घटादेः प्रदीपादिना ज्ञापकेन ज्ञाप्यते न त्वेवं विभा
वादिभ्यः प्राक् रसः सिद्धो विभावादिसमूहालंबनात्मकत्वादेवास्य सत्त्वात् २ कथं तर्हि भवतो विभावादिसंयोगाद्रसनिष्प
त्तिरित्यत्र चर्व्यमाणत्वान्निष्पत्तिरित्युक्तमित्याशंक्याह ३ अपितु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः अंगत्वेन कभावेनाघ्रेऽतनमि

की॰ टी॰ ३३

मलिनोत्तुरगर्भमेघैर्मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः । धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥ एवं परिमृदितमृणाली-
म्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदका-
न्तः कपोलः ॥ दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतं । मानिन्याश्चरणा-
नतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्य-
व्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणां केवलानामस्ति स्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे स-
ति नानैकान्तिकत्वमिति ॥ यद्यपि प्रथमोदाहरणे केवलानां विभावानां द्वितीयोदाहरणे केवलानामनुभावानां तृतीयोदाह-
रणे केवलानां व्यभिचारिणां च स्थितिः साक्षादुद्दिष्टा तथाप्येतेषां विभावादीनां प्रत्येकमसाधारणत्वं विभावयन्ति रत्यादीनि
त्यसाधारणधर्मवत्त्वमस्तीत्यतः अन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे विभावस्योक्तौ रत्यादिभावकत्वमसाधारणधर्मवत्त्वमनुभावव्य-
भिचारिभ्यां कार्यसहकारिभ्यां विना न संभवतीति तयोराक्षेपतो लब्धत्वे कस्मिंश्चिज्जनके साक्षान्निर्दिष्टेऽन्ययोर्द्वयोराक्षेपलाभ इति
द्वौ विभावादिभिर्मिलितैः रस इति स्थिते नानैकान्तिकत्वं पृथक्प्रत्येकत्वेन हेतुत्वे मिलितानामिति प्राचीनमते दियत्वं नास्तीत्यतः
अनैकान्तिकोऽव्यभिचरितः [illegible] इति नैयायिकाः ॥ तथा च विपदलिमलिनेत्यत्र साक्षादुक्तेनालम्बनविभावेन नायिक-
या मेघादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्व्यञ्जकैः मालतीनां वेष्टादयोऽनुभावाः मोहादयो व्यभिचारिणश्च व्यज्यन्ते ॥ तथा परिमृदितमृणा-
लीत्यत्र विरहिण्याश्चेष्टाभिरनुभावैः साक्षादुक्तैः कार्योपलब्ध्याकारणानुमानमिति न्यायात् साश्रयत्वेनालम्बनविभावो नायि-
कान्तिज्योत्स्नोत्पत्तिकालश्चोद्दीपनविभावः ग्लानितानतयाकार्श्यं तत्कारणचिन्ता क्रियासु प्रवृत्तेः कारणमालस्यं श्रमो निर्वेदादयश्च
व्यज्यन्ते ॥ दूरादुत्सुकमित्यत्र विवलितमिति व्रीडा स्फारितमिति हर्षः अरुणमिति कोपः अञ्चितभ्रूलतमित्यसूया बाष्पाम्बुपूर्णेक्ष- ॥ ३३

33

विकल्पकेनस्वप्रमाणाभ्यां लौकिकानंदमयपरसंवेदनसिद्धत्वादिति २ नामजात्यादिविशेषणविशेष्यभावावगाहित्वाभावेन सविकल्प
केरसस्य तत्स्वप्रकाशस्य विभावादिभिः सहत्वविशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः २ उभयाभावरूपस्योभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोको
त्तरतामेव गमयति न तु विरोधम् २ निर्विकल्पकताभावः सविकल्पकं सविकल्पकताभावो निर्विकल्पकमित्येवंप्रकारेणोभया-
भावरूपस्याप्युभयात्मकत्वं लोक एव विरुद्धं न तु रसे इत्यर्थः २ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः २ विश्वनाथेत्यनेन संबंधः तथाच
ध्वन्यालोचने प्रथमोल्लासे शृङ्गसमर्पकतया हृदयसंवादस्तद्विभावानुभावसमुदितप्राक्तिनिविष्टान्यादिवासनानुरागसुकुमार
स्वसंविदानंदचर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः इति २ ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिस्तर्हि कैकस्य विभावस्यानु
भावव्यभिचारिणो वेति विभज्य वास्वाद्यत्वापत्त्याशंक्याह ३ व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणामश्रुपातादयोनुभावाः
शृंगारस्येव करुणभयानकयोः चिंतादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकांतिकत्वात्त्
तेमिलिता निर्दिष्टाः २ विभावादीनां पृथक्पृथङ्निर्देशेन प्राधान्येन एकस्मिन्नेव रसे कार्यस्य धारणत्वप्रमाणाभावात्र्यापि दर्शनाद
नैकांतिकत्वं पक्षसपक्षविपक्षेषु वर्तमानत्वादेतासामसाधारणत्वरसनिष्पत्तौ हेतुत्वमिति भावः तथाहि व्याघ्रादयो मोहनाभयोद्दी
पकत्वेन भयानकविभावाः वीराणामुत्साहवर्धनेन वीरविभावाः अपूर्वदर्शितमानमायो दोषदर्शनाद्भुतविभावाः अपकृतानां क्रो
धविभावना रौद्रविभावाः तथैव विप्रलंभशृंगारेऽपि प्रियप्राप्त्युपायविमर्शनात्मकचिंताव्यभिचारित्वेन पोषिका तथैव वीरस्य
यादीनां चिंता करुणे दीनोपकारादीनां चिंता भयानके भयहेतोर्निवारणोपायचिंतेति तथा च प्रतिरसं व्यभिचारिणोऽग्रे दर्शि
ते इत्यतो नैकांतिकत्वपरिहाराय मिलिता निर्दिष्टास्तत्र च सदैवोपयोग्यासंभवे कारणानेकत्वमिति फलितमित्यर्थः २ ननु विभावानुभाव
व्यभिचारिणां क्वापि काव्ये कस्यचिद्द्वयोर्वा सद्भावे रसोद्भवः समुदितानां वा किमेतेन तत्कार्यमित्यतः किंचासमुदितानामप्याशंक्याह ३ विबद्दलि

का॰टी॰
२७

यिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः चंद्रचंदनरोलंबरुताद्युद्दीपनं मतं भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः त्यक्त्वौग्र्यमर
णालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोयं विष्णुदैवतः इति शृंगारलक्षणम् तद्भेदलक्षणम् दर्शन
स्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोयमुदाहृत इति २ एतद्भेदोदाहृतानि ३ यथा शून्यं वासगृहं वि
लोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालोक्य
गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता १ अत्र नायिकालंबनं शून्यं वासगृहमिति देशविशेष उद्दीपनं
चुंबनमनुभावः लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ एभिरभिव्यक्तो रतिभावः सहृदयेषु चित्तद्रावणात्संभोगशृंगाररसतामेति २
तथा तेनस्नानाद्धि विनैव कंचुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि शय्योपा
न्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः तथा संभोगशृंगारप्रकारौ
व अत्र नायकश्चालंबनं वीटिकाया वस्त्रग्रंथेः संस्पर्शोऽनुभावः स्मितहर्षौ व्यभिचारिणौ अनक्तोपि रहः प्रदेशः सखीनिर्या
णमित्येतावुद्दीपने पूर्वत्र नायिकालंबनमत्र तु नायकस्यैव विशेषः २ अपरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक
इत्येवं पंचविधः १ अपरो विप्रलंभो लक्षणं चास्य भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभ
स्तदोच्यते इति तत्राभिलाषपदेन पूर्वरागोक्तिः तथाहि श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः दशाविशेषः प्राप्तौ
यः पूर्वरागः स उच्यते अभिलाषश्चिंतास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च उन्मादोथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दश चात्र कामदशा
दशा २ विरहपदेनायोगः तत्रायोगोनुरागेपि नवयोरेकचित्तयोः पारतंत्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः अतएवायमत्रोन्न
नीतस्तुदाहरणोपयाविरहोत्कंठितेयमत्र तु प्रोषितपतिकेति भावः तथा चानयोर्लक्षणं आगंतुं कृतचित्तोपि दैवान्नायाति य

34

णामिति प्रसादश्च निर्व्यभिचारिभिः केवलैरन्यैरपि स्यात् अथ तेनालंबनविभावो नायकः उद्दीपनविभावस्तु तदपराधप्रकाशकः का
लादिर्ज्ञायते तथैव औत्सुक्येन स्थानभावो दीर्घनिःश्वसितादि श्रीउद्यानं त्वगोपनं भ्रूलिखनादि दृष्टिप्रेमो चालिंगनादिर्व्यंज्यते
यथा च कोपास्पदयोरन्योन्यमेदस्पष्टरनेव वक्ष्यते तथा हि अत्र प्रसादे निर्व्यभिचारित्वस्य मानापगमनात्मनः प्रसादो हर्षः स्यादित्यु
क्तरीतीत्याद् हर्षवाचकमिति यथा कोपि सूर्ययोरेकल्पितत्वेपि कश्चिद्विशेषस्तथा चित्तस्य स्वस्थत्वसंवेदनं हर्षः अपकारादिस्म
मृत्यकालश्चापगमस्तु प्रसाद इति हर्षप्रसादयोर्भेदः अपि चौत्सुक्यश्रीगर्वैत्यादिवत्कश्चिद्वीडाहर्षनाशयुक्तिः श्रीआदी
नाविवर्णनादि निजनिजकार्याभिव्यक्तितानां सहैवाश्रय तत्तत्साधारणाद्भावितस्योत्सुक्यस्य त्यागायेति २ श्रीः एवं रसस्य
मानयतो निरूप्य विशेषमवतारयितुकामः पूर्वमाह १ तद्विशेषानाह शृंगारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः बीभत्साद्भुतशान्तो
चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः १ तस्य सामान्यतो निरूपितस्य रसस्य विशेषा भेदाः अत्र स्यात्वकृतिनीरसमित्येवलक्षणोद्देशप्य
भिनयात्मके दृश्यनाट्ये शान्तेवरसः शान्तस्याभिनयासंभवात् अद्यैतत्काव्येष्वपि नवमो रसः स्यादित्यत्र प्रतिपादनार्थे नाट्यप
दे तथा चोक्तम् नाट्यालंकारे रत्युत्साहजुगुप्साक्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य
शमो हि समस्तव्यापारः --- विलयरूपस्तस्य चाभिनयायोगादिति भावः तदुक्तम् नयत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न
च काचिदिच्छा रसः स प्रशान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः २ तत्र शृंगारस्य द्वौ भेदौ संयोगो विप्रलंभश्च तत्राद्यः
परस्परावलोकनपानपरिचुंबनाद्यनंतभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते २ तत्र रसानामाद्यत्वात् शृंगारः संयोगविप्रलं
भात्मकतया द्विधा तत्र द्विविधे शृंगारे प्रथमः संभोगाख्यः नायकविषयत्वापरिच्छेद्यत्वात् तथा चेत्स्त्रीणामन्यतरेषु रम्यदेशक
लाकालवेषभोगादिसेवनैः प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः प्रकृष्यमाणा शृंगारो मधुराकृतिर्विचेष्टितैः आलंबनना

शापतः प्रथमे प्रणयसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवक्रोक्तिसूचनम् स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रो-
त्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः १ मानस्य भावः कर्म वा मानस्यं तेनोपदेष्टुः मानोपदेष्टुः अत्र पत्युरन्यासंग-
दर्शनादीर्ष्यामानः एवं चात्र नायकेनालंबनेन तेष्यासमयेन चोद्दीपनेन ईर्ष्यायामभिचारिणास्रुभिरनुभावैः प्रकर्षं नीता ना-
यिकाया रतिरभीष्टानां प्रियालिंगनादीनामनधिगमात्सुहृदयेषु विनष्टा मानाख्यविप्रलंभरसतामभजते २ प्रवासहेतु-
कमुदाहरति ३ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः गंतुं निश्चितचेत-
सि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते १ अत्र भावी प्रवासः नायकेनालंबनेन तत्स-
मयेन चोद्दीपनेन प्रस्थानं वलयैः कृतमिति तामयाकृशतया अस्रैरजस्रं गतमित्यश्रुभिरनुभावैः धृत्या नेति चपलतया
व्यवसितमिति वितर्केण गंतुमित्यादि दैन्येन जीवितेत्यायस्यानामंत्रणानमितेनोन्मादेन च पुष्टिं नीता नायिकाया रतिः सा प्रि-
यप्रवासहेतुकयाभीष्टानां प्रियदर्शनादीनामनधिगमशंकया प्रवासाख्यविप्रलंभरसतया द्युतिकारणात्सहृदयेषु सदते २
शापहेतुकमुदाहरति ३ त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् अस्रै-
स्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः १ अत्र कान्तालंबनेन चित्रलिखितमुद्दीपनेनेच्छा-
मीति मतिर्व्यभिचारी अस्रैरेवानुभावः एभिरभिव्यक्ता नायकस्य रतिरिष्टस्य प्रियापादस्पर्शस्यानाप्तेः विप्रलंभतामभजते अपि
चात्र चित्रदर्शनसानाकृतायाः कान्ताया भावनोपनीताया अभिन्नदेशत्वे जातेऽपि कृतान्तो दैवसिद्धान्तयमाकुशलकर्मस्विति
वचनात् कृतान्तस्याकुशलकर्मपर्यायस्य शापरूपस्य हेतुत्वमेवेष्टस्य तच्चरणस्पर्शस्याप्राप्तौ हेतुरिति शापहेतुकोऽयं विप्र-
लंभः तथा चोक्तं विस्तरिकायां एकशयनस्थयोरपि कोपादिप्रबंधे विप्रलंभः विदेशस्थयोरपि दूतीसंप्रेषणादौ संभोगः

न्प्रियः तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कंठितेति सा नानाकार्यवशाद्यस्या हृदयेशो गतः प्रियः सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत्प्रोषितभर्तृकेति २
ईर्ष्योपदेन मानः तथाहि मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि प्रेम्णः कुटिलगामि
त्वात्कोपो यः कारणं विना पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टे वानुमिते श्रुते ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा उत्स्वप्नायितभो
गाङ्कगोत्रस्खलनसंभवेति ३ प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ४ एकदेशस्थयोरपि मन्यादिकोपान्नियन्त्रणाशापः निवृत्तदर्शनस्य
प्रीत्याद्यभावः ५ एतदेव दर्शयति १ क्रमेणोदाहरणम् प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो
निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो
लयः १ अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषेण प्रकर्षं नीतः पूर्वरागाख्यो विप्रलम्भः तथाह्यत्र माधवह
शाविभावेन तच्चेष्टाभिरनुभावैः आशंसापरिकल्पितास्वितिनासैः स्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभिः प्रकर्षं नीता माधवस्य रतिर
भीष्टस्य प्रियालिङ्गनादेरलाभे तस्यामात्महृदयेशु चिन्तया पूर्वरागाख्यविप्रलम्भतामापादितेति २ एवमभिलाषमुदाहृत्य विर
हमुदाहरति १ अनवच्छिन्नतीतिकाखेलकथानामप्यनादृत्य हृदयेशो मानेच्छितिनागतः स हृदयाकोपविपर्ययः प्रक्रमः कमले
तरकल्पनाकवलितस्वान्तानि शोभोऽमरेणालापव्याकृतिविवर्तनमनिकरानाम्नो निनिद्रानितिष्ठा एषा विरहोत्कंठिता अत्र नवयोः
कयोश्चिन्नायकयोरनुरागिणोरप्रवासिनोरपि रुद्ध्यापारतयाहितादिविप्रकर्षाद्यो नाम्नो विप्रलम्भः अत एवैष विरहोत्कं
ठितेत्युक्तम् तथा चात्र नायकेनालेखनेनायोगकालेन दीपनेन अनवच्छिन्नलीलाहि मम्यालापस्मनादृत्यादिवितर्कै
णानागतस्य हृदयेशस्येति चिन्तया चेति व्यभिचारिभिः स्मृत्युत्तरेण्याहिताधिकाचेष्टाभिरनुभावैः प्रकर्षं नीता नायिकाया रतिरभी
ष्टानां प्रियसंगमादीनामनधिगमात्महृदयेशु चैतसोऽद्रवणाद्यो मानाख्यो विप्रलम्भरसतामापन्नेति २ ईर्ष्याविप्रलम्भमुदाहरति १

वनंमतम् तत्कर्माणिभवान्त्यूपाद्याणामवंमृदीपनाइद् अनुभावोदैवनिंदाविलापःस्वस्तगात्रता श्वासःकोपातंभूपातनयनोरस्ताडनानि च
स्वप्नशोषविवर्णत्वरोदनाद्याःप्रकीर्तिताः अत्राशौत्सुक्यमाह्निकाल्पव्यतिनिर्वेदग्लानिदीनताः चिन्ताविषादऔत्सुक्यचापलोन्मादस्तथैव:
आलस्यापस्मृतिव्याधिमूर्च्छाद्याव्यभिचारिणः रौद्रंदर्शयति १ कृतमनुमतंदृष्टंवायैरिदंगुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादै
र्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणासार्धंतेषांसभीमकिरीटिना मयमहमसृङ्मेदोमांसैःकरोमिदिशांबलिम् १ अत्रद्रोणाचा
र्यवधाद्यपकारिणोर्जुनादीनालंबनत्वात्क्रोधस्थायिनःक्रोधःस्थायीवागारंभरामैःप्राप्तोद्यमनाद्युद्दीपनैः प्रतितत्त्वयाचानुभा
वेन अयमहमित्यन्यानपेक्षागर्वेणव्यभिचारिणाचपुष्टिंनीतःसहृदयेषुतिप्रायेनविनर्यालनाद्रौद्ररसीभवति रौद्र
रसलक्षणंच रौद्रःक्रोधस्थायिभावोरक्तोरुद्राधिदैवतः आलंबनमरिस्तत्रतच्चेष्टोद्दीपनंमतम् सोल्लुंठहासवक्रोक्तिकृता
तान्ताद्यादयः आदिपदेनमुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदसंग्रामसंपादयः दन्तनिष्पेषणंदंतपृष्ठतेत्ररक्तता रक्तेनोष्ठस्फूर्तिर्भ्रुकु
टीभुजास्फालनताडनाः तसीलतानतमासंवृतिः स्वात्मोद्भवनदर्षिता भत्समनमूर्धविधूतिः दगतेपाटलछविः भ्रूभेदपरके
पाद्याश्चनुभावाउद्दीरिताः आवेगोऽत्रउग्रतागर्वौनिर्वेदोमोहचापले असूयोत्कतथामर्षश्रमाद्याव्यभिचारिणः आदिपदेन
सर्वेस्तंभादयःसात्त्विकाः वीरमुदाहरति १ क्षुद्राःसंत्रासमेतेविजहतहरयोभिन्नशक्रेभकुंभायुष्मद्देहेषुलज्जांदधतिपरममी
सायकानिष्पतंतः सौमित्रेतिष्ठपात्रंत्वमसिनहिरुषांनन्वहंमेघनादः किंचित्संरंभलीलानियमितजलधिंराममन्वेषयामि
१ अत्ररामआलंबनोऽत्रउदग्रिनाउत्साहस्थायिभावः तदेकरूपतत्तेनरामस्वर्धयाचानुभावेन अवज्ञाद्यतीतिगम्येनगर्वेणव्य
भिचारिणाचपोषितःसहृदयेषुचित्तस्यविस्तारतत्पज्वलनत्वेनवीररसतामजते तथाचैतल्लक्षणम् कार्यारंभेषुसंरंभःस्थेया
नुत्साहउच्यते उत्तमप्रकृतिर्वीरउत्साहस्थायिभाववान् आलंबनविभावस्तु विजेतव्यस्तथामतः विजेतव्यस्यचेष्टास्तत्तस्योद्दी

तस्माद्यदवदर्पणकारेण सच पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यादित्यत्र प्रवासो भिन्नदेशत्वं शापात्कार्याच्च संभ्रमादिति
विरहशापहेतुकयोः प्रवासएवान्तर्भाव उक्तस्तच्चिन्त्यमेकदेशावस्थानात् तदित्थं प्रतिभूतविभावानुभावव्यभिचारिभिराल
मुदाहरणप्रपञ्चः पृथक्पृथग्ग्रन्थानिश्रियाग्रह्याद्ववोध्यः एवं केचित्करुणशृङ्गारालोच्यषष्ठो भेद उक्तः तत्र करुणस्य भूता
र्थेनिरस्तमेव काव्यतत्त्वविद्भिः मान्याशा चेत्प्रवासविप्रलम्भएवायं नचेत्करुणरसएवेति गतार्थमिदम् सर्वथा रतेरुच्छे
दादिति हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम् आकुञ्चय पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां प्रतिदिनं पृषतैः पवित्रे तारस्वरं प्रथि
तफूत्कमदात्प्रहारं हाहाहतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा १ अत्र वेश्यागामनन्तरागिणामालम्बनविभावे विष्णुशर्माणं तथैव
वेश्यया प्रहृत्य निष्कासितं रुदन्तमवलोक्य कस्यचित् हृदयहरणस्य त्र श्रोतोर्विकासरूपो हासः स्थायिभावः तदीयरोदनपश्चा
त्तापाद्यैरुद्दीपनैरुद्दीप्यमानः तदीयैरेव वागारम्भरागैः प्रकाशितत्वाद्गद्गदादिभिः पुष्टिं नीतो माधुर्येण हास्यरसतामभज
त तथा च हास्यलक्षणम् विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् हासो हासस्थायिभावो हि धाससपरगोचरः विकृता
कारवाग्वेषमालोक्य हसेज्जनः तदत्रालम्बनं प्राकृतलक्षणमुद्दीपनं तथा अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः निद्रा
लस्यश्रमग्लानिमूर्छाद्या व्यभिचारिणः आदिशब्देनावहित्थाच करुणमुदाहरति २ हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा
देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थान
पि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ३ अत्र काचिद्राजमहिषी मृतामालम्ब्योऽत्र तन्मातृजनस्य शोकः स्थायीतदुपतस्कैरव
वह्निसंयोगाद्यैरुद्दीपनैरोदनेनानुभावेन तदीयैर्दैन्यग्लानिमूर्छाद्यैर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः सहृदयेषुतिप्रायेन क्रविकारणा
त्करुणरसतया स्वदते तथा चास्य लक्षणम् इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमाल

का॰टी॰ अतस्तत्तन्न्यूनतातेषामत एवावधारणम् अस्यार्थः मनसः काव्यार्थेन विभावादिसमूहालंबनात्मकवाक्येन सह संभेदः संयो-
३२ गो विमर्शरूपस्तस्माद्धेतोस्तस्मान्तदसंभेदः अकालं विगलितवेद्यान्तरतया मुक्तिसुखेन सदृशः यः स्वादो रसस्य चर्वणीयतेति
मनसः शृङ्गारविमर्शाद्विकासप्रमोदप्राप्तस्य भवति वीरविमर्शाद्विस्तरसंयोगप्राप्तस्य भवति बीभत्सविमर्शात्क्षोभमत्तालि-
प्राप्तस्य रौद्रविमर्शाद्विक्षेपव्याकुलताप्राप्तस्य भवति एवमनेन क्रमेण द्वाभ्यां मनसो विकासः अद्भुतेन विस्तारः भयानकेन क्षोभः
करुणाद्विक्षेपः अत एव हेतोस्तत्तन्न्यूनता शृङ्गारादिजन्यतानेषां हास्यादीनाम् अत एव मनसो वृत्तिचतुष्टयस्य हेत्वादत्रावे
त्यवधारणमवच्छेदः तथा चोक्तं शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः इति
अथ च यद्यपि करुणादिकाव्यश्रवणादिकाव्यश्रवणादिष्टनाशादिना सहृदयानां दुःखविर्भावो दृश्यते तथापि वर्ण्य-
नचमत्कारात्स्वसंवेदनत्वात्सुखोत्पत्तिः प्राय एव यथा स्त्रीणामवहेलनादेरपातनः संभवन्त्यामपि वेदनायां सुरते सुखोत्पत्तिः प्राय एवेति
तथा च बीभत्सलक्षणम् जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः दुर्गन्धिमांसरुधिरादिकमालंबनं मतं तत्रैवक्रिमि
पातादिरूपा भवेदुद्दीपनं पुनः निष्ठीवनास्यवलननेत्रसंकोचनादयः अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः मोहापस्मा-
रआवेगो व्याधिश्च मरणादयः अथाद्भुतस्वरूपमाह इति चित्रमहानेषविकारः कर्कोतिरेखामिनेवद्वमतिः लोकोत्तरेऽर्थेम-
हाप्रभावः काव्यकृतिः सूनतत्पदमर्गः १ अत्र महापुरुषदर्शनाद्युत्पन्नो विस्मयः स्थायी महापुरुषेणालंबनेन तद्गुणा-
नित्राय्येनोद्दीपनेन वक्रवीणारंभानमितेः मतिधृतिहर्षाद्यैः संचारिभिरभिव्यक्तः सहृदयानां चेतसो विस्तारात्मकरी-
तिजननादद्भुतरसतामजनते तथा चास्य लक्षणम् अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः विस्मयः स्थायिभावोऽस्य
वक्ता लोकातिगः पुनः आलंबनं तस्य गुणमहिमोद्दीपनं पुनः निर्निमेषतया वीतारोमांचः साधुवाचनम् अनेकाचः पीरी ३२

पनकारिणः अनुभावास्तनयस्पर्शः सहृदयान्वेषणादयः संचारिणस्त्वधृतिमतिस्मृतिवितर्कै मोचाः सचदानयमिथुद्देश्ययाल
मन्वितेऽस्त्वनुपीस्यात् भयानकमुदाहरति । ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभ
याद्भूयसा पूर्वकायम् दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमु
र्व्यां प्रयाति । अत्र स्यन्दनमालम्बनं तत्र मृगस्य भयं स्थायिभावः श्रमेणाभिचारिणा पुष्टिः पश्चाद्ग्रीवादिवाच्येन पलाय
नेनानुभावेन प्रकटीकृतो रसिकमनःसु भयानकतया स्वदते तथा च भयानकलक्षणम् रसः प्रोक्तो भयस्थायिभावो विगे
भयानकः आशरत्तः प्रावोलूकभल्लूकारणदर्शनम् शून्यागारे निवासश्च वने भूतावयतेऽयने आलम्बनविभावाः स्युः स्फुराय
तावलोकिताः आक्रोशादिवचसा विकृतरूपस्वराणां स्ववेषाग्रहणम् वेपथोरनरानस्यमवेद्दुदीपने पुनः अनुभावेऽत्रवे
वर्णमदस्वरभाषणाम् पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः तमरव्यावेगसमोहसंत्रासग्लानिदीनताः शङ्कापस्मार
संभ्रान्तिमृत्याद्या व्यभिचारिणः बीभत्समुदाहरति । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृ
ष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटग
तमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति । अत्र शवकव्यमदने प्रेतपुरुषः शुचिमांसं विभावमालम्बनं तत्र जुगुप्सा स्थायिभावः मांसकर्त
नाद्यैरुद्दीपितः इह वीरारम्भानमितनासानिकोचादिभिरनुभावैरुद्वेगादिभिर्व्यभिचारिभिश्च पुष्टिं नीतः सहृदयानामनिशाये
नचिन्नत्वलनपूर्वं बीभत्सरसतया चमत्करोति बीभत्सादेरपि भक्तादिनमलौकिकत्वेन निरूपितं प्राक्तावे सार अमत्कारः
स च सर्वरसाश्रय इति तथा चाह्लादकत्वं माधुर्यमित्याद्युक्तमोक्ष्याम एव वक्ष्यति उक्तं चान्यैः स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भ
वः विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि

का.टी.
३८

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सु-
क्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया
व्यभिचारिणः तथा चैतल्लक्षणमुक्तं महतीति विप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पितम् स्वावमाननमेवात्र निर्वेद इति कथ्यते ओजःसो-
मात्मकदेहे बलपुष्टिकृद्रसस्तत्क्षयाः श्रमाध्वरत्याद्यैर्ग्लानिर्निष्प्राणता मता कंपागानाशुवैवर्ण्यकर्ष्याद्यनुभवमात्रादिकृत् २ स्वी-
यचौर्यापराधादेः परक्रौर्यादितस्तथा स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं यत्तु सा शङ्केत्यभिधीयते कंपास्यशोषवैवर्ण्यादिकृत्तालीनतादयः ३ द्वे-
षः परोदये सूयास्यात्सौभाग्यगुणादिभिः तत्रेर्ष्यानादरापेक्षादोषारोपगुणोष्वपि अपचतिस्तिरोवीक्षाभ्रुवोर्भंगस्तथादयः ४
विवेकहरसोल्लासो मदः सद्विधो मतः मधुपानभवोनेनाविक्रियासंभवोपि च गत्यंगवाणीस्खलनदृग्घूर्णाहसितादिकृ-
त् ५ अध्वव्यायामरत्याद्युत्थः खेदः श्रमः स्मृतोस्मिन् निश्वासहंगसंमर्दनजृम्भास्वासादिभाग्यसौ ६ सामर्थ्यस्याप्रसद्भावे क्रियानुत्सा-
हता हि या तृप्तिश्रमादिसंभूता तदालस्यमुदीर्यते अत्राङ्गभंगोन्माचक्रियाद्वेषोक्तिमर्दने प्रायासनैकप्रियतातंद्रानिद्रादयोपि
च ७ दुःखदारिद्र्यापराधाद्यैरनौर्जित्यं स्वदीनता चाटुहन्मांद्यमायमालिन्यचिन्तामनुद्रिमादिकृत् ८ ध्यानं चिन्ता भवेदिष्टानाप्तानिष्टा-
प्तिनिर्मितं श्वासाधोमुखभूलेखवैवर्ण्यनिद्रतादिकृत् विलापोत्तापकृशतावाष्पदैन्यादयोपि च ९ मोहो हृन्मूढता दुःखाद्भयाद्वेगाद्वि-
चिन्तनात् तथा विषादादेश्च तत्र स्याद्देहसपतनं भवि शून्येन्द्रियत्वं भ्रमणं तथानिश्चेष्टतादयः १० यास्यान्नर्मानुभूतार्थप्रतीतिः सदृशे-
क्षया दृढाभ्यासादिना वापि स्मृतिः सा परिकीर्तिता भवेदत्र शिरःकंपोभ्रूविक्षेपादयोपि च ११ धृतिः स्याज्ज्ञानलाभाद्यैर्दुःखाभा-
वे तथाप्तिभिः सौहित्यवदनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् १२ नवीनसंगमाकार्यस्तवावज्ञादिना कृता अधृष्टता भवेद्व्रीडा तत्र मौ-
नविचिन्तनम् अवगुंठनभूलेखानतास्यत्वादयः १३ रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं मतम् अत्राविचारणारुष्यलाक्षे ३८

38

रसहर्षः चेतोचलभ्रमः अनुभावः अपलेभस्वेदरोमांचगद्गदाः आवेगहर्षजाड्यस्यावयवस्तु व्यभिचारिणः तथा चाङ्गतोदाहरणेना
गानेदे ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्य व्यक्तिर्धैर्यदयं भीसोत्कंठा [illegible] निकृन्ततः प्रीत्याप्रसज्जनस्तूम् गाढयन्त्रविलम्बमे
षपुलकस्तनस्फुटोल्लसने हर्षेभिपुपकारिणीविनिपतनस्यापकारिणपि सर्वस्यैवकामस्यपरमार्थ्यतस्त्रमतकावेकादमे
देसत्यपि स्थायिभेदाद्भुत्यादिभेदेनभेदइतिस्थायिनःप्राह १ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयंतथा जुगुप्साविस्मयश्चेति
स्थायिभावाःप्रकीर्तिताः २ निवृत्तिरसचर्वणापर्यंतस्थायी तथाचभरतः रसचर्वणापर्यंतयस्य स्थायोव्यभिचारिणः आविःसए
भावउच्यते अविरुद्धैर्विरुद्धैर्वायो भावो न व्यवधीयते आत्मभावं नयत्यन्यान् सस्थायी [illegible] भाव एव स्थायी
भावइच्यते अविरुद्धैरपिस्यशाभावाः संचारिणोखिलाः मग्नमग्ना विलीयंते तेनासौ स्थायिता ततः अष्टौ रत्यादयस्त्वेतेतेले
नीताःसपुष्टताम् समस्येषु स्थायिनांपर्तिहर्षितिमेभोवितन्वते अपुष्टानामेवभावानांसंस्कारानन्तरं स्थायिनो मताइति तथा चैषां
विशेषलक्षणानि मनोनुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः १ चेतोविकासोहासःस्याद्वाग्वेषा
हादिवैकृतात् सहास्विकासनासोत्फुल्लकपोलस्पंदनादिकृत् २ शोकइष्टवियोगाद्येश्चित्तक्लैव्यभरःस्मृतः विलापपातनिःश्वा
सवैवर्ण्यभ्रमादिकृत् ३ प्रातिकूल्यादिभिश्चित्तज्वलनं क्रोधउच्यते पारुष्यभ्रुकुटीनेत्रलोहित्यादिविकारकृत् ४ स्थेयसी
साधुभिःश्लाघ्याफलेप्रह्वादिकर्मणि संरंभानंतरासक्तिरुत्साहइतिकीर्त्यते कालाद्यवेक्षणाधैर्यत्यागोद्यमादयः ५ भय
चित्तस्यवैक्लव्यंमतंरौद्रदर्शनादिभिः आत्मगोपनरूपशोषविद्रवभ्रमणादिकृत् ६ अनात्मसात्सादृष्यानुभवाच्चितनिमीलनम् नेत्र
निष्ठीवनवक्त्रकूणनांगकुंचनादयः ७ लोकोत्तरार्थवीक्षादेर्विस्मयश्चित्तविस्तृतिः अश्रुस्वेदरोमहर्षपुलकोत्फुल्लकादयः ८
अथस्थायिभावानुभावैःसहगम्यमानकत्वादनुभावानपेक्ष्यव्यभिचारिणएवनिर्दिशति १ व्यभिचारिणोत्रवे निर्वेदग्ला

दिगवलोकनम् अन्ये त्वातृष्णा चेष्टावारम्भणीत्यादिकाः क्रियाः २६ अपराधदुरुक्तादिजनितं चण्डत्वमुग्रता वधबन्धशिरःकम्पभर्त्सनो-
ताडनादिकृत् २७ शास्त्रादीनां विचारोत्थमर्थनिर्धारणं मतिः अत्र कर्तव्यकरणसंशयपरमर्शोच्छेदा उपदेशश्च शिष्याणाम् ऊ-
हापोहास्यापि च २८ दोषोद्रेकवियोगाद्यैर्व्याधयो ज्वरादयः इह तन्मयो व्याधिरिति अभिधीयते अत्र स्तम्भश्लथाङ्गतः श्वासो-
त्तापक्रमादयः २९ उन्मादश्चित्तसंमोहः प्रौढानन्दापदादिभिः अत्राहहसितमौनरुदितगीतनृत्यचेष्टितम् प्रलापधावनाक्रोशवि-
परीतक्रियादयः ३० विषादव्याधिसंत्रासमहारम्भादिभिः प्राणत्यागोन्मनितल्यासम्प्रकाशनं भाषणं विवर्णता च तनाश्च।
श्रमाद्यैरिह कारयः क्रियाः ३१ त्रासः क्षोभो हृदि तडिद्घोरसत्त्वोग्रनिःस्वनैः पार्श्वस्थालम्बरोमाञ्चकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् ३२
विमर्शात्संशयादेश्च वितर्कस्तूह उच्यते एवमुन्नेयाः शिरोऽङ्गुलिसंचालनादिकृत् ३३ त्रयस्त्रिंशदमी भावाः स्मृता व्यभि-
चारिणः १ अन्येऽसन्तोऽपि रसपोषकाश्चित्तवृत्तिविशेषरूपा भावाः एतेषामेवानुभावस्वरूपानुप्रवेशान्न पृथग्व्याख्यातास्त-
त्त्रयस्त्रिंशत्त्वमेषां न तु परेषामभावात् तथा चोक्तम् शारीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायिकाः भावा विभावजनिताश्चि-
त्तवृत्तय ईरिताः मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्याविवेकाविनयक्षमाः क्षेमं तमा व कुतर्कश्च निर्णयोऽपि च संशयो धार्ष्ट्यमित्याद्या
भावा ये स्युः परेऽपि च उक्तेष्वन्तर्भवन्त्येते न पृथक्तेन दर्शिताः तथा हि असूयायां हि मात्सर्यं त्रासे चोद्वेग एव च दम्भस्तथावहि-
त्थायामीर्ष्यामर्षममता ह्युभौ विवेको निर्णयश्चैव धृतौ दैन्ये क्षमं तथा सा धृतौ औत्सुक्ये कुतर्ककोटि
संशयोऽन्तर्भवेत्तर्के तथा धार्ष्ट्यं तु चापले एषां संचारिभावानामप्येकस्य तु कस्यचित् विभावश्चानुभावश्च भवेद्व्यपरस्पर-
म् निर्वेदे तु यथेर्ष्याया भवेदत्र विभावता असूयायां पुनस्तस्याः क्रमेणैवानुभावता औत्सुक्यं प्रति चिन्तायाः कथिता त्वनु-
भावना निद्रां प्रति विभावत्वमेव बोध्याः परेऽप्यमी एषां च सात्त्विकानां च तत्तत्कार्यक्रियान्वितैः कार्यकारणभावस्तु ज्ञेयः प्राये-

39

ग्राचरणादयः २४ अभीष्टलाभादिना चेतःप्रसन्नता हर्षः स्याद्रोमाञ्च स्वेदोऽश्रुमुखफुल्लता आवेगोन्मादजडतास्तथा
मोहादयोऽपि च २५ चित्तस्य संभ्रमो यः स्यादावेगोऽयमसौ च पृथक् प्रियाप्रियमहद्दर्शनात् वह्निराजारिजः प्रियोत्थः पुलकस्नानवचा
पल्लाश्रुस्मरादयः अप्रियोत्थोऽत्र भूपातविक्रोशभ्रमणादयः वृष्टिजो धावनकृतगात्रसंकोचनादिकृत् उत्पाते स्खलवैवर्ण्य
विस्मयोत्कंपनादयः गजे पलायनोत्कंपत्रासपृष्ठेक्षणादयः अग्निजो धूमव्याकुलाक्षिप्रतापसरणादिकृत् २६ जाड्यमप्रतिपत्तिः
स्यादिष्टानिष्टश्रुतीक्षणैः विरहादिभ्योऽपि तन्मोहात् पूर्वावस्थापरापि च अज्ञाननिमिषनात् तूष्णीभाववित्मरणादयः सौभाग्यरूपता
रूपगुणसर्वोत्तमाश्रयैः स्पृहालाभादिना चान्यहेतुमनःग्रतुच्यते अत्र सोऽङ्गैष्ठनं वाक्यहेला नजरदायिना स्वारोत्तानिद्रतोऽन्यस्य
वचनाश्रवणादयः २८ इष्टानवाप्तिप्रारब्धकार्यासिद्धिविपत्तितः अपराधादितो विषादस्तत्तापो विषादो ना अत्रोपायसहा
यान्वेषणं निश्वासोच्छ्वासचिन्ताचरोदनम् विलापश्वासवैवर्ण्यमुखशोषादयोऽपि च २९ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टप्राप्तिस्पृहादिभिः मु
खशोषत्वराचिन्तानिःश्वासास्थिरतादिकृत् ३० चित्तालस्यनिसर्गक्लमादिभिश्चित्तमीलनं निद्रा तत्र जृम्भांगभंगनेत्रमीलनश्वासो
च्छ्वासमीलनानि स्युः ३१ दुःखोत्थापातवैवस्याङ्गज्वरि[illegible]विकारः अपस्मारोऽत्र पतनकम्पावनास्योद्गमश्वासः कंपः फेनस्त्रुति जिह्वा
हृत्क्षेपविक्रोशनादयः ३२ स्वप्नो निद्रास्वपनं स्यात् विषयानुभवस्तु यः इन्द्रियोपरति श्वासनेत्रनिमीलनादिकृत् ३३ अविद्या
मोहनिद्रादिध्वंसाद्बोधः प्रबुद्धता अविद्याध्वंसनो बोधो विद्योदयपुरःसरः अशेषलोकशान्तिश्चान्तिस्वरूपवगमादिकृत् बोधो
मोहक्षयाच्छब्दगन्धस्पर्शरसैरिह नेत्रोन्मीलनरोमाञ्चप्रत्याख्यानादिकृद्भवेत् अविस्मितादिभिर्निद्राध्वंसाद्बोधप्रबन्धयोर्भवेत् न
त्रादिमर्दनपृथ्वीमोटनाङ्गवलनादयः ३४ अधिक्षेपापमानादेः स्यादमर्षोऽभिनिविष्टता तत्र स्वेदः शिरःकम्पो विवर्णतो विचिन्त
नम् उपायान्वेषणाक्रोशावेगरोषोत्ताडनादयः ३५ अवहित्थाकारगुप्तिर्लज्जाभ्यो नवकेन चित् अत्रांगादेः परामर्शस्थानस्यापि

का॰टी॰
४॰

लाश्रयः तेनस्युः स्तंभस्वेदौ वैवर्ण्यप्रलयौ विषयाश्रितः त्वक्स्थाएवक्रमांमनस्यप्यनीत्रनमेदभाक् रोमांचकंपवैस्वर्याण्येवत्रयःशरीरतो
त्पत्तौ वहिरंतश्चविलोभविधायितादतःस्फुटम् प्रोक्तानुभावतामेषांभावताचमनीषिभिः तथाचविशेषलक्षणम् स्तंभः१ष
भयाश्चर्यविषादामर्षसंभवः तत्रवागाहित्यादि नैश्चल्यशून्यतादयः १ स्वेदोहर्षभयक्रोधादिजः क्लेदकरस्तनो २ रोमांचो
यं किलाश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजः रोमणामभ्युद्गमस्तत्रगात्रसंस्पर्शनादयः ३ विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवम् वैस्वर्य
स्वरभंगःस्यादेषगद्गदतादिकृत् ४ वित्रासामर्षहर्षाद्यैर्वेपथुर्गात्रलौल्यकृत् ५ विषादरोषभीत्यादेर्वैवर्ण्यंवर्णविक्रिया
वक्त्रेस्त्रमालिन्यकार्श्याद्याःपरिकीर्तिताः ६ हर्षरोषविषादाद्यैरश्रुनेत्रजलोदयः हर्षजेत्वश्रुणिप्रीततमोरोषादिसंभवे
सर्वत्रनयनक्षोभगात्रसंमार्जनादयः ७ प्रलयःसुखदुःखाभ्यांचेष्टाज्ञाननिराकृतिः तत्रानुभावाःकथिताःमहीनिपतनादयः
८ इतिश्रीः अत्रसरस्वतीच रजस्तमोभ्यामस्पृष्टंचित्तंसत्त्वमिहोच्यते निर्वृत्तयेऽस्यतद्योगात्संभवंतीतिसात्त्विकाइति अथवास
त्त्वेकोनपंचाशतेरेवभावानांतस्यैचित्तवृत्तिविशेषत्वेसत्त्वाहीनापुनःसमाहितचित्तैरेवनटैरभिनेयत्वात्सत्त्वोत्पन्नत्वेनसात्त्वि
कताव्यपदेशः तथाचभरते सत्त्वंचानुपतःस्थायिभावःसंचारिणस्तथा चित्तस्यपरिणामाःस्युःसात्त्विकास्तंभादयःपुनः
रिणामहेतोर्हाराकृतयस्तेऽभवत्परः देहस्यपरिणामास्तेसात्त्विकाइतिकीर्तिताः सत्यप्ययमविभक्तफलाःस्युरुभयेऽप्यमी
तथापिकर्तुंशक्यंतेनटैर्विदितमानसैः विक्षेपकत्वात्ते सर्वे स्वेदादयःपुनःसमाहितान्तःकरणैरेवाभिनयगोचराःतस्मा
त्सात्त्विकनिष्पन्नात्स्तंभाद्याःसात्त्विकामताः स्तंभस्वेदादिभिर्गम्याःकाश्चिच्चित्तवृत्तयः तास्तुस्तंभादयःशब्दोदितेल
क्षणावलात् तेनभावत्वमप्येषांस्वव्यवहृत्येवयुज्यते इति रत्नादेरतदर्शनादेतेषामनुभावतापि तथाचदर्पणे उद्बुद्धं कारणैः
स्वैःस्वैर्वहिर्भावंप्रकाशयन् लोकेयःकार्यरूपःसोऽनुभावःकाव्यनाट्ययोः उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अंगजाश्च स

४०

५॰

णालोकृतः निद्रापास्त्वविभावत्वं दैवर्णामर्षयोर्मितम् असूयायां पुनस्तस्याः कश्चित्तैवानुभावता प्रकर्षस्य विभावत्वंस्मोहप्रलययोग्र
ति औत्सुक्यप्रलत्वमनुभावत्वमेवतेषाः परेषोपि च त्रासनिद्राश्रमालस्यामदस्तैर्थविवर्त्तिनाम् संचारिणामिदृक्कापिभवेद्व्यनुभावता सा
त्वाद्वतेनेसर्वथाष्टाङ्गिर्हासादिभिस्सह स्यात्परस्परयाक्तिंतलीलानुगणनाकृते वितर्कमतिनिर्वेदधृतीनां स्तुतिहर्षयोः बोध
मिर्दैन्यसुमीनां कश्चिद्दृतिविभावतेति श्रीः तथा चामरतेपि रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति नि
र्वेदग्लानिरेव च शंकासूयामदश्रमालस्यदैन्यमेव च चिन्तामोहस्मृतिधृतीव्रीडाचपलता तथा आवेगो हर्षजडते विषादो
गर्व एव च औत्सुक्यं च तथा निद्रापस्मार एव च सुप्तं विबोधो मर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामर
णमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च अन्यमस्ते देतु ततः परम् रोमाञ्चः स्वरभङ्गश्च वैवर्ण्यं वेपथुस्तथा अश्रुप्रलय एव लक्षणान्यादहुरीदृ
श्चित्तवृत्तयः अन्तःकरणवृत्तीनां तासामेवानुभावतः बाह्याकाराणां चाशयान्यथा सोदयः तेषु स्थायिनः पूर्वे त्रय
स्त्रिंशत्ततः परे संचारिणः परे त्वष्टौ सात्त्विकाः संप्रकीर्तिताः इमि अपि चात्र नयति श्रीरिस्तु पलनाम् यद्धर्मम् इत्यादयोप्य
नियमाद्रसस्य व्यभिचारिणः तथाहि शृंगारे क्रियमाने तत्रावस्थितानामपि भावानां रतिरेव हासे पुनः पुनर्हास्यसमा नाव
भिचारीरसे चैवणएयंतमिति शृङ्गारव्यभिचारित्वं तत्प्रयोगात् तथा चैवभावितानामेव रसान्तरेषु संचारिता शृङ्गारवीरयोरुक्तो
वीरे क्रोधस्तथा मतः कृते तस्य लाक्षिका व्यभिचारिता न तथा पुनः रत्यादयस्तेनैव हर्षमातृतद्विभिः तदेवं स्थायिसंचारि
णो लक्षिताः भावा व्यक्तसात्त्विकलक्षणा यथा परिणामहेतोरागक्रमव्यत्यभवनात् देहस्य विकारमात्रे सात्त्विकाः परिकीर्ति
ताः चित्तसत्त्वीभवनात्तेन्यसेदानन्दस्य नकालिकिर्योगात्मलनिरोमभवनत्वम् तदात्मभावादयो भावाः सम्भवेदेव सत्व
त्यमी वक्ताविरुद्धादिघ्नतानि प्राणोतानवलेवतेन कराविनत्वप्रधानः कान्तेहेवरतिसर्वतः स्तम्भस्थितिस्थिताः प्राणाः तत्नोभ्य स्तुतं

का॰टी॰
८१

विषयाकान्ता विषयानुव्यक्तः शृङ्गारः २ येन प्रकारेण कान्ताविषया रतिर्विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यक्ता शृङ्गाररसस्फुटः
तथा तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्विभावादिभिर्व्यञ्जिता प्राधान्येनाभिव्यक्ता भावसंज्ञेयोक्ता एवं व्यभिचारिभावश्च प्रा
धान्येन भावादिभिरभिव्यक्तो भावसंज्ञ इत्यन्वयः रत्यादिषु हासादित्यादेरयमभिप्रायः प्रेयोवत्सलसख्येति येषिका
रसभेदा उक्ताः प्राचैस्ते भावसंज्ञयैव गतार्था इति यदित्ति तथा चैतेषां लक्षणानि ग्रन्थान्तरेषु अयमेव स्थायी स्याद्रतेः प्री
त्यादिरुच्यते मातानुकूलतोत्यत्रासमनन्तरमपरात्मिना कुलमकेषन्नग्राह्यमलिमूलेषन्नक्रमात् त्रिविधेषुत्र यो प्रीतिः
सख्येवत्सलतेत्यसौ तत्र प्रीतिः स्वस्माद्वेतित्येनूनात्तेनुग्राह्याद्रेतिमता आराध्यतात्मिका तेषां रतिः प्रीतिरितीरि
ता अस्यापत्यभक्तिसंज्ञा येन तुल्यानुकूलस्यातो सख्यायः स्तोमना: साम्यादिस्वमतप्रेषां रतिः सख्यमिति रूढ़ो २ य
स्वोपदेशस्मतेष्वप्यासतिविस्फुरिताः अनुग्रहमयी तेषां रतिर्वात्सल्यमच्यते इत्यादिरसामृते सिद्धान्तो रसौघः एतद्दे
वकुमेणीदशः हरति १ कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि
रोचते न मे २ अत्र भक्तस्य महादेवगोचरो रतिरीशानेनोद्दीपितास्तनिरूपेणाभावेन बहिः प्रकटीकृता ईशत्व
सहृदयालिभिः धृतिमाहात्म्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टीकृता रसिकेषु भावसंज्ञया सहृदते मतिश्चात्र शान्तरसभावस्य
वप्राधान्येन निर्देशः तथा चोक्तम् सञ्चारिणः प्राधान्यानि देवादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रः स्थायी भाव इत्यभिधीयते
अस्यार्थः विभावानुभावव्यभिचारिभिः सम्यग्विभावरेषु प्राधान्येन रतिरेव तानवेपल्यचमत्कारिणी तत्र भावसंज्ञा तेषा
वेनदेवाभिप्रेत्योक्तम् सैव पारतन्त्र्येऽपि कुचिदेषास्तत्र भूपालस्यैव कस्यैव प्रवृत्तस्य करग्रहे इत्यादि पर्यालोचनये
वमेव व्यभिचारिप्राधान्येऽपि तेषम् २ मुनिविद्यागोदावरीति १ हरिनर्तस्य प्रपञ्चे लेरेष्वतः श्रमस्य पूर्वोचरिते कृतस्य ८१

भावनाः मसृणाः सात्त्विकाभावाश्च यावेष्टाः परास्त्वपि । एवं रसाष्टकस्य स्थायिनमभिधायाधुना विभावोल्लसितचिन्ताप्रशान्तात्मकं नवमं
रसं लक्षयति १ निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थं तेन निर्वेदस्यापि
भावः शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रसः १ निर्वेदस्य विषयवैराग्यात्मकत्वेन शृङ्गारादावमंगलत्वेनेति भावः यथा रत्यादेः स्थायिनो
ऽपि हासादौ व्यभिचारित्वं तथा व्यभिचारिणोऽपि निर्वेदस्य शान्ते स्थायित्वमिति तात्पर्यम् तथा चोक्तं स्थायी स्याद्विषयेष्वेव
तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसाविति तस्मात्सिद्धमेतत् तत्त्वज्ञानजो निर्वेदः शान्तो रसस्या
पीकारणान्तरजन्यस्तु रसः न तु व्यभिचारीति लक्षितश्च शान्तरसः निर्वेदस्थायितोपशमः शान्तोऽस्ति नवमो रसः विभावस्त
त्र संसारानित्यत्वादोषदर्शने विषयेषु रतिः तेषां चेषां समभावस्त्वरे भक्तिः पुराणपरेशाने गुरौ ज्ञानप्रदेशे वा नासाग्रदृष्टी
तत्त्वोपगमश्च निमीलनम् भस्मावगुण्ठनं नीराक्षायाचरणम् अनित्यतादिना शोकवल्ल निस्सारतया परमा
र्थस्वरूपं वा तस्यालंबनं विभावे मृगयाश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः महापुरुषसंगमादयस्तस्योद्दीपनकारिणः रोमांचा
द्याश्चानुभावास्तथास्य व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः २ एतदेवोदाहरति १ यथा अहौ वा हारे वा
कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः क्वचित्पुण्ये
रण्ये शिव शिवेति प्रलपतः २ अत्र कस्यचिदुपशान्तस्य महापुरुषस्यानित्यत्वपरिभावितेन तदालम्बनो निर्वेदः पुण्या
रण्यादिभिरुद्दीपितः सर्परत्नादिसमत्वादिभिरनुभावितः शंकादिभावनिवृत्तिभिः धृतिमतिहर्षादिभिः संचारितः सहृदयेषु
शमरसतयास्वदते तथा च रसानां नवत्वमन्वनाधिकत्वं तथान्यत्प्रदर्शितमेवाग्रे प्रदर्श्यते २ एवमलंकृतक्रमप्र
संलक्ष्यविनाभावादौ लक्षयति ३ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्तः आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपादि

का॰टी॰
७२

यंनिर्यंगादित्युक्तोतिमभिति २ एतेदेवक्रमेणोदाहरति ३ तत्ररसाभासोयथा स्तुमःकंवामाक्षिक्षणमपिविनायंनरमसेविलेभे
कःप्राणान्रणमखमुखेयंमृगयसे सुलग्नेकोजातःशशिमुखियमालिङ्गसिबलात्तपःश्रीःकस्यैषामदननगरिध्याय
सितुयम् अत्रानेककामुकविषयमभिलाषमस्याःस्तुमःइत्याद्यनुगतानेवहुव्यापारोपादानंव्यनक्ति १ नायिकायांबहुभु
एतानायकस्वंगारसमस्यानौचित्यादाभासत्वम् भावाभासोयथा राकासुधाकरमुखीतरलायताक्षीसास्मेरयौवनतर
ङ्गितविभ्रमास्या तत्किंकरोमिविदधेकथमत्रमैत्रींतत्स्वीकृतिव्यतिकरेकइवाभ्युपायः अत्रचिन्तानौचित्यप्रवृत्ता २ आदेशा
ज्ञःद्वियोगाःपश्चात्स्वस्वदिशितेष्वाचित्यम् अत्रचतनुरक्तायामपितस्यानायकस्यचिन्तनमनौचित्यम् २ एवमन्येष्वुदा
हार्याः २ अन्येहासाद्याभासाःशृङ्गाराद्याभासास्तु २ भावशान्त्यादीन्याद्याहिणावत्सरदीनामाह ३ भावस्यशान्तिरुदयःसन्धिःश
बलतातथा १ तत्राभस्तत्वक्रमेणैवास्यार्थः एषांबलतांसात्तुदाहरतिद्विवलसन्ते २ क्रमेणोदाहरणम् तस्याःसान्द्रविलेप
नस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितंकिंवक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेनगोपायसे इत्युक्तेक्वतदित्युदीर्यसहसातत्संप्रमार्ष्टुंमया
साश्लिष्टारभसेनतत्सुखवशात्तन्व्याचतद्विस्मृतम् अत्रसुखविवशतानुभावेनकोपस्यप्रशमः नत्वत्रकोपस्यप्रशमेनप्र
सादस्योदयइतिप्रावल्यंशंकपनेनाथकोपस्यप्रशमएवपर्यवसानं नतुप्रसादोदयेनतदनुभावानामनुल्लेखात् एवमुदया
दिष्वपिज्ञेयम् २ एकस्मिन्शयनेविपक्षरमणीनामग्रहेमुग्धया सद्यःकोपपराङ्मुखंग्लपितयाचाटूनिकुर्वन्नपि आवेगा
दवधीरितःप्रियतमस्तूष्णींस्थितस्तत्क्षणंमाभूत्सुप्तइवेत्यमन्दवलितग्रीवंपुनर्वीक्षितः २ अत्रमन्दवलितग्रीवत्वानुभावे
नौत्सुक्यस्योदयोनतुकोपस्यप्रशमस्तदनुभावानुपादानात् २ उत्सिक्तस्यतपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतःसत्संगप्रि
यताचवीररभसोत्फालश्चमांकर्षतः वैदेहीपरिरम्भएषचमुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानन्दीहरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धोरुणद्ध्य

७२

मैः शरीरमात्रांमवदीयदर्शनेव्यनक्तिकालशिलपेति यो यत्नात् अत्र वत्सोमेतिमत्सलंबनस्त्रारतिरच्युतरामाद्युद्दीपिता
स्मृतिरूपेणानुभावेन प्रकटीकृता मतिमात्रान्यादिभिः संचारिभिः पोषितो भावश्चमत्करोति अत्र मति
मालंबनमन्नारतिस्थायिभावो विभावादिसंयोगाद्रसीभूय वत्सलरसतां प्राप्नोति भरतसम्मत्वन्न तथा ग्रंथकृता प्राग्
प्रदर्शितोक्तं रतिप्रावः १ एवं रसे भावनता मदारस्य व्यभिचारित्वो पुष्टरसे इति १ मातेकोपपदाम्युलोविपुलमालमेयहृत्
मया मामासस्पर्शणात्तिनेति हृदलीनाते प्रवृत्ता ततः तो यावन्मातिरम्यचाटुकशतैनाथ्यामयामि प्रिया मातस्तावदद्द
शारेनविधिनातिशारदिष्ठीकृतः १ अत्र नायिकामालंबनमन्नारतिः कोपेनोद्दीपिता धृतिरंभेणचाटुकशतेन चानुभा
विता विधिप्रतिशठपदेशरूपयासन्धयासंचारितना चाभिलाषितेन सूतदाश्वासनेन स्थानपिशामाविप्रलंभरसतेनपरि
णतापि शानकरसमसीसारिटुरसोत्तुतिविधिप्रमस्तूयायाः केदनाज्ञानवस्ता एवमेवचरसश्रावणाः प्राधान्यप्रस्तावकृतो
भेदः तदुक्तं यथामरीचावगांदे कोमावेपिपाल्केटेकः कस्यचिन्नापिनथाभव्यभिचारिणोरसे २ एवंभावस्तस्यपिनतेषु
दाभासेलक्षयति १ तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः तदाभासा रसाभासाः भावाभासाः १ तयोरसमभावयोराभासा
इतिसमासः अनौचित्येनप्रवृत्तो रसो रसाभासः एवं भावाभासोपि बोध्यः नत्राचानन्नमनौचित्यमनु उपनायकसंस्थि
यां स्वनिष्ठरूपं लोगतायां चवकृतायां कान्निष्ठायां रतौ लग्नानुभयनिष्ठायाम् प्रतिनायकनिष्ठत्वे नहृदयमपात्रतिर्यगा
दिगतेश्रृंगारेनौचित्ये रौद्रेगुरुद्दीपितकोपेशान्तेलद्दीनविभावगतोत्तालंबनेहासे वधाद्युत्साहेधमपात्रगतेतथावी
रेउत्तमपात्रगतेभयानकेज्ञेयमितिरूपमनार्तल्यश्राभाषाः पुनरेतेषां वस्था वेतृणिना भवेत प्रातिकूल्यमनौचित्यम्
स्थानतेहितुयोवितत्म् विपत्तेश्रुतिरेतेषां प्रातिकूल्यमिनीयते अतत्तन्नमपाप्यनमनौचित्यादिंधामवेत् अप्राप्तौ निषधेता

देः तत्प्रशमादीनां तस्मात्तदुपकारकत्वाद्वाक्यार्थप्राधान्यमित्यर्थः । मत्सेरस्मेपितेगितं प्रामर्वंति कस्तावन्न नेभावप्रशान्त्यादयः श्रु
तिं तत्रानांतगतविवादप्रवृत्तमभवत् । अत्र तत्रैव भावप्रशमादेः प्राधान्यं पर्यवसानेन रसस्यैव पर्यवस्यति यथा वृत्त
स्वरत्यपराति वादिन्याभिरूपवरित्तैत एव प्रेक्षकाणां विस्मयकारिणि राजानां गते विवादप्रवृत्ते राजन्यस्ये ह चेष्टयंते ततो रा
सैव प्राधान्यं पर्यवस्यति राजा यमेवमनुगृह्णाति कः यत्रस्य मत्यमेव विधिना विवादयतीत्यर्थः । एवं विवक्षितान्यपरवाच्य
स्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यतां प्रदर्श्य लक्ष्यक्रमव्यंग्यतां दर्शयन्नाह । अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थोभ
यशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यः उभयशक्ति
मूलानुरणनरूपव्यंग्यश्चेति त्रिधा । घंटादीनामभिघातानन्तरोत्पन्नोऽनुस्वानः तत्सदृशोऽनुस्वानः तथा अनुस्वाने यथाक्रमः सं
लक्ष्यते अभिघातानन्तरं दृश्यपरः शब्द उत्पन्न इति तत्रैव संलक्ष्यः क्रमो व्यंग्यव्यंजकतात्पर्यविश्रान्तिदशायां प्रथमस्थितिः
र्यस्मिन्स ध्वनिस्त्रिधा कथित इति संबंधः यथानुस्वानानुस्वानयोः क्रमो लक्ष्यते तेन हृद्यलक्ष्यक्रमितद्युत्कानामित्यर्थः ।
एतदेव प्रपंचयति । तत्र अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा वस्त्वेवेत्यनलं
कारं वस्तुमात्रम् । प्रधानत्वेनेति अप्राधान्ये तु गुणीभूतव्यंग्यत्वमित्यर्थः एतदेवोदाहरति । उल्लास्य कालकर
वालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन । निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ।
अत्र शब्दशक्त्युत्थोऽलंकारध्वनिः कालो यथा हेतिमहतां चासौ करवालः खड्गः तस्य यो महानम्बुवाहः पाथितस्वत्तायदाह
दिकारिणो जीवापितलस्यवाहः प्रवाहस्तमुल्लास्योत्क्षेपैः प्रदर्श्य येन देवेन राजान्तरगर्जितेनाजितेन कठिनास्त्रिवलवन्नि
हन्ता हेन सकल एव रणे यत्र कामि सर्वेस्मिः संग्रामे त्रिजगति ज्वलितो रिपूणां प्रतापः धाराजलैः खड्गधाराकान्तिभिः निर्वा

43

ग्रामतः १ अत्र पूर्वार्धे ग्रामे गन्तव्यतायाः उत्तरार्धे हेतुः अत्र हेतोस्तस्य बलत्वेन संबलमात्मेषिः काकार्ये प्रागल्भ्यगुणः कवकु
लभ्यगोपि हृदयेन तस्माद्दोषाणां प्रशमायमेव कृतमहो पेकोपि को तं मालम् किं वत्सस्य कस्य षाः कृतपियः स्वमेपि साडले
भावेनः सात्त्वयद्विकः खलपुरावयनोधरेषामिति अत्र वितर्कोत्सुक्यमतिस्मृतिशंकादैन्यधृतिचिंतानां शवलताः
को कार्ये प्रागल्भ्यगुणः कवकुलमित्यभिलाषस्मृतिरूपा वितर्कावोधी वितर्क इति कथ्यते संदेहे हृदि विमर्शाख्यप्रत्यये हृदयताप
ते इति शान्तरसव्यभिचारी वितर्क इति भूयोपि हृदयेनेत्यत्र कालात्तमत्यमोत्सुक्यमित्यौत्सुक्येन शृंगारसंचारिणोपमर्ध्य
ते तदपि दोषाणां प्रशमायमेव कृतमिति नीतिमार्गानुसारादर्थनिर्धारणं मतिरिति शान्तसंचारिणा मतिभावेनोपमर्ध्यते
सा च अत्र कोपि कोतं मालमिति शृंगारसंचारिण्या स्मृत्या सोपमर्ध्यते तदपि किं वत्सस्य कस्य षाः कृतपियः इति शान्तसं
चारिणा शंकयोपमर्ध्यते सापि स्वमेपि साडलेभेति सामर्थ्याद्दैन्यायातनस्य भवदैन्यमक्षमतया इति दैन्येन शृंगारसंचारिणोप
मर्ध्यते तदपि चेतः सात्त्वयद्विकः इति तावता श्रीछायनमात्सेत्तस्य सह्रूपा स्पृहनाभूतिरिति शान्तसंचारिण्या धृत्योपमर्ध्यते सापि
कः खलपुरावयनोधरेषामस्तीति ध्यानचिंतादिना मानातेरिति शृंगारसंचारिण्या चिंतयोपमर्ध्यते तदेवं शान्तसंचारिणो वि
तर्कमतिशंकाधृतयः शृंगारसंचारिभिरौत्सुक्यस्मरणदैन्यचिन्ताः इति पूर्वं पूर्वे उपमर्दकत्वेनोत्तरोत्तरे आत्मभयाद्भावानामन्यो
न्यशवलतेति २ यथाभावस्य शान्त्यादयो वस्था लक्षयास्थितिरपाव स्थानत्वमित्याह ३ भावस्य स्थितिरुत्कोचोदाहृता च १
प्रशान्त्यादिभिरनवोद्यमानता भावस्य भावस्थितिः सा च तानेको पुष्परस्तावीत्यत्रोदाहृता वेत्यर्थः तथा शुद्धविभावा
दिभिधीयतितस्यास्तत्वात्पस्यमावृत्त्य प्रशमादिभिरवाधितत्वात् स्थितिरेवेति ३ ननु विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनि
ष्पत्तिरिति सम्मटोक्तलक्षणेन रसेनतावाय मरुयसंचारिणो भावस्य भवनिरूपणं न प्रायोपानं चानकरत्वादिवोक्तदोषेन मरिता

कारी.
४४

गपदत्वेनैकोऽर्थः प्रकृतः सभंगपदत्वेन द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृतः तत्रैकयोरसंबद्धार्थतावारणाय विरोधाभासालंकारस्त्वमत्का
रिकत्वेन शास्त्रशक्त्या व्यज्यते २ विशेषणाश्लिष्टेऽव्ययोरसामर्थ्ये नो विरोधाद्विरोधाभासो वा स्वप्रवर्तनं नायते इति केषांचित्कि
तर्ककावारणाय सभंगपदमेवोदाहरति ३ अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो अहितः सहितः साधुयशोभिरस
तामसि १ अमितः अविद्यमानामित्रमानं यस्मात्तस्य संबोधने अपरिमिता यस्य तथोक्तः एवंविधायाः समितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्क
र्षैर्विजयोत्तिप्रायैर्हर्षद हे प्रभो साधुयशोभिः सहितो हितो हितमहितोऽसीति प्रकृतार्थस्य वर्णने अमितः अपरिमितः समि
तः परिमितः इति द्वितीयार्थे विरोधस्यासंबन्धः तद्वारणाय शास्त्रशक्त्या चमत्कारको विरोधाभासालंकारो व्यज्यते अपि
शब्दादेर्विरोधवाचकस्याभावादतो विरोधाभासस्य वाच्यत्वं न अन्योदाहरणं व्यज्यते इति परमार्थः २ निरुपादानसंभारमभित्ता
वेव कल्पते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने अत्र प्रकृतस्य शिवस्याप्रकृतात् चित्रकराद्व्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः २
न चात्रालंकारस्य व्यंग्यत्वे सति किमलंकार्यतोतालंकारत्वेनैवेत्याह १ अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकार
ता १ यथा श्रमणीभूतोऽपि ब्राह्मणः प्राक्वर्त्तितया ब्राह्मण इत्येवोच्यते तथा व्यंग्यत्वेनालंकार्यतां प्राप्तोऽप्युपमादिरलं
लंकारोऽलंकारत्वेनैव व्यपदिश्यत इत्यर्थः २ प्राक् स्ववस्तुव्यंजकत्वमाह ३ यस्त्विग्राम्यस्य सम्यगस्तिमयामणिस्मेले गा
मे उन्नतपयोधरे पथिक नात्र वसतिर्नावसरस्य अत्र पयःउपभोगस्तमोऽसितदा वसतिर्व्यज्यते अत्र स्वयंदूतीवचनैः पान्थं प्र
गोप्यंप्रायं स्वाभिप्रायं प्रकाशयति पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे उन्नमतः पयोधरान्त्यत्यदि वससि तदा
वसेति स्फुटः प्रकाशोऽर्थः गोप्यार्थस्तु पथिकत्वेदृ संस्तरशास्त्रमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले न तु बहुले ग्रामेऽतस्त्वं चिदपि
वासेन गते उन्नमतः प्रादुर्भवतः पयोधरान्मेघान्वीक्ष्य यदि वससि तदा वससि इति गोप्यार्थेन शास्त्रामावादेवाकारेण तत्रानादि ४७

पितो लोपित इत्यर्थः द्वितीयस्त्वलंकारः श्यामकान्ति त्वामसौ बालनलकमलश्यामसौ मदनेनैव ग्रस्ताद्धोमेव बलम्सत्ताम्स ऊर्ध्वमाकाशेऽप्र
काशप्रयेनेदेवेतमेघानां प्रवर्तकेन शाङ्गेणाकर्दितो निर्जितत्वनितेन सकलैकलकलमर्दितेनैव राजेशावे सति यावान्लैर्योरामा
रैः रिपूणामर्थान्सूर्यादितेनसंप्रतापः प्रकृष्टत्वापोनिर्वापितः शीतलीकृतः अत्र प्रस्तुतस्य राज्ञो वर्णने द्वितीयार्धसूचितस्य
प्राकरणिकसोद्रस्य वर्णनमसम्बद्धतया माप्रसज्येतेति सम्बन्धावगमाय प्राकृताप्रकृतयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते ततश्चात्रोपमा
अंग्येत्यर्थः न चात्र श्लेष एव प्रधानं किमुपमाअंग्येति शङ्क्यं तथा द्वितीयेऽर्थे कृते तस्य प्रसवन्यायेन हानेवार्थो प्रकृतौ तत्र श्लेषः प्र
याते यत्र त्वेकः प्रकृतः परोऽप्रकृतस्तत्र प्राकृताप्राकृतिकम्लोऽलंकारध्वनिरिति व्यवस्था तथा चादिम एवालंकारः प्राकृताप्राकृत्याप्रका
शाते यस्मिन्नन्तकः श्लेषेन प्राकृताप्राकृत्यस्कन्धोदि सरत्ये स्विवृत्तमालोचनकृता यत्र प्राकृताप्राकृत्या मालादलंकारान्तरे वाच्यमत्य
निभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु प्राकृताप्राकृत्याः सामर्थ्यादिभिवाचाति रिक्तं वा श्लेषेऽलंकारान्तरं प्रकाशते स ध्वनेर्विषयः य
त्राभिधाया एकत्र नियमहेतुः प्रकरणादिर्विद्यते ततो द्वितीयाभिलषितोऽभिधानसंज्ञामतिना द्वितीयोऽर्थो लाबाद्भिन्नः इत्युक्ते
उदाहृतश्चालंकारध्वनिः अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकाल
इत्यादि न चात्र कालकरालपदमहाकुवाद इत्यालोचितोऽनिमित्तं किंसोपकल्पनयोऽभिवाच्यं तथाऽस्ति वाच्येनवस्यानुस्यमता
अपि च वर्णयेति रूपके वा कथित्रिकं सातनार्थीम् नभ्यसे नैवसान प्राकृताप्राकृतत्वं कुर्वालंकारध्वनिता तथा रूपमहेश्वरोपं विनाऽव
त्रमेव चन्द्रारोपेणानिश्चिताः स्मिताः सम्भोत्तरस्या विवक्षा स्यात् तथा च चक्रोपिसं शेनाप्रसंगः २ अत्र वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वमा
प्रसक्तीति प्राकरणिकयो रूपमानोपमेयभावः कल्प्यः तत्र तनोपमालंकारो व्यङ्ग्यः तिग्मरुचिरप्रतापः विधुरनिशाकृ
द्विभोमधुरलीलः मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् विधुराणांवे विष्णाति शात्तयस्तत्कृत अत्रासम

जकतामाह ३ क्रमेणोदाहरणानि अलमसितेमणिदुतारकाग्निमोष्ठुति पद्मामसिद्विमत्तोदस्मिपद्मामणितेनवफुल्ल
विलोचनाणामस्मा अत्रसमसैवोपमोत्पद्यतेइतिवस्तुनावस्तुव्यज्यते १ अलमणिसेमणिःपूर्णनामग्निमः पुत्रिपन्नसमृद्धि
मयदृतिभणितेननतांगीप्रफुल्लविलोचनाजाता अत्रस्वतःसंभविनालोकेषुसिद्धेनप्रफुल्लविलोचनत्वरूपेणवस्तु
भूतेनार्थेनालंकारशून्येनसमसैवोपमोत्पद्यतेइतिवस्तुव्यज्यते तथाचालमसितेनाप्रवासितेपूर्णत्वनाविदृश्यते यत्नसमृद्ध
ग्रस्तुपिवनमितिवस्तुनार्थेनार्थोव्यज्यते २ स्वतःसंभविनोवस्तुनोलंकारव्यंजकतामाह ३ यस्याश्रियाकथयसि
प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानिरतान्तरेषु नीवीप्रतिप्रणिहितेतुकरेप्रियेण सख्यःशपामियदिकिंचिदपि
स्मरामि अत्रत्वमधन्याहंधन्येतिव्यतिरेकः अत्रप्रणिहितइत्यादिकर्मणिक्तः तथाचनीवीप्रतिप्रणिहितेतुप्रियेण
करेअस्वेनतदर्पितइत्यर्थः हेसख्यइतिसखीनांमध्येसौभाग्यमानगर्वितायाएकस्याःसंबोधनेनधन्यासीत्येकच
चनेनबहूनामप्रतारितत्वप्रतिपादनाय सख्यइतिबहुवचनंतेननासंगतिः तथाशपामीतिमिथ्यानिरसनआग्रहार्थता
नशपथयथार्थतमतएवनात्मनेपदमितिविस्तरिका अत्रस्वतःसंभविनावाक्यार्थीभूतेनवैदग्ध्यतदाभावरूपेणवस्तु
नात्वमधन्याहंधन्येतिव्यतिरेकालंकारोव्यज्यते २ स्वतःसंभविनोलंकारस्यवस्तुव्यंजकतामाह ३ दर्पांधगंधगजकुं
भकपाटकोटिसंक्रांतनिम्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकियुधिकोपकषायकांतिःकालीकटाक्षइवयस्यक
रेकृपाणः अत्रोपमालंकारेणसकलरिपुबलक्षयःक्षणात्करिष्यतेइतिवस्तु १ अत्रोपमालंकारस्यस्वतःसंभवि
तास्फुटैव २ स्वतःसंभविनोलंकारस्यालंकारव्यंजकतामाह ३ गाढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य
यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधिरुषानिजाधरम् अत्रविरोधालंकारेणोष्ठदशनसमकालमेवशत्रुवधो बोध्या

ष्ठितेस्मिन्ग्रामे एवं देवोद्दीपने मेघेस्मन्नमन्द्रलतानां कामिनीदृष्टा कौन्नादौ यमेमां संमोन्मत्रयातीति नवंकुरमिञायात्मकं वस्त
नेकार्थशब्दोपादानाकृम्यतेऽयमर्थः नवाङ्कोल्लासकालकरवालेति नद्यर्थस्य वाक्यद्वयस्य प्रकृताप्रकृतस्यास्य संबद्धस्य संबंधाव
गमायोपमालंकार एवात्रापि कल्प्य इति वाच्यम् अत्र द्वियोग्यगोपकभावेन द्वयोरर्थयोः संबद्धत्वमेवातः काव्योपमाकल्प
नावकाश इति २ शानिरपानि स्मृतमग्रे श्रेणि दृति कुर्वस्मिन् रेऽ पर्यमेतम् यस्य प्रसीदसि पुनः समभवत्सुदारोन्नतारस्य अत्र शि
रुद्धो द्वावपि तदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति योत्यते अत्र शानिरपानि विनि द्वावपि विरुद्धेन तदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं द्र
नन क्रियं कुरुतः नद्योदारानुदारौ द्वावपि विरुद्धौ भवनक्रियामेकं कार्यं कुरुतः २ एवं शब्दशक्तिमूलध्वनिमभिधायार्थशक्त्यु
द्भवमाह ३ अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमैंकेवला त्सिद्धोवा कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्त्वालंकृति
र्वेतिषड्भेदोसौ व्यनक्तियम् वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः स्वतः संभवीनकेवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्धहि
रप्यौचित्येनसंभाव्यमानः कविनाप्रति भाषामात्रेण बहिरसन्नपिनिर्मितः कविनिबद्धेन वक्त्रा वानेति द्वियोपवर्णितस्त्रिविधः व
स्त्वालंकारइति षोढा व्यंजकः तस्य च वस्त्वलंकारो वा व्यंग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः १ अर्थोपनवंजकः स्तो
र्थशक्त्युद्भवः स्वयं च कोर्थः स्वतः संभवी कवेः प्रौढोक्तिमात्रसिद्धो वा स्वतःसिद्धिर्हि संभवे केवलं कवे समकालान्तराग
तोर्वचनैः सिद्धः तेन कविनोम्भितस्य स्वगुम्फग्रथितस्य नायकस्य च समत्कारान्तगतो वचनैर्वाकेवलं सिद्ध इति त्रिविधः कवि
निबद्धस्य नायकस्योक्तिः कश्चित् कंदर्पैकस्य यातां तथोदीपिके नातनयोरनन्योन्यमेदः त्रेवि प्रोपिपुनः स्वतः सिद्धो व्यंजको र्थो
वस्तुरूपोलंकाररूपश्चेति द्विधा एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धोपि वस्त्वलंकाररूपेण द्विधा कविनिबद्धनायकोक्तिसिद्धोपि वस्तु
लंकाररूपाभ्यां द्विधेति षड्भेदः सन्व्यंजको र्थोपि हस्त्वथ तत्व्या लंकारैवेति द्वादशभेदः २ स्वतः संभवितो वस्तुनायवस्तुव

संभवीयथाक्रममनुमेतां काव्यलिंगामपह्नुतिं च व्यनक्तीति अत्रैकस्यानायिकायानायककर्तृकं केशाकर्षणादर्शनेनान्यस्याः कामोद्रेकइतिसमासोक्तिरपीतिविचक्षिका २ कविप्रौढोक्तिसिद्धस्यालंकारस्य वस्तुव्यंजकतामाह १
गाढालिंगनरभसोद्यतमिदल्लकंसमोसरइमाणाः सितीभरणमणाणोपीलुउगामी अत्रोत्प्रेक्षयाप्रत्यालिंगनादिवतच्चभतेइतिवस्तु १ गाढालिंगनरभसोद्यतेदयिते लघुसमपसरातिमनस्विनीनांमानः पीडनभीतइवहृदयात् अत्रपीडनभीतइवेतिमानस्याचेतनस्यपीडनभयंकविप्रतिभोत्थापितंलघुसमसरतःसंभवीतिकविप्रौढोक्तिसिद्धयोत्प्रेक्षयाप्रत्यालिंगनप्रसादइसितादिवस्तुव्यज्यते २ कविप्रौढोक्तिसिद्धस्यालंकारस्यालंकारव्यंजकतामाह १ जाईवसंदसणीकइवअणाबुरुहबद्धविणिवेसादावेइभवणमंडलमणाव्विअजअइसावाणी अत्रोत्प्रेक्षयाचमत्कारैककारणंनवनवजगदन्तलंजासनस्यानिर्मिमीतइतिव्यतिरेकः १ यास्याविरमिवहसंतीकविवदनांबुरुहबद्धविनिवेशादर्शयतिभुवनमंडलमन्यदेवजयतिसावाणीतिकविप्रौढोक्तिसस्यजगदन्यतादर्शनस्यचलोकेष्वसंभवेपिकविप्रौढोक्तौवसिद्धत्वात्स्याविरमिवेत्युत्प्रेक्षयान्यदेवेतिव्यतिरेकोव्यज्यते २
अत्रापिपूर्वोक्तमनुसारयति ३ एषुकविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नः १ नतुस्वतःसंभवीत्यर्थः २ अथकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धानांवस्त्वादीनांक्रमेणव्यंजकतामाह ३ एषुकविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नः १ नतुस्वतःसंभवीत्यर्थः २ अथकावियेलंकारागविमेदूलामवलिमासंभोअविणोरइ फाहन्फुल्लफणावलीकवलणेआपतादरिदजणाम नेदुद्धिमलआणिलाविरहिणीणीसाससंसग्गिलोजादाऊतिक्षिज्झणोविवडूलातारुण्णपुलाविअ अत्रतिःश्वासैःप्रासैश्वर्यैःकिंकिनकुर्वन्तइतिवस्तुनावस्तुव्यज्यते १ अत्रकर्पूरमंजरीकाव्येकर

46

पादिता इति तुल्ययोगिता समस्तनामस्वंस्तति निवर्तनाभिति तद्धुद्धिरूप्यसंयतस्त्वभेत्तावा १ अत्रोभयविषययोर्दर्शन
मोचनक्रिययोः स्फुटो विरोधाभासः स्ततः संभवी अथ रोनिर्दिष्टः प्रांत्रवो व्यापादिता अति तुल्यमेककाले योगो ययो
स्तो तुल्ययोगिता न योर्भावस्तुल्ययोगिता निमुत्यन्नाससत्र अपालंकारे वानक्ति नयाच दर्पणे अत्र स्ततः संभवि
ना विरोधालंकारेणापरो निर्दिष्टो दीपको व्यापादिता अति समत्र अपालंकारो व्यज्यते इति यत्तु तुल्ययोगिता व्यो
परो लंकारः स कष्टकल्पस्तदलम् २ अत्र पूर्वापरदिष्टस्ततः संभवितमनुस्मारयति ३ पते पूजादेरूणोष्ठस्ततः
संभवीजनकः १ पतेषु लसच्छिरोमणिविलासुरादरूणोष्ठ २ कविप्रौढोक्तिसिद्धस्ववस्तुनो वस्तुध्वनकत्वमाह ३
कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् स्रस्तापांगाः सरस
बिसिनीकाण्डसंजातशंकाः दिङ्मातंगाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति अत्र वस्तुनायेषामप्यानिमानास्तितेषा
मप्येवमादिबुद्धिजननेन तत्कीर्तिश्चमत्कारं करोतीति ध्वन्यते १ अत्र वहिरसंभवतापि कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्प
न्नेन मृणालवच्छशः कर्णप्रवेशानुपपत्तौ वस्तुनाचेतनता कीर्तेर्नामभिव्यक्तिः चमत्कारिणीति तल्लक्ष्यते २ क
विप्रौढोक्तिसिद्धस्ववस्तुनोलंकारव्यञ्जकत्वमाह ३ केसेषु बलामोटितश्चरोनासमरं निजप्राप्तिरीगदित्वा जद्रके
दरादि विहुतातः सदिहिं कंठअस्मि सैठविज्ञा १ अत्र के अग्रहालोकनो रितिममन्न याद्वकंदरा कुहरेषु रोकंदेशद्र
तीत्युक्ता एकजनः संग्रामे विजयदर्शनात्त स्यारयः पलायकुहराणि प्रविशन्ति कामदेहः नपलायनतावद्वि
लोपितततः परामावं संभाव्यतानकंदरानन्यतोतीत्ययहृतिश्च १ केशेषु बलात्कारेणाननजवयोः समवेदहृता
यथा कंदराभिर्विधुरा त्वस्यकंठे संश्लाघिताः विधुरारिपवः अत्रैनहाकाव्यः कविप्रौढोक्तिसिद्धएकनवादि लौके

का॰टी॰
४७

संलक्ष्यक्रमः १ येएवयेलोकोत्तरीत्याद्युदाहरणेषु २ तेनार्थद्वारकात्मकस्त्वेनतान्संदधाति १ एतेद्वारकाभेदाः १ दर्शितास्त्व
र्थः २ एवंशब्दशक्त्युद्भवमर्थशक्त्युद्भवंचसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमुक्तोभयशक्त्युद्भवंदर्शयति १ शब्दार्थोभयभूरेकः १ उभ
यशक्त्युद्भवोध्वनिरेकप्रकारोलंकाररूपवस्त्वर्थः २ उदाहरति १ यथाअतन्द्रचन्द्राभरणासमुद्दीपितमन्मथा तारका
तरलाश्यामासानन्दंनकरोतिकम् अत्रश्लिष्टशब्दमाहात्म्यात्तुशब्दशक्तिमूलत्वंनहर्जितशब्दमाहात्म्यादर्थशक्ति
मूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् २ यत्पदंपर्यायान्तरेणपरिवृत्यसहिष्णुनतच्छब्दप्रधानंयत्तुपरिवृत्तिसहंतदर्थप्रधान
मितिचइहसमुद्दीपितताराकाश्यामाशब्दाःपर्यायान्तरेणानुभयार्थैतानवभासात्परिवर्तनासहाःशब्दप्रधानाः अ
तन्द्रमन्मथतरलसानन्दशब्दास्तुपर्यायान्तरेणापिस्वार्थाभिधानक्षमत्वात्परिवर्तनसहाअर्थप्रधानाइत्येवमिदंवाक्य
मुभयशक्त्युद्भवंश्लेषमूलंप्रकृताप्रकृतयोःसर्वपदप्रतीतयेउपमालंकारध्वनिः श्यामानायिकाश्यामाशर्वरीव
कंनामसानन्दंकरोतीति २ सर्वमेवैतदुक्तासोकेध्वनिस्वरूपमनुस्मारयति १ भेदाअष्टादशास्यतत् १ अस्येतिध्वनेः २
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारकस्यसर्वस्यैवध्वनेरेतेष्टादशभेदानतुसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमात्रस्येतिभावः तथा
चार्थान्तरसंक्रमितवाच्योत्यन्ततिरस्कृतवाच्यइतिलक्षणामूलत्वेद्वौभेदौ अभिधामूलत्वेनलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यएकः
अभिधामूलत्वेनैवलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमतयाशब्दशक्तिमूलत्वेद्वौभेदौअर्थशक्तिमूलत्वेद्वादश उभयशक्तिमूलत्वेने
कइत्यष्टादशभेदाः २ ननुलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यरसभावादित्वेनबहुभेदत्वमस्त्येवेतिकथमष्टादशभेदत्वमाशंक्याव
तारणिकापूर्वमाह १ ननुरसादीनांबहुभेदत्वेकथमष्टादशत्वमित्याह रसादीनामनन्तत्वाद्भेदएकोहिगण्यते अन
न्तत्वादिति तथाहिनवरसाः तत्रशृङ्गारस्यद्वौभेदौसंभोगोविप्रलम्भश्च संभोगस्यापिपरस्परावलोकनालिङ्गनपरि ४७

विनिबद्धायानायिकायाः प्रौढोक्तिसिद्धं नमलयानिलस्य सबलनदारिद्र्ययोर्वर्णनादिरूपेण वस्तुना वद्दिरसंभाव्येनध्या
मेऽर्थाः किं किं न कुर्वन्त्यनिवस्तु व्यज्यते २ नत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा सद्धि विरहदुःखमानः समसत्त्वीरनयोऽसा
समपि सदृशसत्त्वविरक्तलक्षणामिमदृशति नेत्राः सरिस्मम् अत्र वस्तुनाकृतेपि प्रार्थने प्रसन्ने ति विभावनाप्रिय
दर्शनसौभाग्यफलसोढुं न शक्यते इत्युक्त्वा १ सखितिसिद्धवर्णनमममधीरनेनाश्वासम् प्रियदर्शनविमुंखलं
दर्णोरुगिति तेनापरस्तंमम् इत्यत्र कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेन वाक्यार्थीभूतेन येषां यमसदृशानुरूपेण वस्तुनावि
भावनोत्प्रेक्षाचालंकारो व्यज्यत इत्यन्वयः २ अलोलकदासणकपतेण्दिं तद्धलो चने समदृदिशां रतं सत्र्यपसादं
कोविमणपुरोणरमेणाक्रान्ता मिता अत्र किमिति लोचने कुपितेव कृष्णीन्मुनरालंकारेणनके वलंसिद्धेनावंत्तनानिरो
पपाशियावर्त्तेषामद् प्रसाद पाउनानेति वस्तु १ आग्रह करजदरणानन्दैनलोचनयोर्भ्रमदन्तरकाशुकप्रसादःको
पेन पुनः इमेनाक्रान्त इत्यत्र किमिति लोचने कुपितेवरलीति नायकप्रश्नमेकत्रैक वाक्यार्थीभूतान्तेदिनायाः प्रेति
वाक्यान् सिद्धेनोत्तरालंकारेणनकेवलं मिथ्यादिकं वस्तुव्यज्यत इत्यन्वयः ४ यथा च मनावद्धमृलं कारलयादि वेदिवे
चितमेव विवेचकैः अत्र वाक्यार्थ स्याप्रसंगे प्रविवेयान्य पुनः प्रश्नमात्रेषि पर्यायो नाम्नि शब्दालंकारस्यैव व्यंजकत्वेना
पद्भुत्यालन्त्रं वनिरीक्षितादिनादि २ मदिरलासरः समरिपक्वदृष्टिमयरसमदस्य सत्रमाऽश्रनी दिव्यन्तस्य प्रागणकस्मा
श्रृंगनगाकंपितणरुणरः अत्र देहलंकारेण नन्वोत्तनूकरणोपितवृद्वयेसानवत्तेनेरत्निविशेषाक्तिः १ अत्र तत्वद्
दयेस्यानाशामिल्लनो तनूकरणे देहं नादितिरेहलंकारेणकाव्यलिंगनामालमनोलनूकरणात्येत्समपिकारणोदृ
दिस्थानप्राप्यणात्मस्य कार्यस्यानन्यत्वाद्विशेषान्नालंकारो व्यज्यते २ एवं कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो

खलववहारा दीसंते दारुणाणव्य अवितह विधीराणं हिअअवअस्सबहुमआ ण दु ववसाआ विमुज्झंति अत्र मुज्झंतीति १ ख
लव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणां हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्तीत्यत्र हृदयमेव वय
स्यः सुहृत् तेन बहुमताः व्यवसाया न मुह्यन्तीत्यचेतनस्य व्यवसायस्य मोहप्राप्त्याचेतनधर्मयोगो नास्ति मुह्यन्तीति पदमत्यं
ततिरस्कृतवाच्यं व्यवसायप्रच्युतिलक्षणया विनामहापायेऽपि यत्नेन कृतं तत्त्वाभिमतकार्यकारित्वमिति २ एवं लक्षणामू
लध्वनिद्वयस्य कामिधामूलमलक्ष्यक्रमं पदप्रकाश्यं रसध्वनिमुदाहरति ३ लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचः
क्रमः तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरार्थाः प्रकाश्यन्ते १ अत्र विप्रलम्भरस
ध्वनेः प्रतीतौ विभावादिसामग्रीसत्त्वाच्चकाशं तदादिपदानामेवेतादृशस्वभावातिशयगोचरत्वात् व्यञ्जकत्वे प्रा
धान्यं परेषां तु तदा सुधास्पदमित्यादीनां वाक्यानां तदुपकारकत्वेनाप्राधान्यमिति पदमूलो ध्वनिर्व्यपदेश इति
एतदेवोक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेति कारिकया २ एवं विप्रलम्भरसध्वनिं पदव्यंग्यमुक्त्वा संभोगरसध्व
निमाह ३ यथा मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति अत्र भीतानने
ति पदेन नीचैः शंसन विधानस्य युक्तता गम्यते १ अत्र भीताननेति पदमात्रेण भयप्रतिपाद्यो कृत्रिमानुरागो व्यज्यत
इति प्राग्वत्पदव्यंग्यता २ रसध्वनेरनन्तरं भावादयः पदप्रकाश्या उदाहार्या इत्याह भावादीनां पदप्रकाश्यत्वे वैचित्र्या
नाधिक्यमिति न तदुदाह्रियते १ रसापेक्षया प्रकृष्टानामेव पदव्यंग्यत्वे रसव्यंग्यत्वे च यथाः २ शब्दशक्तिमूलमलं
कारं पदव्यंग्यमाह ३ रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटप

तेवनादिकुसुमोच्चयनलकेलिमृणालसंपर्कचंद्रोदयकमलषट्कवर्णानादयो वहवो भेदाः विप्रलंभे स्याप्यभिलाषादयः ऽङ्गाः त
योरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्येन तत्रापि नायकयो रुत्तमाधममध्यमप्रकृतित्वेन तत्रापि देशकालावस्थाभेदादनेक
भेदत्वरसस्यानन्त्येकागणनानन्तभेदानाम् असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वसामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनेरेक एव भेदो गण्यते १ साछेद्य
वृत्तिः २ वाक्ये शुभ्रः शुभ्र इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः १ द्वाभ्यां शब्दार्थाभ्यां नार्थेन चोतितः प्रादुर्भवतीति शुभ्रो शुभ्रो वा वाक्यमा
त्रे एव न पुनः पदे पीति भावः २ पदैकदेशे प्रतिपादितादीकोपकालवयवादिना भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यंग्येन वाक्या
र्थगणापि भारती भासते १ अन्यपरेसस्वदशा प्रकाराश्च र्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयः पदे वाक्ये चेति भावः अलक्ष्यकाव्यविशेषो
द्विध्वनिः तस्यातवाक्यगतत्वमेवसंभावितं न तु पदप्रकाश्यत्वमिति नापराकाद् एकावयवेति यद्यपि प्राधान्येन शरीरत्वेन का
व्यस्यार्काक्षात्तिमत्पदसमुदायस्यैव वाच्यत्वात् प्रतीतिरितिध्वनेर्वाक्यगतत्वमेव न्याय्यं तथापि किंचित्पदापत्तमेव चा
रुत्वमित्यर्थः विचारितेचैतत् विच्छित्तिशोभिनैकेन भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारतीति
ध्वनिकृता २ एतदेव दर्शयति ३ तत्रपदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणम् १ क्रमेणार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिनेत्यर्थः २
यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा अनुकंप्योनुकंप्यश्च स जातः स च जीवति अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दाः स्वा
श्वस्तत्वनियंत्रणात्स्नेहपात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः अत्र प्रथमानि मित्रादिपदानि द्वितीये मित्रादिपदैः पुनरुक्तता
दनुपयुज्यमानानि प्रयोजनपरत्वयाविश्वासितव्याकनीयत्वतेदायत्तत्वाश्रयणीयत्वनिरूपणत्वे निलक्षणामूले विश्वा
सातिशयादौ संक्रमितवाच्यानि तथा चात्र वाक्यार्थता प्रत्येकं विश्रामेन नैकवाक्यताश्रमगइत्वतो मित्रादि
पदानामेव व्यंजकत्वात् तत्र वाक्यमेवेति २ एवमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यपदप्रकाश्यत्वमुक्त्वा तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यमाह ३

यष्टारद्योतेऽतिशयोक्ती २ अत्र वाक्यार्थीभूतेवल्लभः श्लिष्टं हाशिवाचक्रस्याशेषपदस्य वापदस्य च प्रभावादनेक
जन्मसहस्रभोग्यस्तकृतदुष्कृतदुष्कृतफलनाशोदुष्कृतफलतेनाश्रवमितस्यभवद्विरहदुःखस्य सुकृतफलनेनत
ध्यवसितस्यतच्छिन्ननाह्लादस्य च प्रत्यायनमिति शयोक्तिहृदीमलंकृतिंव्यनक्ति अतिशयोक्तिनेवाशेपमानेनय
कृतदुष्कृतफलेन निर्गीर्णस्योपमेयस्य भगवद्विरहदुःखस्य चिन्ताह्लादस्य च स्वस्याध्यवसानात् तथा चैतत्तत्त्वम
ति निर्गीर्णाध्यवसानं तत्प्रकृतस्य परेण यदिति २ अर्थशक्तिमूलस्तनः सभअलंकारव्यङ्ग्यमाह ३ तणादा
साक्षाद्दावनभवनेव्यसनमव्यसनम् वनवीरतवद्विषतां पराङ्मुखेवेनयिपराङ्मुखं सर्वम् अत्र शब्दशक्तिमू
लविरोधांगेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि तामनवनेन इति सर्वपदप्रोतं वक्तृ २ अत्र प्रथमार्धे शब्दशक्तिमूलो
विरोधो द्वितीयार्धस्य स्वार्थशक्तिमूलस्यार्थान्तरन्यासस्योपपादकः अर्थान्तरन्यासेन च सर्वपदस्य पारिहे तिसहृदाद
र्थशक्तिजत्वमिति २ अर्थशक्तिमूलालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह ३ हृदवल्लभरसगोसमिस्त्रापिष्णुपयोसि
लाणकमलदलोइहणावबहुआसोऊणाकुणइवअणमहीसमुहम् अत्ररूपकेणनवाप्सवाङ्गुलिङ्गःपरिचुम्बनं कृ
तेयेनास्म्लानवमितिलाणपदयोमेकाव्यलिंगम् १ नववल्लभस्यागमसंग्रामीदयोम्लानकमलदलम् इ
ति नववधूः कलाकरोति वदनं महीसे नुत्वमिन्नत्र कमलदलमिति रूपकस्य वाच्यत्वादेव ततः सिद्धत्वम्लानत्वे
परिचुम्बनहेतुरिति काव्यलिंगम् २ पूर्वोक्तमनुस्मारयति ३ एषु लतः सभवीव्यंजकः १ सखुन २ अपुरक विशे
षोक्तिर्व्यंजकमाह ३ राईस्वर्वंदयवलाससलिलश्रिआस्फालिऊणजोचार्थ एकल्लन्तविस्तृकृणप्रबुवणावळवि
जिवेतो अत्रवल्लनायेषां कामिनाम् सो स्मरोराजात्तेभ्योनकश्चिदपितदादेशपराङ्मुख इति नाग्रद्धि कयभोगपरे

द्वौ विभासितरूपभीमः अत्र भीषणीयरूपं भीमसेनं उपमानम् अत्र भीमो भयंकर इति प्रकृतो वाच्योऽर्थः भीमसेनः पाण्डवः
स्य प्रकृतोऽर्थः तयोः संबन्धाभावात् मा भूदिति भयार्थशब्दशक्तिः प्रतिपादेनोपमा गम्यते भीमसेन इव भयंकर इति
अपि चात्र विभासीति मध्यमपुरुषान्यथानुपपत्त्या मन्त्रणं सिद्धं नृपकस्य पुंस्केवलेनेति परैरत्र न पदभीम इति नृपकं प्र
दुक्तं तदसत् २ शब्दशक्तिमूलं वस्तु पदद्योत्यमाह ३ अशक्तिमत्किञ्चिदेकान्तसमादेशान न तत्परः कल्पनानेदनिष्पादवि
धातिसदागमः काचित्सङ्केतदायिनमेवं व्याख्यायाकृत्या शास्ति २ समादेशीति योगाख्यानेन च ततः सन्निहितस्य
नायकस्यागमस्यागमनं सतत् श्रेष्ठं आसीत् आगमः शास्त्रे चेति सदागमशब्दः श्लिष्टः सतां गोप्यगोपकभावेन संबन्धेन
सन्निहितमपनायकं प्रति शास्त्रार्थमन्त्रणास्वरतार्थं वस्तु व्यनक्ति अवचयपानोपमाध्वनितस्तथोक्तप्राक् २ एवं श
ब्दशक्त्युद्भवं द्विविधं पदप्रकाश्यमुक्त्वार्थशक्त्युद्भवं दर्शयति पद्यमाह इति ३ सापत्नानपायितमलयजेनाग
समालेपितं यातोऽस्याचलमौलिमन्दमरुता निःश्वस्य मत्त्वानतः आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधु
ना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् अत्र वल्लनाकृतपरपुरुषपरिचयान्त्वान्नासीति वक्तव्यं प्रयु
नापदेन व्यज्यते १ अत्र स्तनः संभवितनावाकार्थीमत्तेन वल्लनापरपुरुषपरिचयान्त्वानासीति वस्तु व्यज्यते त
स्याधुनापद्याङ्कोनासितनयेवैयर्थ्यः क्रमः पूर्वं न तदरूपमभिदधत्पदसुनेति पदमेव व्यनक्ति २ स्तनः संभविनो
वस्तुनोऽलंकारध्वनिरुक्तनामाह ३ तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातकतच्चिन्ताविमलाह्लाददक्षीणपुण्य
चयात्तथा चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणाम् निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्याऽगोपकन्यका अत्र जन्मस
हस्रैरुपभोक्तव्यानि कुकृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् एवं चापाप्यच

काद°
५

स्वरत्नसंगरेणायति स्कंधोंसः सेनानिवेशाम्बु वलेसैन्यंसामसंधैव धम्मिल्लएवस्मरइतिरूपकं शेषं स्पष्टम् २ पूर्वोक्त
मलंसंदधाति ३ एषु कविशेषोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः अनेकइतिशेषः २ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिष्पन्नं
रूपकमेणाह ३ णवउणिमामिअअकस्सणसमअकोनंमअसिवणाहमरसं कामोहमसमप्पाणगेलनअणिवत
हअन्न अत्रवल्लनामधीवान्पामपिप्रथमेनवमनुरक्तउत्तनवेतिपशेमीत्यादिपदैर्मान्यवल्लभ्यते १ नवपूर्णि
मामृगांकस्सहमगकपवमसिमणमसत्यमकामोभागपसमग्गप्रदोषरजनीवनवाए अत्रनवपूर्णिमाचंद्रो
दिताविभविप्रदोषमात्रेराणवात्रनसर्वरात्रेनयानमपित्तणागीमामपन्यत्कायामभिसरसितस्यामपिनाग
रागीभूयान्यांगतासीतिवरएम् २ वल्लमूलालंकारोयथा ३ सहिणावणिउवणसमरंमि अकपालीपस
हीएनिविडएहारोणिवारिओचेअ उव्वरंतीनहोकइरमिअ अत्रवल्लनाहावक्केदानेनरमवप्पमन्यदेवरतमभूत
नक्कथयकीदृगितिव्यतिरेकः कथंपदगम्यः १ सखिनवनिधुवनसमरेअंकपालीसखीनिविडयाहारोनिवा
रितएवउद्धएवन ततःकथंरमितम् अंकपालीआलिंगनमेवसखी कथमितिपदंविस्मयेशेषंस्पष्टं २ अल
कारमूलवल्लाह ३ पविसंतीघरमारंविवलिअवअणायलोइऊणपइ लंदेजेतूणाघेउंहाहाणाहोत्तिरुअसिकि
त्तिअत्रदेनालंकारेणसंकेतनिकेतिनगच्छंतदृष्टायदितत्रगतमिच्छसितदपरंत्वदंगरुहीनागच्छेतिवस्तुकिंति
पदगम्यम् १ काचित्सखीसखींप्रत्याह प्रविशंतीगृहद्वारंविवलितवदनाविलोक्यपथानम् स्कंधेगृहीत्वा
घटंहाहाभग्नइतिरोदिषिसखिकिमितिअत्रस्कंधेगृहीतसद्घटस्यभंगेनदेवगृहप्रवेशसमयेविवलितमुखत्व
मितिहेतुलंकारेणसंकेतिभग्निनादिवाकागम्यवस्तुव्यज्यतइत्यनयः २ हूटसंशयात्रकारणंतरंलोपिसंभवा

५

रेचन्ते निःश्वासानि वासमुक्ते इति भ्रान्तये राज्यपदयोस्तेन वस्तु प्रकाश्यते २ अत्र कामस्य चापाभ्यासानन्दे तु केन भुवनराज्यका
रणानुरूपेणाबाध्यीभूतेन वस्तुना बहिरसंभवात्कविप्रौढोक्तिसिद्धेन येनाकामिनामित्यादिनाबाध्यीभूतेन व
स्तु प्रकाश्यते इति संबंधः तथा च तेभ्यो न कश्चिदित्यत्रापि तदिति गम्यमाना क्रिया नामपेक्ष्यापादाने पंचमी तथा चो
क्तं पाणिनीयैः गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमिति तदयमर्थः तेभ्योऽपेतः पृथग्भूतः सन्न कश्चि
दपि तदादेशपराङ्मुखो भवेदिति २ वस्तुनालंकारो यथा ३ निशितशरधियार्पयत्यनंगो दृशि सुदृशः स्वबलं व
यस्य काले इति निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरु
द्धा अपि प्रभवन्तीति व्यतिकररूपो विरोधः अकाले सकलजनानां सकलाङ्गे यौवने इत्यर्थः कामेन स्वदृशोर्दृ
शि निजबलसमर्पणानुरूपेण वस्तुना बहिरसंभवात्कविप्रौढोक्तिसिद्धेन विरोधालंकारो व्यज्यत इत्यन्वयः ३ अ
लंकारेण वस्तु यथा ३ वारिजनेति पुरोगे दानवकदन्थि पणाहि अपण्णा पाणा मवनयन्स्तण्णा विस्तृता इ णवलि
सेहासे अत्र विमृहन्तातितलस्तुणे तेदृ तलकारेण हासेन वदनैकयमानपद्मालेन चलन्तीति पदयोजनवस्तु १ वा
पमाणोपि पुनः सताप कदर्थितेन हृदयेन तस्य तु भवद्व्यसेन ति मुहूर्तमात्रेण चलन्त्यस्याहावः अत्र विमृहाभिन
नाहिता अयान कदाचित्स्खलतीति नितलना भावेविमृहतिति हेतुः २ अलंकारेणालंकारो यथा ३ सो
मलयो पश्चिमो कलितनललिख्य शिरोदेहो मीद्रांतदाइवलोलसमसमेरोहरसमुत्तेनतेजसा अत्र रूपकेणावहु
तद्गुणकर्षणेन तथा केशपाशाः स्कंदेऽन्योन्यं प्राप्तः यथा तत्र न निरन्तावन्यानि कृतानि लाघः कामको भूरिति न वा
निपदयोत्था विभावना २ समस्त? पदकलनाशोपमिन्नः कलितनललितनिजरेहः नखाकेपाहलेनल्लासरः

तेन वृद्धविप्रो मृतहतौ पितौ वैरं पिकरावतः अभ्रंकनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यक्ष्यथ म
विशङ्किताः इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्नत्यावर्तनमिष्टं च वचनमिति इति प्रबन्ध एव प्रयते अन्ये तु का
दशप्रभेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः स्वयं तु लक्ष्ये दृष्टव्याः अपि शब्दात्पदवाक्ययोः अत्रापि वाक्यार्थः भावेतश्मा
नयं वाणप्रहर्षे पुष्टिं दुःखितास्ते किं विहाय हृदतः शोकविह्वलाः बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः
तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् इत्यादिके गृध्रगोमायुनाम्नीतिहासेऽस्मिन्ननेकवाक्यसमुद्दिष्टे प्रबन्धेऽर
ध्रवाक्यसमूहाभिधेयोऽर्थः स्वतः संभवी लोके पुनरद्भुतार्थप्रसिद्धानि शिष्टेतो गृध्रस्य राज्ञो संचारमावादिवैवसा
रूपादकं बालमृत्कालोकप्रवायनपरं वक्तुं नरं त्यक्तुमिति नैव गोमायुवाक्यसमूहाभिधेयो योऽर्थो गोमयोर्दिने साक्षि
कस्य राज्ञा वेवतिः शंकं स्वार्थसंपत्तौ छो बालमाद्यपलोकमावर्तनपरं वक्तुं नरं त्यक्तुमिति इति स्वयं वोमप्रसिद्ध प्रबन्ध एव
प्रयते एवकारामतेक्ष्यस्य कस्यचिन्नयद्वा पाक्यस्य वाक्यार्थावगमात्मकाशं तेइत्यर्थः नपुनरन्यपकाद्दशभेदा लक्षिता
स्वतः संभविनो वक्तृतौ वक्तृनरौ व्यञ्जकात्परे लंकारव्यञ्जकादयः तेनापि महादशात्मक इति लक्षणग्रंथाद्ववशिष्टाः स्व
पंलक्षेतु सुत व्याहत्यर्थः २ एवं पदवाक्ययोर्व्यञ्जकत्वमुक्त्वा पदैकदेशादेरपि दर्शयति १ एवं पदव्यक्यो व्यञ्जक
त्वमुक्त्वा पदैकदेशादेरपि दर्शयति पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः २ आदिशब्देन सर्वस्यैवालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
ग्रहणम् तथा च ध्वनिकृत् सुप्तिङ्वचनसंबन्धैस्तथा कारकशक्तिभिः कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित्
वशाद्वा निपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुक्तैरिति इह हि अर्थावबोधकः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः समस्तिनानेकप
दसमुदायो वेति पदं द्विधा तस्यैकदेशः प्रकृत्यंशः प्रत्ययांशो वा समासे पूर्वपदांशोऽन्तरपदांशो वेति तत्रापि प्रकृ

51

कथं विवलितानननत्वमेव देवस्त्रियांशंकोद्धाद्दरणागनरमाद् १ विदलंल्लवलंल्लीनवस्रमदिदिहण्णाचउेणानंवलनादिहि
भावफलस्मिसेणाम्रप्पारहडेत्तिपाडिअविभिणो अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गदृष्टप्रवेशावसेय
माहागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय हारवलनव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलयन्त्या तदः स्फाटितइति मयाचेतितं नतत्किमिति ना
स्मिसिषितनस्मीदितसिद्धपेप्र जअहते स्वभूनिकदेस्वर्दसमधतिथिः ऐतिहासस्पर्शमिवेतोन्यपकुत्वावस्त्र २ विभ्रूवं
लोतामविरक्षाचटनेतरलनरहस्मि हारस्य शब्देषणान्मायकरितिपातयित्वाविभिन्नः शेषस्वरूपम् २ अलंकारम्
लोलकारो यथा १ नोहाइमङ्गस्मणाम्राविहस्मनाकणाऽस्नुम्रनेमणास्ताङ्गम्राधिणवोऽहतपवलहृअरहरहरदहिस्मम्र अ
त्रकाव्यलिंगेनास्मात्तृज्ञितानाहृद्धापरवपूर्मामिलवधीतिलदीपमावनिवेनकृतशक्यते इत्यालेपः परवपूपदप्रकाशः
योन्त्रयामपुरसेनचविमीलितनाहरणेन्दकमनाः सान्द्राप्तिनवोदेवपरपूरहृतवरइतिहृदयम् हृहायामनोहा
रितेप्योन्त्रामपुरसाभ्यादर्जनाहरणपदेनविविकाव्यलिंगशेषस्वरूपम् २ इलोकमनस्मारयति १ एवकविनिबद्ध
शोहोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः अर्थकप्रकाशोनवृद्धेभेदोताहृतनम् शब्दार्थोभयशक्त्युत्थत्वपदप्रकाशोनभवतीति पञ्च
त्रिंशद्भेदाः १ अशब्दशक्तेभेदानांपदवाक्ययतत्वेहिविधेलेनद्वादशप्रोक्तमामेशब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्यपदप्रकाशत्वा
भावादेकभेदत्वात्पञ्चत्रिंशदितिसिद्धम् २ एवंपदवाक्यगम्यशब्दार्थोभयशक्त्युत्थत्वंपवृत्तभेदप्रदर्श्य प्रसङ्गप्रतिप
त्तिनिर्णयायानेकवाक्यशब्दभिन्नरूपैकविषयेषु संकराणां... निर्दिशति १ प्रबन्धेप्यर्थशक्तिभूः
यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ भारते १ न चात्र ... कश्चित्प्रा
लयमेष्यागतः इति दिवाप्रभवतो ... इति निद्रायां स्थितो ...

यथापूर्वोदाहृतौ नयतीत्युक्ते न शोभनम् इति तथा नैवं प्रकारेणास्मिन्पक्षे हारयतेः परिहृत्य पदानीत्युक्ते तेन हारेणाव
क्रमते ऽपसृत्य पदानीति प्रातिपदिकेनोक्तत्वाभावस्यातिप्रयोगोऽस्यते अत्रापि विभक्तेरप्रयोजकत्वात्सूक्तिनिर्दे
शतिका २ सकृन्नेयं जनकत्वाद्भक्त्या प्रत्ययमात्रस्य दर्शयति ३ तिङ्प्रयोगे यथा पचति पचतिपु स्रुकवचं चूषति रसं शाकं राज्ञा
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च नरिनर्ति किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमा
नवृत्ती अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं निवृत्तेति निवर्तनस्य सिद्धत्वं तिजास्वयाच तत्रापि क्तप्रत्ययेन वातीत
त्वं द्योत्यते १ अत्रास्मिन्नुदाहरणे किरतीति तिङ्प्रत्ययेन साध्यमानत्वं पूर्वापरीभूतावयवतया क्रियायाः त्वं द्योत्यते
निवृत्तेति निवर्तनस्य सिद्धत्वमानञ्च चर्याया विशेषाधाने तु नयाविशेषणत्वं सप्रत्ययेन द्योत्यते इति संबंधः तत्रा
प्येवं तिङ्पो व्यंजकत्वेन सहपि क्तप्रत्ययेन कृता निवर्तनस्यातीतत्वं द्योतितम् यथा च साध्यत्वं क्रियात्वं सिद्धत्वं वि
शेषणत्वमिति पर्यायपृच्छया निरूपितं प्राक् वस्तुधर्मो हि साध्यसिद्धः साध्यश्चैतत्र अपि चात्र किरणस्य कारणत्वं
निवर्तनस्य च तत्कार्यत्वं वाच्यम् तथा चैतयोः क्रियायोः साध्यसिद्धत्वप्रतीत्या विपर्ययात्कार्यकारणयोर्वा पर्ययरू
पातिशयोक्तिर्गम्यस्य मानिनीवृत्ति शीघ्रत्वस्य हारावसेन कालक्षेपकत्वातिशयो व्यज्यते तदत्र तिङ्पोः रस व्यंजि
व्यंजकत्वे परमार्थानत्वसात्त्वादित्याशंक्य साक्षाद्व्यंजकतामाह ३ यथा वा लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयि
तो निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पंजरशुकैस्तवावस्था चेयं विसृज कठि
ने मानमधुना अत्र न लिखतीति अपितु प्रमादपर्यन्तमास्ते इति तथास्ते इति न त्वासितमिति भूमिमिति न तु भूमा
विति नहि बुद्धिपूर्वकपर्यं किंचिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यंग्यम् २ अत्र लिखन्नित्युक्तेन न तु लिखतीत्यतः प्रा

तिद्विधा धातुप्रातिपदिकं धातवी प्रातिपदिकं नाम सर्वनाम निपातभेदेन त्रिधा निपातो पुनर्द्विविधः धातुप्रकृतिरपिस
पसर्गश्चेति द्विधा प्रत्ययोपि द्विस्तद्धित तिङ्कृद्भेदेन चतुर्धेति २ ते चापदेकदेशानां व्यञ्जकत्वक्रमेणोदाह्रियन्ते
धातुप्रकृतेः शम्भोरादरिति १ तत्र प्रकृत्या यथा रसोध्वन्यत इति शेषः २ रसकेलिदिक्षु
रुद्धणत्रप्राणत्रयलस्य हृदयान्तः प्राणप्राणं पर्यवतिष्ठति सङ्केतेन प्रत्ययमती तिन शोभते इत्यादि समाने पिरि
स्पगत व्यापारे लोकोत्तरे रोगो वा स्यादिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् २ रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयन
पुगलस्य रुद्धस्य नेतीयतन यतं पार्वत्यापरि चुम्बितं जयति रतिकेलिहृतनिवसनव्यासेनात्र नयन करकिसलयाभ्यां
रुद्धं नयन पुगलं यस्येता दृशः चेति समासः अत्रा स्पगता याता नयतीत्युक्ते शोभते इत्यादि लोकमित्यन्वयः तथा
चोक्तेत्रजयतीति सिन येर इति धातुप्रकृतिमात्रे णापदैकदेशेन पुगादरसोध्वन्यते तथाहि यद्यपि जीस्थवनयना
निपिहितानि तथापि हृदयस्य लोकसिद्धं हृत्ता भ्यास्यासनेकृतन्तीयस्यतलोकोत्तरेणालोकिकेन तुं बनेनेत्यत
एव जयतिनयन पुगादमस्मादुत्कर्षमावर्तते अत्कर्षश्चारागादि शयदर्पलज्जासंशादनद्वारेणाद्रसातिशयपो
षणात् तदेव संभोगशृङ्गारस्य रसत्वं तत्वमिति अपि चात्र जयतीतिस्तत्पि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये अत्कर्षप्राप्तज
दायापेक्षीत्यत एव पदैकदेशत्वं २ एवं धातुप्रकृतेरौजकत्वमुक्त्वा प्रातिपदिकप्रकृतेरप्याह १ तथाच शेषान्ता
यमपाकृतः स्पशापशादानतः कान्तद्वाहि आशो नवपदातिवासभवतापान्तवाम्नानाः तावद्वयतनपाणि
प्रटलसन्नीवीनिबन्धं शनोपाविनै वक्ष्यप्रणामकसहोप्रमाणो विनिशामतेः अनपदानीति तन्त्रहास्यापि १

कादं.
५३

तः प्रमत्तस्थिर प्रेमार्णवद्रुमानमेतान्यनामालोक्य किं न त्यजसि किं मम मे विहरिष्यसे वनहतां मुंचोनरागामि मा सेषा
केदनटैकृता खलु शिला संमारवारीति यो अत्र प्रहासः १ प्रहासे मन्योपपदे मन्यते रुत्तम एकवच्चेति पाणिनिसू
त्रात् निर्दिष्टः निष्पन्नस्य पदस्य एष्यामोत्तमपुरुषयोर्विनिमयः प्रहासं द्योतयति प्रहासमस्य गृणातिरसान्तिशायं ज्ञापयति २ प
दपदैकदेशस्यतिरोहितिर्यन्तस्य पदस्य व्यंजकतामुक्त्वा समभिसितपदैकदेशस्यापि द्योतयति ३ पूर्वनिपातस्य यथा येषां
दोर्बलमेव दौर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि प्रायः केवलनीतिरीतिनिपुणैः कार्यं किमन्तर्वीरैः ये त्वा शाक्रपुनः प
राक्रमनयस्वीकारकौ तक्रमास्ते सुर्मूपभवादृशस्थितिगतिहिंस्राः पविज्ञाः पदम् अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यं गम्यते १ अ
त्राभ्यर्हितं चेति सूत्रेण निकाचोऽपि पराक्रमशब्दस्य द्वन्द्वसमासे पूर्वनिपातः प्राधान्यं द्योतयद्वीररसं पुष्णाति २ एवं स
मसितपदैकदेशस्य दाहृत्य ध्वनिकारोक्तस्य कारकसंबंधस्य स्वरस्तु नरपि सुप्रत्ययस्य व्यंजकतामुदाहरति ३ विभ
क्तिविशेषस्य यथा मधनाध्वति धीरधवर्धति भ्रति विधुरैर्योयापितवद्दिवसम् दिवसेन तु नपरमवानपुरुषविधि
सिद्धसाधुवादपदम् अत्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति १ अत्र भवविधुरैरतिभिर्दिवसमयोधित
वनयः प्राग इति भवांस्तु दिवसेनापुरुषनयप्रामवानित्यथ विशेषमपवर्गे तृतीयेऽसन्नप्रासतां हितीयान्तीयास्तु
द्विभक्तीद्योतयन्तौ वीररालंबनस्योत्कर्षं पुष्णीतः २ तद्धितप्रत्ययस्य व्यंजकतामाह ३ भूयो भूयः सविवत
गरीरथ्यायाप्र्यटते दृष्ट्वा दृश भवनवलभीतुंगवातायनस्था साक्षात्कामनवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कंठा
ललितललितैरंगकैस्ताम्यतीति अत्राङ्गकपारन्तेः कप्रत्ययस्य २ अत्राङ्गकपापेत्तद्धितप्रत्ययः कप् मालत्य
ङ्गानामङ्गकं पत्न्वहारसौकुमार्यं तेनवद्दुःखोसहिष्णुतां प्रकाशयद्विप्रलंभं पुष्णाति २ परिकेदातीलः सकलवचना

63

५३

तेन गणाः क्रियया मत्वा क्रियापेक्षितत्वेन शाधान्याल्लिखन स्मात् बुद्धिपूर्वकत्वं ध्वनितं आले इत्युक्तेनासीदिति जवतेमान
कालस्य शारदापरिसमाप्तिलक्षणानयानितानवस्थानस्य प्रसादस्य तनायोतिता एवं भूमित्युक्तेन तद्भूमावित‍ि
ततस्य न किंचिद्बुद्धिपूर्वं कलितवतीति स पायोतितम् भूमावित्यधिकस्याभिधाने लिखितवती यस्य कर्मणाक्रान्तिस्तेन
नबुद्धिपूर्वकता स्यात् चतन्योत्स्वप्नः लिखतीत्यत्र स्वपितिस्वधेनतेप्रान्तिजादेशानाजिइ तेनेवमपदेशः २ ग्रामरुहः
स्मिन्ग्राम एव स्वामिनगर्थ्यिति नृनाणाभिणा अरिग्रामणीपती दृशामिजाहोमिशाहोमि अत्र नागरिकाणामितिषष्ठ्याः २
ग्रामाहीस्मिग्रामेव स्वामिनगर्थ्यितिनजानामिना नागरिकाणां पत्नी नृहशामियाभवामिवाम्भि नगरस्थितिवेदग्धीमि
मर्थः अत्र षष्ठी वा नादरे इत्यनुशासनाननागरिकाणामनादरमित्युक्ताः एवं च स्त्रीवनादरस्य तत्पत्नी नृदृशामीत्यनादरवाचिनी
षष्ठी ताटस्थ्यलाभिमतेनैनतायिकायावज्ञाभिव्यज्यते शायनायोनयत्नी श्रुमारध्वनिपोषयति २ रमणीयः त्वत्रियक्रू
मारस्थासीदितिकालस्य पूर्वादिभगवतोद्भुतत्वकार्यैकदाप्रावर्थिं अतिभागेव सोक्तिः १ अत्रासीदित्यतीतकालवाच
कत्विग्रन्ययोमकोधकवलितस्याख्यानंस्थितैस्तैर्मानुत्वनवाभविष्यतीतिप्रकाशं स्यन्मार्गवक्रो भाति शार्दूलनिकि २
वचनस्य यथा नगरांगणाग्नदृणांणानागरकृत्तप्रातस्थयेमः सतां कामिनीनां ग्रामांतरं दरदुःखितमजाग्रेश्रवसाशां अत्रगण
ग्रहणादीनां बहुत्वप्रेमाणाश्रेकत्वप्रोत्नम् १ तेषां वरुणाग्रहणान्नानासाध्वकृतानानात्मसाथेम्याः तेषामभिनतानां सुदूरे
ग्रामवृत्तान्तम् अत्र गणाग्रहणादिशुत्तप्रान्तयबहुवचनेनानाप्रकारकजनसामर्थ्येनप्यामावंयोनयनिप्रेमाणानेक
वचनमेकरूपत्तया कदाचिद्दृष्टिनान्याभावं प्रकाशयतीतिरम्यान्यास्था तिनोनिर्गावेनमानाख्यविप्रलंभमङ्गार-
स्य पुष्टिः २ एवं सत्युत्तमास्यपोतकनामुक्तानिप्रतमस्यादृ ३ पुरुषस्यतनयस्य यथा २ एवं चललोचनाचितत्वचे

का.टी.
५४

मदनधनुर्भ्रुवोः पदन्यग्रेऽपि वसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणनयना अत्रेमतिनव्ययीभावककर्मम्
तापारागांस्तद्रूपस्य तरुणानेऽरितिधनुषः समीपे इति मौलौ वसती त्यादिभिस्तत्सेनेणावाचकनेतिकस्मिंस्तद्रू
पस्य विशेषोयस्य मत्कारकारी स एव व्यञ्जकत्वम् २ तरुणीमतितारुण्येकलां वृद्धिं कलयति सति तस्या भ्रुवो
रग्रे भ्रूप्रान्ते अत्र मदनधनुः स्मरचापस्य वशगो समीपे इति शिष्टी भूयतस्य वक्रतामोहननादिकमभ्यस्त
वजिमति इयं चकितहरिणनयना सकलललनामौलिमपि सर्वललनामौलिभूवसतीत्यन्वयः अत्रहीमति
जातछितप्रत्ययेन सुकुमारात्तरेणताहशमेवनवोद्भिन्नवयः प्रतीयते तरुणान्येतात्तरुण्ये इति तु प्रौढात्तरेणाप्य
यातरेणावेत्याहुः स्यात् तर्हि वयसोऽपि प्रौढत्वे प्रतीयेत तत्तु न विवक्षितम् अत्र मदनधनुरिति पूर्वपदार्थप्रधानो
व्ययीभाव इत्यनुशासनात्समासेनोत्तरपदस्य मदनधनुषो प्राधान्येऽसिद्धे भ्रूलतायास्तत एवात्तेपसिद्धत्वाद
शीकरणसामर्थ्यं प्रतीयते मदनधनुषः समीपे इति चेत्साहः स्यात् दहितयान प्रतीयते तथा मौलिमपीति पाठेस
कलत्वाभिलषणे सौलावितिपाठे एकदेशवृत्तित्वेनेति तद्रूपेणात्तरसौकुमार्यादिनैवायं विशेषः तत्तदर्थद्योतक
त्वेन तत्पर्यान्तरत्वेनेत्यर्थः २ रसादयइत्यादिशाब्दसंग्रहार्थं दर्शयन्नाह ३ एवमुक्तेषामपि बोद्धव्यम् १ यथापदैकदे
शोरसध्वनिव्यंजकउक्तस्तथैवान्येषां भावादीनामप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनीनां व्यञ्जकोऽलत्वाद्बोद्धव्यम् इत्यर्थः २ व
र्णरचनानां व्यंजकत्वेगुणस्वरूपनिरूपणोदाहरिष्यते १ गुणस्वरूपणोष्टमोल्लासे २ वर्णाश्चेपि रसादयइति
कारिकान्तर्गतस्यापिशब्दस्यार्थमाह ३ अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु १ नाटकादयः प्रबन्धास्त्रपि कृत्याशरीरस्य
विवक्षितरसभावाद्यपरपर्यायउद्दिष्टाविभावादितोऽविनिबन्धनेन रसादीनां व्यञ्जयन्तीत्यर्थः निर्णीतमेतदालोच ५४

54

नामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्नन्यस्य पर्यायेणेगतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहग्रहनोविकारः कोप्यनन्तज
यतिचनाएवकुरुते अत्रप्रशाद्यस्योपसर्गस्य १ अत्रप्रशाद्यस्योपसर्गत्वाद्युक्तपदप्राप्तिभूतस्य प्रकर्षद्योतकत्वावि
वेकसमूलोन्मूलनं वेगयते नचनेऽज्ञतादिव्यभिचारादिणो बाणस्येन विप्रलंभनातिशयः २ कृतेचगर्वाभिख्यलमनः
स्त्वयाकिमन्यदेवनिद्रुतास्थनोदयः नमोस्मितिष्ठतिदितावदशुभान्नाशनदायात्मदयादिमोलिताम् अत्रतल्ययोगि
तायोतकस्यचेतिनिपातस्य १ अत्रतल्ययोगितापदंतत्त्वमयवाचकं तथादिमनसोगर्वाभिख्यलोकरणमात्रस्य
शत्रुहननस्यतल्यकालतनाचकारद्वयवर्णनात यात्वदीरसप्रकृतिः अत्रचेतिनिपातस्यमातिपरिकमात्रस्येवमन
कर्तनप्रत्ययस्येतिपदैकदेशता २ रामोसौभुवनेषुविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिपरामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिप
रंदेवोनजानातितम् वंदीवैषपयोभिगायतिमहत्प्रभोकवाराणदितिघ्नेणीभूतविशालतालवदनोग्रीर्गौः स्तवैः
सम्प्रभिः अत्रासाविति भुवनेष्विति अस्मादिति इत्युक्तिति पुर्वनामवचनप्रातिपदिकवचनानाम् नतरितिनम
दिति अपितस्मादित्यस्यसर्वापेक्षित्वमात्रविषयंयादित्यस्यासंपतिकालेननतभागस्यवेनाभिधानस्य १
यदिपरमितिसमस्तंपदमवधारणार्थनिपातः असाविति अस्यपदेन सर्वत्रान्वः प्रकृतिमात्रेण विभक्तिम
नपेक्ष्यैवरामस्यमहिमातिशयात्मकत्वस्यायमाभासेनउच्यते नस्वेन भुवनेष्विति बहुवचनप्रत्ययमात्रेण सर्वत्रैवन
तस्थाप्येकदेशइत्युच्यते गुणैरिति बहुवचनेनदोषाभावमात्रभावः अस्मादिति बहुवचनेनलकेवलतवममवा
किंतु सर्वस्यकुलस्येति भाग्यविपर्ययादितिपदेनाभाग्यमात्रमयेयवाचकं तथाभाग्याभावनैवाभाग्यत्वेनपत्रमभाग्य
त्वेनपरिज्ञातानि तन्नस्माकंकदाचिदिति भाग्यानाममभावोभूदितिव्यज्यते २ नकोऽपिमतिकलयतिकलामन्त्र

तयः किमयं लोमलतालोचनान्तरे संक्रमितः किमनुरागानन्धायैनोपभोग एव संपन्नक इति संदेहः १ तत्र मसृणिका
देवर एषा ते जायया किमपि भणिता नो वेति पलोहरवल्लभी यद्धेऽस्तनीयतां वराकी तत्रणः उत्सवः तत्र प्रागुणि
कानि भयानीता पलोहरे सूने इत्यालोचने पलोहरे रहूयस्माद्वागाइति विस्तरिका कस्याश्चिद्देवरचौरकामिन्याः
काचित्त्वदेवरानुरक्ता विदितरहस्ता तया तज्जायया कोशिनाम्नपलभ्यत्वयमेवोऽस्माद्देवरं प्रतिलोपालभेयमुक्तिः
तत्रानुनीयतामिति वाच्यमनुपपद्यमानतेन विवक्षितमतु एकान्ते चिते तत्संभोगेन परितोष्यतामेवेत्यर्थान्तरेसं
क्रमितं किम किं वा ले तावदस्या मे वानुरागी तीर्ष्यायामेव नाम्न्यर्थान् एषा तमेदानीमवगर्हणीया प्रेमास्पदतयेवा
त्वनेनेत्यत्वेनानयो विवक्षितः सत्सूपस्य एव वयमिदानीं गर्हणीयाः सपत्न्याः त्वमपरत्वेन भासते इत्युभयथापि
स्वाभिप्रायप्रकाशनतात्पर्यादेकतरानिश्चयेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः साधकबाधकप्रमाणा
भावात्संदेहसंकरः २ स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामान
न्दकेकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव अत्र लि
प्तेति पयोदसुहृदामिति चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः तावुभौ तद्रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसं
क्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः
संकरः १ अत्रापूर्वमेवोस्मि लिप्तमितीत्यसंभवदर्थान्तरे व्यापने संक्रमितम् पयोदसुहृदामिति सुहृत्त्वं चेतनाहीने
मेघेऽसंबद्धतादृत्येन तिरस्कृतवाच्यमतु परितोषकत्वं लक्षयति व्यापनपोषणातिशयौ व्यङ्ग्यौ पा अत्रार्थान्तरसं
क्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोरेकपदमेवाभेदेन ज्ञायमानयोस्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः पूर्वं त्वंत्वनुवादकत्वेन भेदानव

55

ने प्रबंधस्य रसादीनां व्यंजकत्वं निबंधनमिति ध्वनिकारिकायाम् नाटकादीत्यादिशब्दग्राह्यप्रकरणादीनामवान्तरविग्रहः
तथाहि मालतीमाधवप्रकरणं शृंगारव्यंजकं रत्नावलीनाटिका च शृंगारव्यंजिका २ पूर्वोक्तमन्यत्सर्वमपि २ एवं रसादीनां
पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः १ पूर्वगणिताभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां पदवाक्यगाभ्यां पदवाक्यपदैकदेशवर्णरचनाप्रबं
धव्यंग्यत्वेन षड्भेदो रसादिरित्यर्थः २ सर्वमेकत्र संगृह्णाति ३ भेदास्तदेकपंचाशत् तत्तदुद्देशेनास्मिन्नुल्लासे ध्वनेरे
कपंचाशद्भेदा उक्ता इत्यन्वयः तथाहि अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ द्वौ भेदौ तौ चैके
कशः पदवाक्यगतेति चत्वारः विवक्षितान्यपरवाच्येषु अलक्ष्यक्रमव्यंग्याः पदवाक्यपदैकदेशरचनावर्णप्रबंधभेदेन षट्
विवक्षितान्यपरवाच्येषु लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलाश्चत्वारः अर्थशक्तिमूलाः षट्त्रिंशत् उभयशक्तिमूलश्चै
क इत्येकपंचाशति भेदाः शुद्धो ध्वनिः १ एवं शुद्धभेदानुक्त्वा संकीर्णभेदानाह ३ तेषां चान्योन्ययोजने संकरेण त्रिरूपे
ण संसृष्ट्या चैकरूपया न केवलं शुद्धा एवैकपंचाशद्भेदा भवंति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपंचाशता सह यथायदनुग्रा
ह्यानुग्राहकतयैकव्यंजकानुप्रवेशेनेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षत्वरूपतयैकरूपया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुण
ने वेदखाब्धिवियच्चंद्राः १०४०४ शुद्धभेदैः सह शरेषुयुगखेंदवः १०४५५ १ तेषामेकपंचाशद्भेदानां क्षीरनीरन्या
येनोत्कटभेदः परस्परसंयोगः संकरः तिलतंडुलन्यायेनोत्कटभेदः संसृष्टिः संकरे क्वचित्साधकबाधकप्रमाणा
भावात्संशयास्पदता क्वचिदंगांगिभावेनानुग्राह्यानुग्राहकता क्वचिदेकव्यंजकपदव्यंग्यत्वेनैकव्यंजकानुप्रवेश इति त्रि
धो भेदाः संसृष्टेस्तूत्कटभेदत्वादेतत्त्रितयासंभवादेकरूपत्वमेवेत्यर्थः शेषं गणितानुलेख्यम् तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते —
क्रमेणापाङ्गिणी आदेस्य रूपतां गता नाम्ना एकिंपि भणिआ रूवइपते वेत्यर्थः लोअरवलद्धीचरस्मिअणिअणिन्दवराई अज्ञाल

का॰टी॰
५९

पतदेवक्रमेणालक्षयति १ कामिनीकुचकलशवद्गूढमेव चमत्करोति अगूढं तु स्फुटत्वेन वाच्यायमानमिति गुणीभू
तमेव यथा यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्तसूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सो-
स्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमाचरामि अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य २ रूढमगरूपेणोद्दिन्नस्याङ्गेनस्येयम
क्तिः अत्र जीवन्न संप्रति भवामीति वाक्ये निजाभिमतकरणसमर्थो न भवामीत्यर्थान्तरे संक्रमितं मम एतादृशस्य मरण
मेव श्रेय इति व्यंग्यं युनक्ति तत्सर्वैर्विज्ञैरप्रतीयमानत्वाद्गूढमिति वाच्यसमतया न चमत्करोति २ उन्निद्रको
कनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदया
चलचुम्बिबिम्बम् अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य २ अत्र चुम्बनपदस्य वक्त्रसंयोगो वाच्यः रविबिम्बे तदसंभवात्सं
योगमात्रं लक्षयति ततश्च प्रातःकालारम्भो व्यंग्यः स च झगिति प्रतीयमानत्वादगूढः २ अत्रासीत्फणिपाश
बन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोका
न्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतिः कृत्ता च कण्ठाटवी अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य २ अ
तिच्छन्नविप्रलापत्वात्किमोमयेत्यर्थो व्यंग्यः स च सर्वप्रसिद्धापदान्तरेणापि दानेनापि प्रतीतेरगूढः २ अत्र वाच्यस्याप्य
स्यमेव पाठान्तरेण दर्शयति ३ तस्याप्यत्रेति तु युक्तः पाठः २ गूढव्यंग्यत्वादिति शेषः तथा ह्यस्मिन्पाठे तु नायकप्र
तिनायकप्रस्तुपनायकेषु लक्ष्मणरावणेन्द्रजित्सु मात्राडुक्तेषु नायकस्य रामस्य गूढव्यंग्यता स्फुटैवेत्यर्थः २ अ
परस्य रसादेः वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्याङ्गरसाद्यनुरणनरूपं वा यथा १ अपरस्य रसादेर्वाक्यार्थीभूतस्यासंल
क्ष्यक्रमो रसादिरङ्गम् अथवा परस्य वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्य अनुरणनरूपं संलक्ष्यक्रमव्यंग्यमङ्गमिति वा शब्द ५९

गमात्तीरनीरवत्संकरः ताभ्यां सहेति ताभ्यां लिमनस्त ह्ताभ्याम र्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यंततिरस्कृतवाच्याभ्यां सह

तभेदानवरस्कृतवाच्याभ्यां सह रामोस्मीति रामपदवाच्यस्यानुगुणस्य रामत्यागादिवत्सरादिदुःखसहिष्णुत्वेर्था

न्तरे संक्रमितस्यालिमस्त्तह्मनदंत्यगयोर्मेघात्पवनमपूर्वपुष्टातिशययोर्विप्रलंभोद्दीपकयोरनुग्राहकत्वा

गमलक्षभेदत्वेन संकरः रामपदेति एकमेवात्र रामपदं रामत्यागादिदुःखसहिष्णुत्वेर्थान्तरे संक्रमितं सहिप्र

लंभरसव्यभिचारिणः शोकावेगमपि द्योतयति सीताविनापि जीविष्यामीति दुःखसहनात् निष्ठाया रामानुमि

तैः शोकावेगविवर्ददिंतादिव्यभिचारिभिः परिपोषणाद्विप्रलंभरसमपि द्योतयतीत्येकस्यैव व्यंजकस्योभय

शात्मप्रवेशएवदलक्ष्यक्रमेदत्वेन संकरः तथा चोक्तमालोचने सर्वत्र काव्ये रसादितात्पर्यं तावदस्तीति तत्र संध्वनेर्भे

दध्वनेरेकेनवंजकेनाभिव्यंजनेस्निग्धश्यामलेत्यत्र विप्रलंभशृंगाररसतद्व्यभिचारिणश्शोकावेगात्मनश्चव्य

णीयत्वादिति २ उपसंहरति ३ एवमन्यदपुदाहार्यम् १ अवशिष्टाश्रयभेदात्लक्ष्यतोलक्षणीय इति सिद्धिः २

श्रीः इति श्री काव्यप्रकाशदर्पणे चतुर्थउल्लासः ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ गुरुभ्यो नमः एवमुत्तमकाव्यभे

दान्लक्षयित्वावसरप्राप्तान्मध्यमकाव्यभेदान्लक्षयितुमवतारणिकापूर्वमाह एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यंग्यस्य

प्रभेदानाह अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटम् संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुंदरम् व्यंग्यमेवं गुणी

भूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदा मताः अगूढं नत्काले सर्ववेद्यं अस्फुटं विज्ञैरधिकदितिनवेद्यं संदिग्धं वाच्यकृतो वा

चमत्कारो व्यंग्यकृतो वेति न विशेषतोवधारितं म असुंदरं यत्र व्यंग्याद्वाच्यस्यैव चमत्कारित्वम् एवमनेन प्र

कारेण गुणीभूतस्य वाच्यादनतिशयेन समत्वेनाप्यप्रधानीभूतस्य व्यंग्यस्याष्टौ भेदाः नत्यूनाः नाधिका वा इत्यर्थः २

कोपभावप्रशमोऽङ्गम् २ सार्धं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते अन्याभिधायि तव ना
म विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् अत्र त्रासस्योदयः १ राजविषयरतिभावस्याङ्गमिति शेषः २ अस्मै
द्यातत्कालोल्लसत्सद्भावस्य तपसः कथानां वितत्रभेषप्य चरसिकः प्रोल्लुट्टितः प्रमोदेवो दिश्यात्कपटवटुवेशा
पनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्रावेगधैर्ययोः संधिः १ तत्काले वटुरूपप्रादुर्भावसमये
उल्लसत्सद्भावः फलप्राप्तिविलम्बात्तमनं यस्य तादृशस्य तपसोऽसोढासत्वरं फलं दत्त्वा तपसः सकाशाद्देवीप्रत्या
वर्तयितुकामस्यार्थः अत्र महादेवरतिभावस्य त्वराशैथिल्याभ्यां गम्ययोरावेगधैर्ययोः संधिरङ्गम् २ पश्येत्कः
श्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽर
ण्यवृत्तेः कन्या कांचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमविबोधौत्सुक्यानां शब
लता १ हे चपल चलस्य परुषस्यान्वयः अत्र पश्येदिति शङ्का चलचपलेत्यसूया का त्वरेति धृतिः अहं कुमारीति
स्मृतिः हस्तालम्बं वितरेति श्रमः हहाव्युत्क्रम इति मतिरूपो विबोधः क्वासि यासीत्यौत्सुक्यम् इत्थमत्र शङ्कादी
नां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्दपरः परोऽयं शबलता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् २ अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्ग
भूतो रसादिरित्यादि पूर्वोल्लासे यदुक्तं तदत्र स्पष्टयति प्रधाने च रसवदाद्यलंकाराः २ एतेषु पराङ्गभूतत्वेन त
गीभूतस्य भेदाः तथा हि अयं स रशनोत्कर्षीत्यत्र केलासालयेत्यत्र च रसवदलंकारः अन्ये त्वाहुः परितादृश
त्रेयसी वदीकृत्य तत्पद्विषामित्यत्र ऊर्जस्वी अविरलकरवालेत्यत्र समाहितमलंकार इत्यर्थः २ एवंभूतानां ५७
भावोदयादीनामलंकारत्वं व्यक्तिविवेककृता तोक्तमित्याशङ्क्याह १ यद्यपि भावोदयसंधिशबलता इति नाल

57

परागमोन्मयः २ हृदयमेव कुमेशोणोल्लाद्दूरति १ अयं तव शानोत्कंधीपीनस्तनविमर्दनः नाम्भूजलवनस्पर्द्धीनी विविक्तेमनः
कारः अत्र शृङ्गारः करुणस्य १ अत्र वाक्यार्थीभूतस्य करुणस्य समलस्य क्रमभंगः शृङ्गाररसांगं तथाहि रशा
नोत्कर्षणादिविलासगस्य शृङ्गारः स्वविच्छेदस्य दुःसहत्वात्करुणमेव पुष्णाति २ कैलासालयभाललोचनरु
चा निर्वर्तितालककक्षतिः पादन्तस्तुतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् स्पर्धाबंधसमिद्धयेव सहदन्नूढायया नेत्रयोः
कांतिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते अत्र भावस्य रसः १ शिवोपि यत्प्रसादाय प्रणमतीति भगवतीति
षु स्वामिनस्सकलस्य कविरतिभावस्य त्रायतामित्यादिवाक्यार्थीभूतस्य भगवत्याः प्रसादनगमस्य ईर्ष्याविप्रलंभरसो मेल
स्यांगम् २ अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं न
मः आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्र भूविषया
रत्याद्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य १ अत्र पादद्वयगम्यो भूविषयो रतिभावस्तुर्यपादगम्यस्य राजविषयरतिभाव
स्यांगम् २ वंदीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणयन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः अस्मा
कं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे अत्र भावस्य रसा
भावाभासौ प्रथमद्वितीयार्धपद्योक्तौ १ तयोरभिसंवृद्धिः पश्यतां प्रेयसामित्यनादरे षष्ठी पश्यतः प्रेयसोनादृत्येत्यर्थः
अत्र राजविषयरतिभावस्य प्रथमार्धे प्रतिनायकनिष्ठत्वादनौचित्येनोत्था शृङ्गाराभासोऽङ्गम् तथा द्वितीयस्यार्धेस्यैव
भावस्य प्रत्यर्थिस्तुतिगम्या रतिः प्रत्यर्थिनिष्ठतानौचित्येन भावाभासोऽङ्गम् २ अविरलकरवालकंपनैर्भृकुटीतर्जन
गर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः सगतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् अत्र भावस्य प्रशमः १ राजविषयरतिभावस्य वैरि

ध्वनिः वाच्यस्य स्वरूपं पद्मिनीवर्जनं तस्याधारो येषां ते तथा स्थितः इत्यर्थः तथा चात्र प्रकृतस्य नायकव्यवहारस्योपस्थाने
विनापि प्रकृतस्य रविवर्जनात्तस्य पर्यवसानाज्जलदपेतत्वमिन्नत एव न वाच्यसिद्ध्यंगतेत्युक्तं निरपेक्षेति २ एवमपरस्मि
ंगलत्वपि वा वाच्यसिद्ध्यंगमुदाहरति ३ वाच्यसिद्ध्यंगं यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादं
च मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् अत्र हालाहलं व्यंग्यं भुजगरूपणस्य वाच्यस्य सिद्धि
कृत् १ जलदरूपं भुजगः इति रूपणं वाच्यं तावन्न सिद्ध्यति यावन्न विषमित्यनेन जलवाच्येन हालाहलं व्यज्यते इत्य
र्थः न चात्र विषपदस्य गरलार्थवाचकत्वमेवेति किं व्यज्यत इति वाच्यम् प्रकरणाद्दृष्टेर्बलवत्त्वाद्विषशब्दस्य जल
वाचकत्वमेवेति दिक् अरतिर्विषयवैराग्यम् प्रलयो बहिरिन्द्रियचेष्टाविरहः मूर्छा मनसो बहिरिन्द्रियासम्बन्धः तमो
ध्वान्तदर्शनम् २ यथा वा गच्छाम्यच्युतदर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्य
न्यथा इत्यामन्त्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः अत्राच्यु
तादिपरमामन्त्रणात्यादिवाच्यस्य १ अत्राच्युतपदेनास्खलितवीर्यत्वमकृतसंभोगत्वमिति यावत् भवतादर्शनेकि
तृप्तिरित्यनेन संभोगेनैव तृप्तिरिति व्यज्यते एतद्व्यंग्यं विना हत्यामन्त्रणानि द्वितीयार्धवाक्यार्थस्य सिद्धिरेव न स्यादि
त्यर्थः २ उदाहरणद्वयस्यान्योन्यं विशेषमाह ३ एतद्वैकत्रैकैकवक्तृगतत्वेनापरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः १
एकत्र प्रथमोदाहरणे एकस्य वक्तुः कवेरेवोक्तिः द्वितीयोदाहरणे तु कवेः कविनिबद्धस्य चेत्यर्थः १ अस्फुटं यथा
अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं
च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इत्यक्लिष्टम् १ क्लिष्टं विज्ञैरपि झटिति न संवेद्यम् अत्र यथादृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे च विच्छे ५८

कारनयोक्तानि तथापि कश्चिद्भुपादित्येवमुक्तम् कश्चिद्विवेचको ध्वनिकारः स्वेवं मन्ते ध्वनिकारादन्यैरेभिरस्माभिर
युक्तमित्यर्थः विवेचितैवैतत्प्राधान्येन वाक्यार्थे यङ्गीगत्वं रसादयुद्देशत्वञ्ध्वनिकृता २ ननु यस्य स्खलनोत्कर्षीत्यादेक
रुणारसादेः स्फुटतयास्फुरति ध्वनित्वे कथमङ्गीभूतो रादरूपत्वमित्याशंक्याह ३ यत्रापि सन्ति विषयोपत्र ध्वनि
गङ्गीभूतवाच्ययोः सम्भेदादिभिः संदेहसंकरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति कश्चित्केनविष
वहारः १ प्राधान्येन चमत्कारकारित्वेन कविविवक्षाविषयत्वेनेत्यर्थः अत्र यथा करुणस्याङ्गीभूतं शृङ्गारस्ये
न परिपुष्टस्य चमत्कारेण न तथा ध्वनिमत्त्वेनेति भावः अपि चात्र करुणरसध्वनेरङ्गीभूतत्वाच्छृङ्गारस्य चोत्कर्षभेद
त्वादस्तोत्वं संसृष्टिः २ एवमसंलक्ष्यक्रमस्य प्रयोगेनाङ्गीभूतमसंलक्ष्यक्रमयोरलंकारवस्तुध्वन्योरप्यस्य
वाच्यस्यागतानां क्रमेण दर्शयति ३ अतस्थाने भ्रान्तिकृतकन्दमनत्साधिनपियावचोचैर्दृष्टीनिप्रतिपदसद्वप्रलपितम्
कृतालेकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु यदनामयामन्तामन्तकुशलवत्तानानन्वयिगता अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोनामे
णसहोपमानोपमेयभावो वाच्यागतानीतः १ प्रकृताप्रकृतयोरेतत्काव्यकर्तृदीपारचे अत्र तनस्थानभ्रमणादिशब्दश
क्तिमूलत्वेन संलक्ष्यक्रमरूपमानोपमेयभावोऽङ्गयवः वाच्यतामप्राप्तामत्वमिति वाच्यस्याभिधेयस्य रामतत्वस्यादिनत्वे
नत्वरात्वेनागतत्वेनीतः अत्र वाच्यस्यादितमिदिवाच्यप्राप्तालिताध्यप्रन्ययःकापितवाच्यागतानामिति पाठः २ आगत्य
संप्रति वियोगविसंस्थुलाङ्गीमम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन
सहस्ररश्मिः अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षतरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणावस्थितः १ अत्रपा
दपतनेनेति श्लिष्टशब्देनमत्यपिभूपमाव्यपदेशाभवन्तीत्यर्थशक्तिमूलत्वम् नापिकानायकव्यवहारोऽर्थशक्त्युत्थो वस्तु

स्य व्यंग्यत्वेन प्राधान्यमेव कथं गुणीभूतमित्यत आह वाच्यस्येत्यादि वाच्यस्य प्रतिज्ञातकोरवमपुनर्निषेधस्य निषेधभावेनावि
श्रमामन्तयामस इत्युक्ते वाच्यस्य निषेधस्य समकालं व्यंग्यस्य निषेधाभावस्य प्रतीयमानत्वाद्गुणीभूतत्वमित्यर्थः न
यावलोचनं मुग्धतनको पादिस्पृश्यारणाकालपर्वदीमनारगङ्करस्मात्तत्कालावलाद्विषयस्य निषिध्यमाननये वस्तुनि
स्थिराभिमतमस्ति मार्गं तमावनूपत्ताभिप्रायेण प्रतीयत इति तस्माच्चक्रकाकुतस्तत्कालं व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र गुणीभूत
त्वं यत्र त्वविरस्य तत्र ध्वनित्वमेव यथोदाहृतं प्राक् रागहतः स्वैरं विश्रेरित्यादि २ असुन्दरं यथा वाणीरकुडंगोड्डीणसउणि
कोलाहलं सुणन्तीए घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यात्
सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् २ वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सी
दन्त्यङ्गानि अत्र चौर्यकामुकस्य समुचितस्थानप्राप्तिं मन्यमानाया वाच्यमेवोपस्कृतं तथाहि गृहकर्मव्यापृतायाः कार्या
न्तराकुलाया अपि वधूः सा तिष्ठतु लज्जावशाया अङ्गानि सर्वमेव वपुः तत्तेकमपि तावद्गन्तुं भीर्यं वशि स्य
वशेन सर्वाङ्गीणं प्राकाम्यमिति सीदन्तीत्यत्राहृदकमंसपादनेनात्मानमपि धर्तुं न शक्नोतीति वाच्यं सातिशयमर्दन
पदं नास्तीत्यत्र यथा प्रत्याययति न तथोक्तं व्यंग्यं तन्मात्रं प्रतीत्यमित्यर्थं नचमत्कारकारि २ एवं गुणीभूतं व्यंग्यमेवाष्टक
मुदाहृत्य तत्रानन्ततां प्रतिपादयितुं प्रपञ्चयति १ एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् १ यथा पूर्वं सिन्धुनावर्णि
तत्संसृष्टमितरा चारयो भेदाउक्तास्तथैवैषामष्टानां गुणीभूतव्यंग्यभूतानामपि यथायोगं वस्तुमात्रेणालंकारं वा
यत्नपायेउक्तास्त इति विकाः परे सर्वे पि भेदास्तेयाद्यत्यर्थः २ यथायोगपदस्यार्थं ध्वनिकारस्सम्मतिं पूर्वं कृत्वाह १ यथा
योगमिति अयं तेवलमात्रेणायदालंकृतयदात्त एवं ध्वंसंगतानां तां काव्यकृतेत्तदाश्रयादिति ध्वनिकारोक्तादिशाव

ह्ययेनुमेवोध्यस्य नायकस्य पुण्याश्रमाश्रयदेवाकार्यार्थीभूतेरमणीयेनतत्पोक्तंयंयस्य कटित्वसंवेदनात् २ संदिग्धतुल्यप्रा
धान्ये इत्येतन्माधान्यशारूस्य संदिग्धपदेन तुल्यपदेन च समस्तेनाक्रमेणोदाहरणद्वयं दर्शयति ३ संदिग्धतुल्यप्राधा
न्यं यथा हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारंभ इवाम्बुराशिः उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि
अत्र परिचुंबितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वालोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति संदेहः २ नयनयोरयरसोद्गाव
गमलोलनया प्रतीयमाना व्यंग्यपरिचुंबनेच्छा प्राधान्येन चमत्कारिणीत्यर्थः अत्र हि हृद्यो वाच्यस्य रागपूर्वकदर्शन
स्य व्यंग्यायाः परिचुंबनेच्छायाश्च संभोगापेक्षया विशेषानवधारणेन प्राधान्यं संदिग्धमिति भावः २ तुल्यप्राधान्य
मुदाहरति ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते अत्र जामदग्न्यः सर्वे-
षां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणेन क्षयं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् २ ब्राह्मणानामतिक्रमो वमा
ननेनस्य त्यागः ब्राह्मणमाननमेव भवतां भूतये तथा ब्राह्मणमाननेन तेन भार्गवो मित्रं सुहृत् अन्यथा ब्राह्मणा-
तिक्रमे सति दुर्मनायते ब्राह्मणं वमन्नं संहरतीत्यर्थः अत्र ब्राह्मणसमाननेन मित्रत्वस्य वाच्यस्य तद्वमन्नत्त्वस्य कर
णस्य च व्यंग्यस्य समं तुल्यप्राधान्यम् उभयमतत्पवाचकत्वेन तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः २ काक्वाक्षिप्तमयुक्तं यथा मथ्ना
मि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु
भवतां नृपतिः पणेन अत्र मथ्नाम्येवेत्यादिव्यंग्यं वाच्यस्य निषेधस्य भावेन सहस्थितम् २ अत्र न मथ्नामीति प्रतिज्ञा
ततिषेधवाचकं कोन्नशब्दात्तादृशः द्वितीयस्तु तस्य प्रतिज्ञानतिषेधस्याभाववाचको नञ् काक्वाक्षिप्तः काकुः
लभ्यः तत्र प्रतिषेधद्वयस्याभावाभाववाचकतयावधारणमर्थ इति मथ्नाम्येवेत्यवधारणाव्यंग्यम् तत्रावधारण

का॰टी॰
६०

रोद्भावितविप्रतिपत्तीर्निराकुर्वन्नुक्तध्वनेर्भेदप्रभेदगणनया प्राप्तमानन्त्यं संजिहीर्षुः प्रचुरप्रयोगतामेव तावदुपस्थापयति १
संकलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदा व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वात् १ पुनरिति भेदप्रभेदाभ्यामुपलक्षितसंहाराय संकलनं संक्षेपः अस्य प्रकृत
त्वेन गुणीभूतव्यंग्यमिश्रितस्य शुद्धस्य चेत्यर्थः २ तथाहि किंचिद्वाच्यतां सहते २ किंचिदलंकाररूपं व्यंग्यं वाच्यतास
हते प्रायशो व्यंग्यमेव क्वापि वाच्यमपि कर्तुं शक्यते २ किंचिन्न तथा १ किंचिद्रसादिरूपमन्यथा न वाच्यतां सहते किंतु
व्यंग्यमेवेत्यर्थः २ तत्र वाच्यतासहं तु विचित्रमिति वस्तुमात्रम् २ तत्र तयोर्वाच्यतासहयोर्वस्त्वलंकारयोर्मध्ये वस्तुमात्र
वाच्यतासहं व्यंग्यमविचित्रमिति काव्यशोभाकारित्वेनेत्यर्थः २ विचित्रं त्वलंकाररूपम् २ अलंकाररूपं तु व्यंग्यं वाच्यता
सहमपि काव्यशोभाकारि २ ननु यद्यलंकारो व्यंग्यतया काव्यजीवितं सदलंकार्यं कथं तर्हि तस्य पुनरस्यालंकारत्वव्य
पदेश इत्याशंक्याह ६ यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते १ यथाश्रमणीभूतो ब्राह्मणः
पूर्वं प्रत्यभिज्ञानबलाद्ब्राह्मण इत्येवाह्वयते तथालंकार्यत्वप्राप्तोपि व्यंग्यावस्थायामुपमादिरूपोलंकारत्वेन व्यपदिश्यते
त्यर्थः २ ननु यदि वस्तुमात्रं व्यंग्यं न तु काव्यशोभाकारि तत्किमर्थं ध्वनिभेदत्वेनोक्तम् सत्यं व्यंग्यस्य वस्तुनो यद्येवं रसभा
वादिपोषकत्वं तदैव ध्वनिप्रकारत्वं नान्यत्र नीरसे प्रहेलिकादौ तथा चाभिनवगुप्तपादाः रस एव वस्तुतः काव्यस्यात्मा
वस्त्वलंकारध्वनी तु रसं प्रति पर्यवस्यतः वाच्यादुत्कृष्टौ तावित्यभिप्रायेण काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति सामान्येनोक्तमि
ति २ शब्दस्य संकेतापेक्षावाच्यावगमनशक्तिरभिधा तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यम् मुख्या
र्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणा एतच्छक्तित्रयजनितार्थावबोधमूलजाततत्प्रतिभासप्रति
भातप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः स च लक्षणापरीक्षापूर्वं संकेतापेक्षणं स्वार्थोऽर्थप्रतिपाद ६०

त्वमात्रेण यदलंकारो ग्रस्यते नैतत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वम् १ तेषु भेदेषु वाच्यवृत्त्यपेक्षयालंकारस्य व्यंग्यस्य चमत्कारित्वा
द्गुणित्वमेव कुतो गुणीभूतत्वेति भावः तथा चोक्तमालोचने यस्मात्तत्र तथाविधव्यंग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम
न्यथा तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्यविवक्षेति यत्र त्वलंकारोऽलंकारान्तरं व्यनक्ति
तत्र वाच्यालंकारापेक्षया व्यंग्यस्यालंकारस्य गुणीभूतत्वं स्पष्टमेव यथा दीपकतुल्ययोगितादावुपमायाः तस्या हि गुणीभूतत्वे
वदीपकादित्वेनैव काव्यस्य चमत्कारित्वात् यथा आलिंगितं शशिमुखीं वीक्ष्य धावयन्ति कीर्तिं च साधयितुमर्हति ये
चलक्ष्मीम् तद्वक्ति मङ्गलसारहृदये च यथैव मदाहं भवन्ति महद्यशो भवन्ता ते ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्मिश्रत्वे नानात्वमाह ३
सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः सालंकारैरिति तैरेवालंकारैः अलंकारयुक्तैर्ध्वनेः २ सालंकारैरिति कादिना
प्रोसदृशत्वसमानधर्मयोरलंकारशब्देन समासे सभावायुक्तत्वमावर्धहृदयमाह तैरिवेत्यादि यथा ध्वनेरलंकारैः सहृदयैः
संसृष्टिसंकरप्रकारेणोक्तः तथैव तैर्गुणीभूतैर्व्यंग्यैरलंकारसहितैः संसृष्टिसंकरप्रकारकैर्योगः उक्त इत्यन्वयः
२ स्ववचने प्रामाणिकसम्मतिमाह ३ तदुक्तं ध्वनिकृता सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृ
ष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधेति १ गुणीभूतव्यंग्यसहितैः वाच्यालंकारान्तरसहितैश्च स्वप्रभेदैः सहितस्य संकरसंस
ष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां ध्वनेर्बहुप्रकारता इत्यपत इत्यर्थः २ एतदेव प्रपञ्चयति ३ अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्या
तिभूयसी एवमनेन प्रकारेणानन्तभेदप्रभेदगणनेति प्रभूतगणना तथा हि शृंगारस्यैव भेदप्रभेदगणनाया
मानन्त्यात्का गणना सर्वेषाम् १ स्पष्टमिदम् २ एवं ध्वनेर्भेदप्रभेदगणनापर्यन्तं लक्षणग्रन्थनिबन्धविशिष्टबुद्धियुक्तये
लक्षणमिदमुपपद्यते वा न वेति परीक्षाग्रहमवतारयति हे काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वमित्येवध्वनिका

स्वव्याप्तेर्वाधाधभावान्नतुलंलक्षणीयः ९ । गंगायांघोषइत्यादौ यथातयदौ लक्षणीये स्वव्याप्तेर्वाधा
दिहेत्वञ्चपत्तेभवतिनतत्रतथैनर्थः तथाहि स्रन्सेवा सगरहस्मिन्यायुक्तोदादह्वगोष्ठसत्वात्वन्वव्योमि
धात्र्यापावगम्यप्रवत्ता

61

कः स्वतो वाच्य इति रसस्य स्वशब्दस्याभावस्तीत्यभावव्यादिनां विप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह । रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न
वाच्यः । वाच्य एवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । सहि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाभिधीयेत न चाभिधीयते । अभिधीये
तेति संभावनायां लिङ् । तेन स्वरसादिशब्दाभ्यामभिधीयमानाभिरपि नैव तावत्तस्य वाच्यत्वमवगम्यते किं तस्य प्रमाणानि
हेतुर्वाच्यत्वमेवेत्यर्थः । प्रमाणमेव दर्शयति । तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्र
योगे प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते । तेषां रसादिशब्दानां प्रयोगस्त
स्त्वप्रयोगः रसो वाच्यः रसादिशृङ्गारादिपदाभिधेयत्वात् यत्र यत्र रसादिपदाभिधेयत्वं तत्र तत्र रसस्य वाच्यत्वमित्येवमन्व
यव्याप्तिर्न संभवति रसादेः स्वशब्देन वाच्यत्वे व्यभिचारिरसस्यापि भावानां शब्दवाच्यतेति दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् तथाहि
यत्र रसवाच्यताभावस्तत्र रसादिशब्दप्रयोगाभावः इत्येवं व्यतिरेकव्याप्तिरपि न संभवति सर्वत्र रसादिशब्दाभिधेयताभावेऽपि
विभावादिप्रयोगद्वारेणैव रसप्रतिपत्तेः तथा चालोचने स्वशब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामरस्यमानतेति तस्माद्रसो व्यङ्ग्यः वि
भावाद्यभिधानमात्रेण प्रतिपत्तेः यत्र यत्र रसस्य विभावाद्यभिधानद्वारा प्रतिपत्तिस्तत्र तत्र व्यङ्ग्यत्वं यथोक्ते पूर्वोदाहरणे
ष्वित्यन्वयः यत्र यत्र रसप्रतीत्यभावस्तत्र तत्र विभावादिस्वरूपप्रतिपत्त्यभावोऽपि यथा नीरसेषु काव्येष्विति व्यतिरेकः ।
तीत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसो वाच्य इति नासंभवति विभावादीनामभिधानद्वारेणैव प्रतीयते प्रतीयमानतां प्राप्यते इति निश्चीय
ते इत्यर्थः तदेतदुपनयति तेनासौ व्यङ्ग्य एव । तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणाभ्यां निश्चयेनासौ रसो व्यङ्ग्य एव न तु वाच्य इत्य
र्थः । एवं ध्वनेरभावविप्रतिपत्तिं निराकृत्य रसो यदि रसादिशब्दैः साक्षादसंकेतितत्वान्नाभिधेयस्तर्हि यदुपचरितश
ब्दार्थगोचरत्वेनास्त्वित्यसौ प्रयोजनपरत्वादिकया भक्त्या ग्राह्यो भाक्तो लाक्षणिकोऽस्त्विति भाक्तशङ्कामप्यस्य निराकरोति ।

ओं मानंनाम शब्दविचारार्थानिषोधः १ यतोहेतोः सामान्यरूपाज्जातिरूपा एव पदार्थाः तेषामाकांक्षादिवशात् देवदत्तगामा
श्व नयेत्यादौ तात्पर्यशान्मान्यो संसर्गसमन्वयो भासमाने यत्रापदार्थाविशेषरूपायाजातिवाचिनोशब्दानभिधेया
विशेषरूपः सास्नादिमत्त्वे देशाद्देशान्तरप्रापणरूपोवाक्यार्थो यत्तत्रैवंविधिमभिहितान्वयवादेकाक्षावांतौन्मप
स्याभिधेयतायाम् नकापिवार्त्तस्पर्थेः १ इमत्राकूतम् अभिहितानांपृथगेवगवादिपदानामानेत्यादिशंकायांत्त
त्वादिजातौसंकेतितानांपश्चादाकांक्षादिवशात्तात्पर्यशान्मसमन्वयःतुदेवदत्तगामानयेत्यादिलौकवाक्योपिसा
स्नादिमत्त्वेदेशाद्देशान्तरप्रापणरूपोर्थोविशेषरूपः सामान्यवाचिभ्यागवादिपदाभिधेयत्वेनानुपपत्तेः किंतुसमीप
स्तत्तिमत्तम् तेकथमर्थशक्तिमूलेलक्षणाव्यापारश्रयोगानुपपत्तिकस्यान्यभिधाविषयत्वमभिदध्युरिति अनुमानंव्यंजनयो
स्तुभेदमग्रेवक्ष्यति तथाश्वलमशिरोमणिरित्यादावर्थशक्तिमूलमपवासितत्वादिकंव्यापमेवनाभिधेयंसातात्स
तंकेताभावात् तच्चतदपवासितत्वाद्येतात्पर्यशक्तिगम्यंतात्पर्यशाले: पदार्थसंसर्गवोधनमात्रेक्षीणापाः कथम
वासितादिवोधनेसामर्थ्यम् २ एवमभिहितान्वयवादेनव्यंग्यपरीहत्यान्विताभिधानवादेपिदर्शयति ३ येपा
हुः शब्दवृद्धाभिधेयांश्चप्रत्यक्षेणात्रपश्यति श्रोतास्यप्रतिपन्नत्वमनुमानेनचेष्टया अन्यथानुपपत्त्यातुवोधेच्छ
क्तिंद्वयात्मिकाम् अर्थापत्त्यावबुध्यतेसंवंधंत्रिप्रमाणकमितिप्रतिपादितहि शाद्देवदत्तगामानयेत्या प्रयुक्तमध्यमवृद्धवाक
प्रयोगादेशाद्देशांतरेसास्नादिमतमर्थंमध्यमवृद्धेनयंतमन्पश्यति अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोर्थः प्रतिपन्नइतितच्चेष्ट
यानुमायतन्योरखंडवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्यावाच्यवाचकभावलक्षणंसंवंधमवधार्यवालस्तत्रव्युत्पद्यते १
अयमाशयः शाब्दोदेवदत्तगामानयेत्यादिः वृद्धोमध्यमोत्तमावुपदेश्योपदेशकौ अभिधेयःसास्नादिमत्पदार्थस

स्तिथः स्वाभिन्नमुख्यार्थसंबंधः स च मम व्यापकत्वमर्थांतरस्य च व्यतिरिक्तं गमयेदिति मुख्यार्थबाध एव न तच्च स्वरूपार्थस्य कस्यचिद्
संनिवेशेन सामीप्यादिसंबंधायोगात् नापि यत्र लक्ष्ये किंचित् स्यादन्यस्य योन्नतन्तम् २ अन्यत्र मादि लक्ष्योभास्तवस्त न लक्ष्यं भव
किंतत्रैवरूपे नेत्याशंक्याह ३ अर्थांतरसंक्रमितवाच्यस्य तत्तिरस्कृतवाच्यस्य योर्वस्तुमात्ररूपव्यंग्यं विना लक्षणैव न संभव
तीति प्राग्व्युत्पादितम् २ तामस्मिन्नेव श्लोकादावर्थांतरसंक्रमितवाच्ये ध्वनौ लाभिस्त्वेवरूपव्याप्याहृताहितमिति प्रयो
जनभूतं रूढ्यंग्यं वस्तु विना लक्षणैव न स्यात् यत्र प्रयोजनं वस्तु न लक्षणायां भवेत् तस्याविशेषेण न लक्षणमिति
नवस्यापातः तथैवेयं रूढे वक्तृ यत्रैतत्स्यतिरस्कृतवाच्ये एकारान्तिप्राय रूपं प्रयोजनं रूढव्यंग्यं वस्तु विना लक्षणा
भवस्थितिः प्रागुक्तवस्यानात् ३ इत्येतद्व्यागोवमप्यनवस्थास्या यामूलत्वनिकारिणीति द्वितीयोल्लासे दर्शितमित्यर्थः
२ अलंकारव्यंग्यपि लक्षणाशंकावारयति ३ शब्दशक्तिमूलेन अभिधायानियंत्रणेनानभिधेयस्यार्थांतरस्य तेन सहोप
मादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यंग्यत्वम् २ उन्नतप्रकालकरवालेत्यादौ शब्दशक्तिमूले लकारध्वनौ शब्दस्यानेकार्थत्वा
त् निर्णेतृलिंगसंयोगादिनियमनाभावे नानभिधेयस्याभिधावृत्त्या विषयस्यार्थांतरस्य प्राकार्थस्य तथा तेन प्राकरणिक
सह तयोपमादेरलंकारस्य निर्विवादाद मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न लक्षणाशंकादीनेत्यपगतमिति लक्षितं चेदनंतर
कार्यस्य शब्दस्य वाचकत्वेनियंत्रित इत्यादौ द्वितीयोल्लासे २ एवं शब्दशक्तिमूले व्यंग्यतां परीत्यार्थशक्तिमूलेपि ता
त्पर्यार्थापिके च विदितं तदेवाह शक्तिमपि तात्पर्यशक्तिं न लक्षणां निवारयन्नपि दाते ३ अर्थशक्तिमूलेपि विशेषसंकेतः
कर्तेन गुह्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोपि विशे
षरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यंग्यस्याभिधेयतायाम् २ विशेषव्यक्तोसंकेतः कर्तेन गुह्यते

नामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यते १ इति यस्मादेवं तस्मान्निष्प्रकारोऽस्मो हेतोः वाक्यस्थितानां वाक्यतया
श्रीः बोधितान्योन्यान्वयानां पदानामन्वितानामर्थस्य काङ्क्षादिमतां अन्वितैः पदार्थान्तरसंपृक्तैः पदार्थैः सह संकेतो
६३ गृह्यत इत्यर्थः २ इति विशिष्टा एव पदार्था न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् इत्यनेन प्रकारेण विशिष्टा एवान्योन्यसंयो
गेनान्विता एव पदार्थाः न तु पदार्थानां वाक्यस्थितिं विना काङ्क्षादिहीनानां वैशिष्ट्यं समन्वय इत्यर्थः २ ननु यदि
वाक्यस्थानामेवाकाङ्क्षादिमतां पदार्थैरन्वितानां पदानां संकेतः तस्मात् हि क्रियाकारकबोधकत्वात् तेषां कथं प्रतिवा
क्यनानात्वे सत्यनागमः इत्याशंक्याह ३ यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येतानि पदा
नीति निश्चीयते १ वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि गवादिपदानि यद्यप्यन्यान्यक्रियाकारकबोधकानि तथापि दे
वदत्त गामानयेति वाक्ये यदेव गोपदं श्रुतं तदेवेदं गां बधानेति वाक्यान्तरेऽपीति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन निश्चयाद्
गवादिपदानां प्रतिवाक्यमेकरूपत्वेन न तु नानात्वमित्यर्थः २ ननु गवादिपदानां सामान्ये संकेतग्रहे कथमान
यनादिविशेषलाभ इत्याह ३ इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरस्तथापि सामान्यावकादि
नो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते अतिव्यक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वात् इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेनैकान्वय
पि पदार्थान्तरमात्रेणान्वयनानयनादिक्रियया केवलयान्वितः सर्वप्रथममुक्तो गवादिशब्दैः संकेतगो
चरः न तु तस्य नानात्वम् एकया संकेतितत्वाभावस्तथापि तद्वाक्यप्राप्त्या इति न्यायात् समास्येन क्रिया
पदार्थान्वितकारकत्वादिना सामान्यधर्मेण आकाङ्क्षादिनाप्युपसिद्धत्वात् समवेतः विशेषरूप एवान्वयनाय
त्वितया गवादिव्यक्तिरूप एव असौ संकेतगोचरः प्रतिपाद्यते अतिव्यक्तानामन्योन्यान्वितानां पदार्थानां तत् ६३

देशाद्देशांतरप्राप्तिरूपः तानेतान् प्रत्युतः वेष्टयागवानयनादिरूपये वानमानेनष्ठो नर्मिथ्यमवृद्धस्यप्रतिपन्नंतान्
र्थंत्वेमासो त्रप्रतिपत्तिकालेमध्यस्थेनप्रयुक्तमितिप्रत्यक्षप्रमाणविषयीकरोति प्रपत्तिभूतोत्ति चेत्सत्यं : तत्पुनः स्वनयनान्
पपन्नायदिगोशब्दस्यसास्नादिमत्यक्तिरभिधेयानस्यात्तर्हि गामानयेत्यादिवाक्येनास्नादिमत्यदार्थस्यानयनेनाव
पद्येतइत्येवेत्यसाधारणीपन्नाप्रमाणेन हृयाक्तिकांगोशब्दस्यसास्नादिमदर्थस्यवाच्यत्वंवाच्यवाचकरूपांशक्तिंवु
ध्येत तदेवमर्थापत्त्याद्विप्रमाणकंप्रत्यक्षानुमानान्यथानुपपत्तिभिः प्रमितंतस्येवंपमवबुध्यतेइत्यर्थः एतदेवका
रिकाहृयापर्थेहृन्यान्याकरोते शब्दृत्यादिपादद्वयम्पदेवदत्तेत्यादिनयतिसन्तीमेतेत्याख्यो योतश्चेत्यादिपादद्वयम्
नेनम्भासाद्यत्यादित्याद्यन्माये नेतम् अन्यथानुपपत्तेतिपादयोः नयोरित्यादितत्रपूर्वस्पष्टतःस्पंतम् २ अर्थोप
त्तेत्यादिपादद्वयेतुपरतस्पैवेत्यादिनाविवृणोति ३ परतस्पैवगामानयदेवदत्तास्वमानयचैत्रगामानयदेवदत्ताश्वमा
नयेत्यादिवाक्यप्रयोगेतत्स्यतस्यशब्दस्यतेनसमर्थमवधारयति २ परतःप्रमाणत्रयेणसंवधेवधारितसतीत्यर्थः
२ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रवृत्तिनिवृत्तिकारिवाक्यमेवप्रयोगमेवाख्य १ अत्रवाक्यमेवेतिपदंप्रयोगपर्यायमिति १
साध्यं श्रुतवेत्यादिदेवदत्तगामेविशेषणम् तथादिदेवदत्तगामानयेतिवाक्यप्रवृत्तियोगसंवंधेत्तविषयीभूतेश्र
न्वयव्यतिरेकाभ्यांगोप्रवृत्तिकारित्वात् यत्रयत्रगोप्रवृत्तिकारित्वंतत्रतत्रगामानयेतिवाक्यप्रयोगः यत्रय
त्रैतद्वाक्यप्रयोगाभावः तत्रतत्रगोप्रवृत्त्यभावः एवंदेवदत्तगांनयेतिनिवृत्तावपिज्ञेयम् २ तदेवंशब्दप्रमयो
गस्यक्वापिमानान्तरेणक्वापिविप्रतिपत्तिचार्थिलार्थवाचकत्वादिप्रतिपत्तिपरिहारमतिपादकस्पवाक्य
स्यैवप्रयोगादवितर्थेउपस्थितानांपदानामभिधानसामर्थ्यमितिस्थिरपत्रात् ३ इतिवाक्यस्थितानामेवपदा

परिकल्प्यत इति तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा १ यथा नैमित्तिकस्य कार्यस्य घटादेः स्वरूपस्यानुसारेणानुमाने
न निमित्तं कारणं मृदादि कल्प्यते तथा व्यपपार्थस्य नैमित्तिकत्वे निमित्ता यदि नैनिमित्तं शब्दः कल्प्यत इति चेत्तत्र
तत्र निमित्तशब्दस्य कारकत्वं ज्ञापकत्वं वाधिश्रितिमप्रो ज्ञावनेवायम् २ अत्र द्वयोर्व्यभिचारं दर्शयति ३ शब्दस्य प्रकाश
कत्वात्कारकत्वं ज्ञापकत्वं ज्ञातस्य कथम् ज्ञातत्वं संकेतेनैवस्य चावितमात्रे १ अपार्थज्ञापको यः शब्दः क
ल्प्यते स हि अज्ञात एव अत्र हेतुमाह ज्ञातत्वमित्यादि चतुरः समकेतः केवलेनार्थीभूते निषेध एव न तु कस्मिं
श्चित्तस्य निषेधस्य विशेषेण वा विधा विमर्शः २ एवं निमित्तस्यानियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिक
स्य प्रतीतिरेव कथम् १ निमित्तस्य कारणस्यानियते कार्ये निमित्तत्वे नियतत्निमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्ति
कस्य प्रतीतिरेव कार्यमेतत्कारणकमिति ज्ञानं कथमित्यर्थः यावच्छब्दस्य व्यापारे तत्त्वं निश्चितं तावत्कथ
मयं शब्दहेतुकमिति ज्ञानं स्यादिति भावः २ इति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि परिकल्प्यन्त इत्यविचारि
ताभिधानम् १ शब्दस्तु केवलस्वाभिधेयार्थमात्रहेतुः व्यपायेत प्रति यन्त्य प्रतिभाने स्वल्पमित्यतोऽहेतोर्नैमित्ति
कार्थत्वादिभवद्वचनमविचारितमलापप्रायमेवेत्यर्थः तथा चाभिनवगुप्तपादाः तदुक्तं चेतसा सोऽर्थो
वाच्यार्थविमुखात्मनां बुद्धौ तत्त्वावभासिन्याः झगित्येवावभासते इत्यस्य विचारे योऽसौ पर्यन्तकस्याभा
स्यर्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः पदार्था निमित्तभावेराक्रोनीति पश्य पश्चात्त्रि यस्मात्
वाक्यहतत्वद्वः कोप्पालमित्यादिकमृत्तुः तथा च वाच्यव्यंग्ययोर्निमित्तभेदः स्वयमेवव्यस्तप्रग्रन्थकृत् २ अ
न्यथा तपपतिमहायार्थवेदोपनशाक्तिस्तान्यर्थशक्तिविन्येतदन्वीनणाक्रहृस्यार्थीतान्यथा यत्र काम्यसेकेत्ति ६४

साभूतत्वात्सामान्येन धर्मिणि विशेषस्यैवानुगमकत्वादित्यर्थः २ इत्यन्विताभिधानवादिनः १ वदंतीति शेषः
२ तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादेवा
च्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपाद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेस्तु वा १ सामान्येन गोत्वा
दिना समवेतो यो विशेषो गवादिव्यक्तिः स एवं रूपं यस्येतादृशपदार्थः संकेतगोचरो यस्मात्तु इत्यतो हेतोरिति
विशेषभूतो विशेषादप्यतिशयितः शैत्यपावनत्वादिः वाक्यान्तरगतः गंगायां घोष इत्यादिवाक्यप्रयोगे
लोकेऽपः असंकेतितत्वात्सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः संकेतग्रहणकालेऽनुपस्थित्या संकेताविषयत्वादेवा
च्य एवानभिधेय एव यत्रार्थः प्रतिपाद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादावुदाहृते तात तत्समीपयाननिषे
धपरिपोषिततरत्वेनेति कथ्यमानविध्यादेस्स्वार्थासंसर्गः अभिधेयवाक्यार्थप्रतीत्यनंतरं वक्तृबोद्धव्यादिसहायके
न प्रतीयमानस्य विध्यादेर्व्यंग्यस्यातिविप्रकर्षैरित्यर्थः २ तदेवमभिहितान्वयवादेन शब्दशक्तिमूलेऽन्विताभिधा
नवादेनार्थशक्तिमूलेऽपि व्यंजनासुपस्थाप्य द्वयोरपि वादयुगपत्संहरति ३ अन्विताभिधानेऽभिहितान्वये प
दार्थान्तरमात्रेणान्वितत्वेनान्विताभिधानवादेऽन्वितविशेषस्य वाच्यत्वेऽप्युभयनयेऽपि पदार्थ एव वाक्यार्थः १
शब्दशक्तिमूलेति तद्विशेषरूपोत्तमकालेत्यादौ नृपाद्यर्थविशेषात्मा तथार्थशक्तिमूलेति निःशेषच्युतेत्यादौ
विधानार्थो व्यतिभिधेयो व्यंग्य एवेत्यर्थः २ तत्रार्थशक्तिमूलेति निःशेषच्युतेत्यादौ व्यंग्यस्य विध्यर्थस्य शब्द एव
निमित्तमर्थस्य नैमित्तिकत्वादिति तयोः शब्दार्थयोर्बोध्यबोधकत्वसंबंधात् शब्दे संकेतस्य सिद्धत्वेऽपि विधि
त्वाद्यर्थाभिधेयत्वं किं व्यंजनेति नाशांतरकरणेनैव व्यवहाराह ३ यदप्युच्यते नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि

गौ ति २ यथाऽऽरुत्निकं चरणेऽश्मान्तेनान्तरात्सिद्धे लोहितो स्त्रीयात्मकत्विजः प्रचरंतीत्यत्र लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्य
त्र लोहितोष्णीषमात्रं विधेयम् एवमत्रास्यान्यतः सिद्धे देशान्तरे होतीत्यत्र दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् स्पष्टं के
चिदुभयविधिः क्वचित्त्रिविधिः गौसाती मूजयित्वानयेत्यत्रस्यानस्यसिद्धत्वाज्ज्ञानानयनयोर्द्वयोर्विधिः तथाग्नि
रूपयित्वा चैयित्वा नयेत्यत्र त्रयाणामेवस्त्रानाचेतानयत्वानां साध्यत्वात्त्रिविधिविमर्षः २ एतदेव लोकेपि दृष्टान्तय
ति २ यथा रक्तं पटं वयेत्यादावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा २ रक्तत्वपटत्ववयनत्वानां मध्ये रक्तत्वपटत्वयोः सिद्ध
त्वे वयनस्यैकस्य विधिः पटत्वस्य सिद्धत्वे द्वयो रक्तत्ववयनत्वयोर्विधिः त्रयाणामेवासिद्धत्वात्साध्यत्वे त्रिविधिः २
एवं शास्त्रोपपत्तिं प्रदर्श्य प्रस्तुतमाह २ तत्र स्वयदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यम् २ तत्र स्वयावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति
न्यायात् २ इमुणा तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं ततु प्रतीतमात्रे २ अप्रतीते तो रूपान्तस्य प्रयुक्तस्यार्थे गतो स्तम
ना कैश्यादौ सूर्यास्तगमनरूपे सायंकाले निर्णीते तस्यैव तत्प्रतीतमात्रे चैकास्मैमात्रे च सर्वस्मिन्नत्र वो ह्यादिसार
वर्धीछुंम्येकान्ताभिसरणादौ नानाविधेर्यस्पर्धा २ एवं हि पूर्वावावतीत्यादावपरायर्थ्यपि केवितात्पर्यस्या
65 न २ एवं परिशब्दस्य सर्वस्मिन्प्रतीयमाने तात्पर्यस्यात्र तस्य सान्तसंकेतिते नहिं सर्वाथावतीति वाक्ये एवं शब्दः प्राग
र्थसंकेतितः पश्चिमायर्थमप्यभिदध्यादित्यर्थः २ तत्र यद्युक्त्यातितस्य शब्दस्य सान्तासंकेतितत एवार्थे तात्प
र्ये तत्प्रतीतमात्रे तर्हि एवं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्थाः इत्यादौ विषभक्षणे तात्पर्यमेकं तथैव तद्गृहान्नभोजनेति
षेधे द्वितीयं तात्पर्यं स्यान्नत्वेतदेवत्याशंक्याह २ एवं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्ष्वा इत्यत्रैतद्गृहे न भोक्तव्यमिति ४
अत्र तात्पर्यं विविक्षय एकवाक्यार्थः समुच्यते तत्र चकार एकवाक्यता स्वत्वार्थः २ अत्र चकारस्यैकवाक्यताद्योतकत्वात् ६५

तेतेसर्वैत्रैवशोत्यपाव्वनतादावपिशाकेः किंअजनाव्यापारेणेत्याह १ येन्नभिदधतिसोयमिकोतिवदीर्घदीर्घोव्यापारइतिय
स्यरःशब्दःसशब्दार्थइतिविध्येयात्रवाच्यइतितदेतात्पर्यंतात्स्तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तेदेवानांप्रियाः १ यथाशूरस्यबलिनारि
पु द्विषपर्शेरिनस्यैकेनैवबभिभेदपूर्वंमर्मच्छिदंयतन्त्रीवहरणंतावदीर्घदीर्घोव्यापारस्तथैवशब्दस्याप्यानवलिकान
त्यानपिन्नपुपाधम्ज्ञानतथानभिदधतोभिप्रेतार्थप्रत्ययकतान्यैलाभिधायकत्वमित्यतोहेतोर्येत्परोयस्येवार्थस्य
तात्पर्येणोच्चारितःशब्दःसशब्दार्थःस्यवत्तस्यशब्दस्यवाच्यइत्यतोहेतोरन्नुनिःशोषक्षुत्तेत्याहोवक्तंताचिका
यास्त्वदंतिकमगतार्थएवतात्पर्यंहिप्रियैःत्रवाच्यएवेत्यभिदधतियत ततस्तेदेवानांप्रियामूर्खास्तात्पर्यंवाचाइ
स्तात्पर्यंनजानंति यतःशब्दइत्यादेर्वाक्यस्यतेरुक्तोयमभिप्रायोन किंरूपानस्यशब्दस्यसर्वेष्वर्थेषुनता
त्पर्यं किंतुयदंशेतात्पर्यंतत्रैवेतिभावः २ एतदेवसिद्धांतयति ३ तथाहि भूतभव्यसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपदि
श्यतइतिकारकपदार्थाःक्रियापदार्थेनैवान्वीयमानाःप्रधानक्रियाभिनिर्वर्तकत्वक्रियाभिसंबध्यमानायम
नतांप्राप्नुवंति १ देवदत्तगामानयेत्यादौभूतस्यसिद्धस्यगोपदस्यभव्यस्यसाध्यस्यानयनपदस्यचसमुच्चार
णेभूतंगोपदंभव्यायानयनपदार्थायोपदिश्यतइत्यतोहेतोःकारकपदार्थाः गवादयःक्रियापदार्थेनान
यनाख्येनान्वीयमानाःसंबध्यमानाःप्रधानक्रियानयनंतस्याःसंपादयित्रीयात्वक्रियागवादीनांशारीरचेष्टा
तस्याअभिसंबंधात्साध्यायमानतांप्राप्नुवंतिगवादयःसिद्धाअपिसाध्यायाश्चेष्टायाआश्रयत्वात्साध्याइवभवं
तीत्यर्थः २ ततश्चादायद्वतन्यायेनयावदप्राप्तंतावद्विधीयते १ ततस्त्वेतोपिप्राणिनायावद्दराधमस्तकादि
तावदेवदृष्टते ततोगवादिषुसिद्धेष्वपियावदप्राप्तंचेष्टाश्रयत्वादितावदेवविधीयतेसाध्यते २ एतदेवदृष्टांतय

ॐ

यदि शाब्दबोधस्थले तत्तत्पदार्थसंसर्गे मिथ्यादि वाक्यसमूहस्थले मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ हि मंचस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्याद्यर्थप्रतीतेरपि दीर्घदीर्घाभि
धाव्यापारेणैवसिद्धो किमर्थं लक्षणाश्रीयते इत्यर्थः २ अभिधाया दीर्घदीर्घत्वे वाक्यार्थविदोन्विताभिधानवादिनो मीमांसक
स्य तत्सिद्धान्तेनुपपत्तिं दर्शयति ३ किमिति वाक्यान्तिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं परदौर्बल्य
मर्थविप्रकर्षादिति १ यदि चायं सैन्धवशब्दस्य सर्वत्र दीर्घदीर्घाभिधैव व्यापारः तर्हि वाक्यविवेके श्रुतिलिङ्गसमाख्यावाक्य
ते सद्दावेशप्रमाणानां वाध्यवाधकत्वव्यवस्थायेति तेन येन प्रकारादि प्रमाणलाघवं स्य सुगमयुपस्थितो पूर्वपूर्वस्य बलवत्त्वमुत्तरो
त्तरस्य दौर्बल्यं तत्तदर्थस्य विलम्बोपस्थितेरिति प्रक्रियानां वाक्यार्थविदोऽभ्युपगमे न जैमिनिसूत्रकारनयायप्रणीतानां सा कथं
निर्वहेत् शब्दश्रुत्यनन्तरं सर्वेषामर्थानां तात्पर्येणैतत्काले स्फुरतां विलम्बोपस्थित्यभावादित्यर्थः २ एवमभिधाया दी
र्घदीर्घव्यापाराभावमुपसंहरन्नाह २ इत्यन्विताभिधानवादे विधेरपि सिद्धमगृपत्त्वम् १ स्पष्टं ननु निःशेषच्युतेत्यादौ
विपरीतार्थः प्रतीयते तत्राभिधायाः शरवदीर्घदीर्घत्वमास्तु परं तु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति यदेव विधेयं तदेव तात्पर्य
मिति त्वदुक्तरीत्या यत्र वाक्यार्थस्य पदार्थान्वयवेलायामप्रतीतत्वाद्वाक्यार्थत्वे यद्वेलायां विधेयत्वेन तात्पर्यादभिधेवा
स्तु किं व्यापारान्तरेण न चात्राभिधाया अन्वयबोधमात्रोपक्षीणत्वे विवक्षितवाक्यबोधाजननात् अन्यथानुपपत्त्या तदन्तरा
लिक वाक्यार्थबोधानां वाक्यानां सम्भूयप्रसहावाक्यार्थजनकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह ३ किंच कुरु रुचिमिति पदयोर्वै
परीत्ये काव्यान्तर्वर्त्तित्वं कथं दुष्टत्वम् १ अत्रास्मिन्पदद्वये क्रमेण वैपरीत्येन वा पदप्रमाणे उभयथापि विधेयत्वे न हि वि
शेषः एवं तात्पर्यात् रुचिं कुरु इति ज्ञापितत्वे च प्रतिपत्तेरश्लीलार्थवाचकत्वेन वइस्य प्रमाणं दुष्टत्वं कथं स्यादित्यर्थः २ नन्वत्र किं ता
त्पर्यान्ते च यणाया कुरुचिं ॥ किमिति शाब्दबोधानन्तरमेवाश्लीलार्थस्य प्रत्यभामानाद्यनास्मात्तादभिधेयत्वमिति आशङ्क्याह ३ न मन्त्रासयो

र्मेकमेववाक्यं ननु हे वाक्ये तथा सति वाक्यमेव श्रयोगयोरपमिति प्राकमेनान्वितनाभिधानं नयेनवंशे विषंभतयेति वाक्येश
स्य साकाङ्क्षत्वान्माचास्येत्यादिना द्वितीये न वाक्यांशेनान्वितस्य संकेतग्रहे उपात्तस्यैवैकवाक्यत्वमुपस्थापयन्नुपसंहरति स्येतद्
हे न भोक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमित्यतो न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः २ ननु भक्षयेति भुक्त्वाश्लेति क्रियाद्वयस्यान्वयान्वति
रपेक्षत्वात्कथमेकवाक्यता कथं वा तथा संकेत इत्याह ३ न चाख्यातवाच्ययोर्द्वयोरंगांगिभावमिति विषभक्षणस्य कर्म
त्वे नांगता कल्पनीया २ आख्यातवाच्ययोः क्रियापदार्थयोर्द्वयोर्विषभक्षणस्य तद्गृहभोजननिषेधस्यान्योन्यमं
गांगिभावेनान्वयत्वेनोपपद्यते इत्यतो हेतोर्विषभक्षणस्य कर्तृत्वे नांगत्वाकल्पनीया तत्र लक्षणयावोध्यत्यर्थः त
थाहि इदं सत्तद्वाक्यं विषभक्षणे सबाधमतः लक्षणया तस्य दुष्टतां बोधयति न तत्स्याकरणीयत्वेन समवयद्दति भावः २ इति
विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वेषां भावास्यगेहे भुक्त्वा इत्युपात्तशत्वार्थ एवतात्पर्यार्थः २ इति मुख्यार्थबा
धलक्षणया भक्षयेति क्रियायाउत्तरक्रियासंबंधायुगतत्वे कल्पिते सति किं भक्षणादिस्यादिवाक्यार्थसिद्धिः २ एवं यत्प
रः शब्दः सशब्दार्थः इत्यस्याभिप्रायान्तरमयोजनता प्रतियाया अभिधायाः शरवद्दीर्घदीर्घतां दूषयति ३ यदि शब्दश्रुतेर
नन्तरं यावानर्थो वगम्यते तावत्यर्थे शब्दस्याभिधेयव्यापारस्तत्कथं ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी सा
तेहर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् १ पुत्रस्ते जात इत्यनेन ब्राह्मणपुत्रब्राह्मणस्य महद्विषमस्मात् जायते ते न च तस्य हर्षव
च्यानुमिमिते कन्या ते गर्भिणीत्यत्र तत्कन्याया अनूढाया गर्भस्थितिमात्रेणात्मालिन्येन तेन शोकोऽनुमीयते इति हि शाब्द
क्रिया तत्र यदि सर्वत्र शरवदभिधेयवद्दीर्घदीर्घो शब्दस्य व्यापारः तदा प्रकृते वा केषु इदं षादि द्योपिकाभिधेयव किं न स्यात् कि
मंगमनमेषुनमेषाशा स्वस्थित्यर्थः २ कस्माच्च लक्षणा लक्षणी येयथार्थदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः २ चकारो

पद्यं प्रयोजकत्वं तथा चाग्रे वक्ष्यति वाच्यव्यंग्ययोर्विशेषान्तरमप्याह अपि च वाच्योर्थः सर्वान्प्रति प्रतिपत्तॄन्प्रत्येकरूप एवेति नियतोसौ नहि
नीलत्वमकम्प्यादौ वाच्योर्थः क्वचित्स्वरूपो भवति प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते
तथा च गतोस्तमर्क इत्यादौ तः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति कर्मकर
णान्निवर्त्तामहे इति साध्वोविधिरुपक्रम्यतामिति दूरे गावा इति सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति संतापोधुना न भवतीति वि
क्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति नागतोद्य प्रेयानित्यादि स्तवपर्यंश्च प्रतीयमानार्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति १ स्पष्टम् २ वाच्यव्यंग्ययोर्भे
दं दर्शयति ३ वाच्यव्यंग्ययोर्निःशेषच्युतेत्यादौ निषेधविध्यात्मतया १ भेदेपि यद्यैकतत्वं तर्हि क्वचिदपि नीलानीलादौ भे
दो न स्यादित्यग्रिमग्रन्थेन सर्वेष्वेवाक्येषु संबन्धो योज्यः अत्र वाच्यस्य निषेधरूपस्य व्यंग्यस्य चानिषेधरूपात्मना स्वरूपेण
भेदश्च भेदेपि हेतुत्वादेकत्वमेव ब्रूयेचेत् क्वचिदपि नीलानीलादौ लोकव्यवहारेपि भेदो न स्यादिति २ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य का
र्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनामित्यादौ संशये प्रान्तस्थ रागस्यो
स्यान्तरगतत्वनिमित्तत्वं यस्य द्वयेण १ अत्र वाच्यात्संशयात् प्रान्ते पुरुषं भूधराणां नितम्बाः सेव्या इति शान्तिरागिणा तु विलासिनीनां नि
तम्बाः कटिप्रदेशा भागाः सेव्या इति व्यंग्यस्य निश्चयस्य भेदः इत्यर्थः २ कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलि
तमूर्धा विद्विषां स्वीकृता श्रीः ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिभिरित्यादौ निंदारूप
निवृत्ताव्यंग्यस्य १ अत्र वाच्याया निंदायाः सकाशात्स्तुतिरूपेणैव वस्तुतो व्यंग्याया भेदः २ पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य १
भेदो यथा रक्तः पूर्वं वाच्याया निंदायाः प्रतीतिः पश्चाद्व्यंग्यायाः स्तुतेरिति कालभेदोपि व्यंग्यवाच्ययोः २ शब्दाश्रयत्वेन शब्दा
तद्वाक्यैकदेशप्रातर्वर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य १ वाच्यस्य हि केवलशब्दाश्रयः व्यंग्यस्य तु वक्ष्यमाणनीत्या श ६२

67

ॐ पदोत्तरैरन्वितत्वमभिधेयत्व १ अवश्यमनेनाकाङ्क्षितत्वेनोपस्थितानां पदानां नैरन्तर्येणानां संकेतेन चान्वितत्वायेनाभिधेयत्वं स्या
दित्यभावः २ इयमेव माला परित्याज्यं स्यात् १ इत्यतो हेतोरश्लीलाभिधायकार्थस्याप्रासङ्गिकोऽव्यंजनाया अप्यनभ्युपगमे चिंतनीयमाहि
दृग्मश्लीलार्थानवबोधकत्वाद परित्याज्यं काव्ये ग्राम्यमेव स्यादिति २ व्यंजनाभाववादिनो दूषणान्तरमाह ३ यदि वा
च्यवाचकव्यतिरेकेण व्यंग्यव्यंजकभावेनाभ्युपेयेत तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वे कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरण
मनुपपन्नं स्यात् १ श्रुतिकटूनां पदानां या हि वाचकत्वे रौद्रे हास्ये शृङ्गारे परीक्ष्यतः कष्टत्वस्य श्रुतिकटुत्वस्यापि व्याकरणव्यु
त्पत्त्यां यद्वन्नित्यदोषत्वमेव स्यात् न तु श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये प्रकीर्तिताः ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्यभिप्रकस्मर
णाद्दत्तु प्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्नेति वक्ष्यमाणनीत्या क्वचिद्गुणत्वं क्वचिद्दुष्टत्वमिति व्यवस्थाकरणमनुपपन्नं स्या
त् २ न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् १ समाधत्ते २ अत्रोपपत्तिमाह ३ वाच्यवाचकभावातिरेकेण व्यंग्यव्यंज
कताभ्युपगमे तु व्यंग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदौचित्यादुपपद्यत एव विभागव्यवस्था १ यथा श्रुतिकटुतादीनां नि
त्यानित्यत्वव्यवस्था न तथाऽसाधुत्वादीनां गुणत्वमपि माधुर्ये शृङ्गारे गुणो रौद्रे दोषस्तथैव २ एतदेवोदाहरणदर्शनेन व्य
वस्थापयति ३ इयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लो
कस्य च नेत्रकौमुदी त्वाद्वौ पिनाकादिपदत्वे लज्जारोपणं किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम् १ यदि वाच्यवाचकत्व
व्यतिरिक्तव्यंग्यव्यंजकभावो नास्ति न हि पिनाकिकपालिपदयोर्हि घोरविगीतार्थवाचकत्वे तुल्ये कथं पिनाकिपदस्यानु
कपालिपददानेन निंदात्मकत्वेनैतत्काव्योत्कर्षकत्वमित्यन्वयः अत्र हि पिनाकिनिदानात्मनात्पर्यापि पिनाकिपदस्य वीररस
व्यंजकतया न काव्यपोषकत्वं किं तु कपालिपदस्य स्पर्शायानर्हताबोधकत्वात्स्फुटमेव तात्पर्यव्यंजकत्वमिति यथा चात्र

श्री ॥ सिलीमये त्वं रविता प्रनेरे वेमाकु चार रमस्य त्वं गपस्य तम्मोर्थ कास्तेको विषयः अत्रोत्तमयैन दपङ्क्त मितिमवे द गन्याख्यायनस्य तदस्ये
विषयो लोको विषयः नेदं वेनिगद त्याख्यानस्य विषयस्य वपाह समनुष्ठितानां भागदारनानांस्य रूपादीनां सर्वे देवा च व्याप्ययोर
सांत्वं विशेषयिषयेक रूपवमेवन्न यांगीति यते तु ह्रीदं नीलमिदमनील मित्यादौ लोके प्रत्यत्न सिद्धतद्भेदो न स्यादित्युपहासः
२ नदेवेनी लानील दृष्टान्ते न लोक सिद्धे तद्भेदे प्रदर्शिते प्रतिज्ञाया मतेनाप्याह ३ उक्तं हि ग्रंथ मे व हि भेदाभेदे तद्वाच्यहि स्तद्धर्मा
ध्यासः कारणभेदश्चेति १ स्पष्टम् २ एवं च वाच्यपयोर्थयोरत्यात्यंभेदं प्रतिपाद्य वाचकव्यंजकयो रप्याह ३ वाचकानामर्था
पेक्षा व्यंजकानां तु न तदपेक्षत्वमपीति वाचकत्वमेव न व्यंजकत्वम् १ वाचकादि शब्दानां यत्रैव संकेतिता स्तमेवार्थं बोधयंति व्यं
जकास्त्व गृहीत संकेतमपि तं तमर्थं बोधयंतीति वाचकव्यंजकयोः शब्दयोरत्यंतभेद इत्यर्थः २ एवं शब्दस्वरूपेण व्यंजनाया
अभिधातो भेदं प्रदर्श्य तात्पर्यादपि दर्शयति ३ किंच वाणीरकुडंगड्डीणे त्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र
विश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यंग्ये अतात्पर्यभूतोप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामव
लंबताम् १ अत्र नायकस्य संकेतप्राप्तिं प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं संगावसादरूपस्वरूप एव यत्र विश्राम्यति वाच्यत
एव यत्र चमत्कारोति वाच्यस्य विधेयत्वाद्यत्र तात्पर्यं न तत्र सत् गुणीभूतव्यंग्ये नायकसंकेतप्राप्तिरूपः प्रतीयमानो
र्थो सुंदरत्वेनाविधेयत्वात्तात्पर्यभूतः तात्पर्यस्याविषयीभूतः अथ च स्वशब्दानभिधेयः न च साक्षात् संकेतितः तथा
न प्रतीतिपथमवतरन् सहृदयैस्तत्काले ज्ञायमानः कस्य व्यापारस्य विषयतामवलंबताम् नायं तात्पर्यवृत्ति विषयो
विधेयताभावात् नाप्यभिधाविषयः स्वशब्दानभिधेयत्वात् किंतु पारिशेष्याद्व्यंजनाविषय इतिभावः २ तदेवमि
यताग्रंथेन प्रकरणाद्यपेक्षया नानात्वमर्थानां संक्रमितध्वनित्वादि विशेषवशाच्छब्दानां धीनत्वमित्यादयो धर्मा येभ्यो ६८

68

ह्रास्तदेकदेशादयस्तदाश्रय इति वाच्यव्यंग्ययोराश्रयभेदादपि भेदः २ शब्दार्थशासनस्य व्याकरणस्यार्थशासनकोशादेर्ज्ञानेन
केवलेनावगमो वाच्यस्य व्यंग्यस्य तु प्रकरणादिविशिष्टः प्रतिपत्तृप्रतिभा तस्या नैर्मल्यसहितेन तेन शब्दार्थशासनज्ञानेना
वगम इति वाच्यव्यंग्ययोर्निमित्तभेदाद्भेदः २ बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेश्ययोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च कारणत्कार्यस्य २
वाच्योहि बोद्धृमात्रेण बोधनेनेनापि शाब्दिकेनावगतव्यपदेश्यः ज्ञेयः अत्र कान्तेत्यादौ च व्यंग्यस्तु विदग्धेन विवेकेन व्यपदेश्यः
अत एव वाच्ये बोद्धृमात्रव्यपदेश्यता कारणमस्तीति मात्रं चेद्दृष्टान्तः कलशादेर्वाचकत्वं निज्ञानमात्रे कार्यं व्यंग्यस्य तु विदग्धव्यपदे
श्यता कारणं चमत्कृतिः कार्यमिति वाच्यव्यंग्ययोः कार्यतो भेदः २ गतोऽस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शितनये न संख्याया १ अने
करूपता वाच्यव्यंग्ययोः अनेकरूपत्वात् संख्याभेदेन भेद २ कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआए सव्वणं अहरं सभमरपउमग्घाइ
तिवारिअवामे सहसु इण्हिम् इत्यादौ सपत्नीतत्कान्तादिगततेन विषयस्य भेदेऽपि ये एकेन तत्केन तत्केचिदपि नीलानीलादौ भेदोऽत
स्यात् १ कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया अधरं सव्रणम् सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् उपालम्भपरंप
राम् इति शेषः वारितेऽकर्मणि वामा विपरीतकारिणी तस्याः संबुद्धिः सभ्रमरपद्माघ्राणशीलेति यद्धारितं तदेव पुनः अतः ऊ
र्ध्वं इत्यर्थः काचिद्विनीता कृतक्षतखण्डिताधरा सरोषगृहस्थया ननन्दने नमामणाउवतझतिरिसर्वविधसन्निहिते निश्चितेस
ति कथंचिद्धिरपसरथात्तदुपालम्भपरिहाराय तदुच्यते न च निर्विमर्शकार्थकवचनस्यास्यापि उपालम्भपरंपरां सहस्वेति वाच्यस्या वि
नयवती नायिका विषयः इयं भ्रमरेण दष्टाधरा न तत्त्वेन केनचिदिति तस्या अपराधो नास्तीति व्यंग्यस्य तु ततिर्विषयः कोना दीया
दिपाठात् नेयमविनयवतीति प्रमाणयन्स्यव्यंग्यस्य तत्स्याप्रियतमे न गाढं निःप्रमाता यान्ति चली ने कथं का प्रतिवेशिकालो
० विषयः इयं सौभाग्यवती कलीकृतनायकेति व्यंग्यस्य तद्विनयतदुपालम्भप्रदृष्टा सपत्नी विषयः आयेयं तव प्रकृज्ञान

उ। न्वे किं प्रतिपन्न अमिति हृषणां त्तरं त्वंम्या भाववादे समर्थयति ३ नच श्रुतान्यथ्युमत्तां १थमस्य अहं दिवस अपलोपहिमाप
६९ हिश्यति अंधयसे ज्ञाणमहृणु नक्लिहसि १मादौ क्विवक्षितान्यपरवाक्येऽध्वनौ समुच्चयोर्थवाधस्तत्र कथमत्र लक्षणा श्रु
तां अत्र शेते अत्राहं दिवसकं मलोकयमायथिकराः अंधशय्यायामावयोः शयिष्ठाः इत्यत्र स्वयं हृष्या उक्तो वाच्यः श
यन निषेधो विवक्षितएव १ रहस्मिन स्वप्स्य रहं वहे एव मस्मस्तति तृह्वतेन निस्पंदाः शेते जनानां तरसंचारो नास्तिय
थोहं रमसे त्वया थांतरे व्यापे संक्रमितिः ननु मुख्यार्थस्य शयननिषेधादेर्वाधः नतकथमत्र मुख्यार्थवाधं विनाल
हविप्रेता लक्षणा अपि च अत्रास्य १: शेते तत्राहमिति विशेषनिर्देशात् यदि कदाचिह्न्छाया: शयने पतिष्य
तिन बममत दारहस्य प्रकाशनान्महृइ यसितिविवक्षित एव शयननिषेधः समुद्भूतिजरदंवननिस्पंदाः शेते जना
नरसंचारो यन्मास्ति यथेष्ठं रमस्वेत्य थांतरे व्यापे संक्रमितः ननन्वयेसत्व लक्षणा ता हा यामापन्नः नतकथं मुख्यो
र्थवाधं विनात्रत्वलक्षणा निर्वहतीत्यर्थः नपाचराच्यंधेति तस्य चित्तस्य मयसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वंध्वनि
69 तम दिवसकेति कुत्सार्थेन कथन्यायेन यद्यपि भावान्मदनशरासार दीर्यमान हृदय उपेत्तिवं न युक्तः स्तथापि किंकरो
मि कुत्सितोयं दिवसः जनसंचाराकुलत्वात संभोगाविरोधक इति ध्वनि: मलोकयेति तारूपेस्यनान्यतो यामि
अस्मान्यस्मत्तावलोकने नैव दिनमपि तावाहूयावत्ति ध्वनि: वाश्यंधेति समं चित्त समयसंभाव्यमानविकाराकुल
तया मम अस्या मम मच शयन विपर्ययासो माभूत्न वयुपितु तिभत तिभ नतिस्म तेदत्ता वधानो जरती निद्राल्वेषणस्
र्वनजागं तयरमस्वेति ध्वन्यालोचनम् २ पन्नतेकवलंगंगायां घोषः इत्यादौ लक्षणोपात्ता पिव्यंजनात द्भावदर्शय ८
ति ३ लक्षणायामपि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितं भाक २ यदि कदाचिदत्रापि शयनं न ति ६९

येषु प्रतिपादितास्ते लक्षणैव संभवतीति लक्षणैवास्तु किं व्यञ्जनयेति पूर्वपक्षं लक्षणातो विशेषयन्नुपरि ज्ञानार्थमुपन्यस्यति १
नन्वगमास्मि सर्वं सहे रामेणाप्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचितं रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा
मित्यादौ लक्षणीयोप्यर्थो नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति तदवगमश्च शब्दार्थायत्तप्रकरणादिसव्यपेक्ष
श्चेति कोयं नूतनः शब्दोऽभिधीयमानो नाम २ रामोस्मीत्यत्र रामशब्दः प्रयोजनपरतया मुख्येऽर्थे दाशरथौ सकलद्गुणितः ३ ख
सहिष्णुत्वं लक्षयति तथैव रामेणेत्यत्रापि तथैव रामोसावित्यत्र विविधगुणाश्रयत्वमिति लक्षणावाच्यवाच्यः ३ प्र
करणादेर्यानानात्वं भजते तथाचार्थान्तरसंक्रमितवाच्यव्यपदेशहेतुश्च भवति तच्च लक्ष्यस्यार्थस्यावगमो ज्ञा
नेन लक्षणाईणशाहे न प्रतिपाद्यते यतः मुख्यार्थबाधे तन्मुख्यार्थस्यावयवत्वेन प्रयोजनः शब्दशक्तिमूलत्वात्तदेश
नाद्भवश्चात्यर्थः तेहि प्रकरणादिचादप्रयमपेक्षन्त इति सर्वेषां धर्मीणां लक्षणीयेऽसंभवात्कोयं नूतनः शब्दे
रन्ध्रकः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो नाम तत्कार्यो त्वर्थः लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरेकीयविशेषस्तिभावः २ अग्रीकारेण विशेषदर्श
यति १ ३ अतो लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव न खलु मुख्येनार्थेनानियत
संबन्धः लक्षयितुं शक्यते १ यथानेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैरेकस्मिन्नर्थे नियमः तथा लक्ष्यार्थस्याप्यभिधे
येन सह सामीप्यादिधर्मसंबन्धे नियतत्वं नन्विति यमोपि न हि मुख्येनार्थेन तस्मात्प्रभृति तात्पर्यादिशब्दवाच्ये नानि
यतसंबन्धः सामीप्यादिसंबन्धरहितत्त्वाद्धि लक्षयितुं शक्यते तथा चोक्तमभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते
इति प्राक् २ व्यङ्ग्यस्य त्वभिधेयेन सह संबन्धो नावश्यं नियतस्तस्मादाह ३ प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषान्नियत
संबन्धो नियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्च द्योत्यते १ एतदुदाहरणमेव प्रदर्शयति २ यत्र तद्ध्वनौ लक्षणा एकेवलमस्ति

ॐ एतेन लक्षिताच शक्तबोधकत्वकाकूतमिति कारिकायां तृतीयोल्लासे २ सर्वमेतदुपसंहरन्नियमयति ३ यत्रमिथो
१० तात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रितयातिवर्तीध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव २ स्पष्टोऽर्थः २ एवं च लिंगपरी
क्षासिद्धांतयित्वा प्रतीयमानस्य संबंधनियमादिकं यौगलकं यच्च केनचिदुदाहृतं ३ अन्नांशस्यापि संजनकत्वादौ नियतसं
बंधः १ नियतसंबंधत्वं वाच्यव्यंग्ययोरेकाधिकरणत्वं तथा अत्र व्यंग्यस्य वाच्यस्य चैक एवमयिको बोद्धव्योधिक
रणमित्यर्थः २ कः सम्बागाद्दोश्शोसोऽभ्युदावनियतसंबंध १ वाच्यव्यंग्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमनियतसंबंधत्वं
तथा अत्र वाच्यस्य सखीबोद्धव्याधिकरणं व्यंग्यस्य तत्कान्तादिरिति भिन्नाधिकरणत्वेन लक्षणायोगेकाधिकरण
मवयस्यैव वाच्योपस्थितिः तत्स्यैव तद्धार्थेन स्वीकारात् २ विवरीअरए लक्षीवद्वदहुणाणा हिकमलस्यम्म हरि
णोदाहिणाणयणे रसाइलाकत्तिदक्कोध इत्यादौ संबद्धसंबंधः अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्योपस्थापनात् तत्र
मीलनेन सूर्यास्तमयस्तेन च पद्मस्य संकोचः एवं ब्रह्मणः स्थाने सति गोप्यांगस्यादर्शनेन निर्वृत्तं निधुवनविल
सितम् १ वाच्यार्थाव्यंग्यार्थाश्चात्यंतनिर्विशेषसंबद्धसंबंधः तथाहि हरिदक्षिणनयनपदस्य तन्निमी
लनपदस्य च वाच्यस्य सूर्यस्तदस्तमयपद्मव्यंग्यः अस्तमयेन व्यंग्येन संबंधात्पद्मसंकोचो व्यंग्यः पद्मसंकोचसं
बंधाद्ब्रह्मस्थगितत्वं स्थगनसंबंधेन नातिगोप्यांगादर्शना तोकान्ताशः तेन च निर्वृत्तं निःशंकं निधुवनविलसि
तमिति २ एवं नैयायिकमीमांसकानां मते व्यंजनाश्रयस्यापि वेदांतिनोऽपि ग्राहयति ३ अखंडबुद्धिनिर्ग्राह्यो वा
क्यार्थस्ववाच्यो वाक्यमेव वाचकमिति ये प्याहुः तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पनाकर्तव्यैवेति तत् ९
त्रात्यमवश्यमुक्तोदाहरणादौ विधादिर्व्यंग्य एव २ क्रियाकारकादिसंबंधानुगमेन तया ज्ञाततात्पर्यपर्यालोचनया १०

10

षेधस्यबाधादिप्रदर्शनेविषयिरितिलक्षणैवतयांगीक्रियते तथापिव्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमितियस्यप्रतीतिमा
दातुंलक्षणासमुपास्यतेइतिलक्षणाग्रंथद्वितीयोल्लासेनिरूपितमित्यर्थः २ यथाचसमयसव्यपेक्षाभिधात
थामुख्यार्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षालक्षणायतएवाभिधापुच्छभूतासेत्याहुः १ यथासंकेतग्रहमभि
धावश्यमपेक्षतेतथामुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनानीतिसंकेतविशेषलक्षणावश्यमपेक्षतेअतएवसम
यविशेषापेक्षणाल्लक्षणाभिधायाः पुच्छभूतानिकटवर्तिनीत्यर्थः अभिधासंकेतसामान्यापेक्षिणीलक्षणासं
केतविशेषापेक्षिणीतीयान्विशेषः व्यंजनातुप्रतिपत्प्रतिभामात्राक्लेवनासंकेतस्यसामान्यविशेषवा
नापेक्षतेइत्यर्थः २ ननुवर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादौलक्षणापञ्जीवितेव्यंजनेतितयोरभेदइत्याशंक्याह ३ न
चलक्षणात्मकमेवध्वननंतदनुगमनेनतस्यदर्शनात् तदनुगमनेनलक्षणानुसरणेनतस्यध्वननस्यदर्श
नात् योयदनुगतःसनतत्स्वरूपोयथागौरेश्वदनुगतःइतिन्यायाद्ननुलक्षणास्वरूपमेवत्तिनियमोनेत्यर्थः २
अव्याप्तेनत्वमाह नचतदनुगतमेवाभिधालक्षणेनापितस्यभावात् १ विवक्षितान्यपरवाच्यस्यध्वनेरभिधामूलत्वे
न्यपिदर्शनात् लक्षणामूलमेवध्वननमितिनियमोनेत्यर्थः २ एवंमनुभयात्मकत्वाद्ध्वननमभिधालक्षणाति
रिक्तमेवेत्याशंक्याह ३ नचोभयात्मतार्थेदाःवाचकवर्णानुसारेणापितस्यदृष्टेः १ वाचकत्वंहिपदानामेवनत
देकदेशानांवर्णानांव्यंजकत्वंतुवर्णानामप्युक्तमितिध्वनेःशब्दार्थानुसारितनियमाभावः २ ननुवर्णाअपिश
ब्दाएवेतिवर्णानुगमनेनशब्दानुगामित्वेवसिद्धेतिवर्णानुगामित्वेनियमाभावमपिदर्शयति ३ नचशब्दावसायैव
शब्दात्मकत्वेनविभागाव्यलोकनादिगतत्वेनापितस्यप्रसिद्धेः १ अत्रादिशब्देनकामिनोःसर्वेवानुरागचेष्टाद्या

गो.
७८
त्रिरूपाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानमनुमानं यत्तद्रूपएवपर्यवस्यति १ एवंचअन्वयस्यवाच्यसंबंधनियमेसति अप्रतिबंधेवक्षपंनभवती
तिप्रतीतियतोबंधःसंबंधोन्वयव्याप्तिःतदभावोऽप्रतिबंधोव्यतिरेकव्याप्तिः तत्राप्रतिबंधेव्यतिरेकव्याप्ताववक्षपंत
भवतीति यत्रयत्ररंतेगमनेनभवति तत्रतत्रघृतचंदनादित्वमवक्षपंनभवतीतिप्रयोगात्तु अपितस्त्वप्रतिबंधेत्वयव्या
प्तौ यत्रयत्रस्तनतटचंदनत्वभवनादितत्रतत्ररंतेगमनमवक्षपंभवतीतिप्रयोगात्स्यैवंप्रकारेणव्याप्तत्वेन तदभावेवला
स्यैवेतिव्यतिरेकव्याप्तौविपक्षव्यावृत्त्या अन्वयव्याप्तौसाध्यान्वितप्रसिद्धेःसपक्षसत्वेनचपुनःनियतधर्मितिष्ठ
त्वेनतियत्तधर्मित्वसिसाधयिषितधर्मविशिष्टत्वेपक्षत्वंतद्विशिष्टत्वेनपक्षधर्मत्वेनेत्येवंप्रकारात्त्रिरूपात्‌लिंगात्तच्चं
दनत्वभवनादेर्हेतोःलिंगिनितदंतिकेरंतेगमनेज्ञातेनज्ञानमनुमानंयत्तस्मात्तस्मानस्यतद्रूपएवसंज्ञकभावांप
र्यवस्यतीतिसंबंधः तथाचप्रयोगः तेतदंतिकेमेवरंतुंगताःस्तनतटादीनांचंदनत्वभवनादेः यत्रयत्रस्तनतट
चंदनत्वभवनादितत्रतत्ररंतेगमनंयथाप्रसिद्धानभूतरते यत्रयत्ररंतेगमनंनास्तितत्रतत्रचंदनत्वभवनादिकम
पिनास्ति यथाबंधुसमाजोत्सवदर्शनादाविति सत्यप्यात्तपादेषुहेतोःपंचरूपत्वेवैशेषिकमताश्रयादत्र
त्रिरूपत्वं तथाचैतद्भाष्यम् अनुमेयेनतसंबद्धंप्रसिद्धंचतदन्विते तदभावेचनास्त्येवतल्लिंगमनुमापकम् वि
परीतमतोयत्स्यादेकेनद्वितयेनवाविरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगंकाश्यपोऽब्रवीत्इति २ तत्रतावद्धेतिकारप्रथ
मोदाहृतावेवानुमानेयोजयति ३ तथाहि भमधम्मिअवीसद्धोसोसुणओअज्जमारिओतेण गोलाणइकच्छ
कुडंगवासिणादरिअसीहेण अत्रगृहेश्वनिवृत्त्याभ्रमणंविहितंगोदावरीतीरेसिंहोपलब्धेरभ्रमणम
नुमापयति १ कस्याश्चित्तत्संकेतस्थानेधार्मिकसंचरणंतन्निवारयितुंवक्तुंतदलुप्यमानत्वसमादिविका १९
११

प्रवृत्तिः खंडशस्तद्विपरीतास्त्वखंडशः धर्मिधर्मिभावस्य प्रपंचस्य वाच्यमानत्वाद्धर्मिस्वरूपं ब्रह्मणि न संभवतीत्यर्थः तत्त्व
सिद्धस्याहमस्मीत्यादिवाक्यं पदार्थविभागं विनैवाखंडमखंडब्रह्मवाचकमित्यद्वयवादिनो मतेतिः शेषवचने त्वा
दौ पदपदार्थविभागं विनैवाखंडबुद्ध्यानिर्ग्रहो विषयीकृतो विद्यादिकोर्थो वाक्यार्थ एव वाक्य एव तस्य वाच्य
स्य वाचकं वाक्यमेवेति येष्वाकुस्तेरव्यवियापद्यन्तिते: १ इदमहं जानामीति त्रिपुटीज्ञाने ज्ञेयांशस्य सत्त्वाम
त्वविचारास्पदत्वादितिशो विचारास्पदत्वादविद्याविचारयद्भिः १ इदं पदमस्मिन्पदार्थे शक्तमन्यस्मिन्नशक्तमि
ति पदार्थकल्पनाकर्तव्यैवात्मकोदाहरणादौति: शेषवचने त्वादौ प्रागुक्तनयाद्विपादिव्यं यदेव तन्वाच्यो
न वाल्लसत्यर्थः तथा चाभिन्नवक्तृन्यायाः ये एव विभक्तस्फोटं वाक्यं तदर्थं चूपमाकुस्ते व्यवियापद्य
न्तितैः सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया तदुक्तीर्णेत्वसर्वपरमेश्वराद्वयब्रह्मत्यस्माकाचार्यानुसारेण न विदिह
तेनेन्द्रालोकं विचारयन्ते त्वास्तामित्यालोचनेनैवं सर्वशास्त्रमित्यास्थिरयित्वाव्यंजनाव्यंगपमनुमानग
म्यमितिव्यक्तिविवेककारस्यमहिमभट्टस्यापि मतेनोपपत्यापपति १ वाच्यादसंबद्धं तावदसंगपं न प्रतीयतेऽन्य
तः उक्तस्य यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसंगात् १ यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थपूर्वि
कां तदन्मतीतिर्व्यंग्यस्य वस्तुनस्तथेति निकृतस्तस्य तत्सारेणममनेन तरंभवत्प्रदर्शितदिशैव तावदवधारणे
वाच्यादसंबद्धं वाच्यस्य पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा संबंधं विनाव्यंग्यं न प्रतीयते यदि कदाचित्प्रतीयते त
र्हि यतः उक्तमित्याचार्यादाकाहागमादिपदप्रयोगं विनेयस्य कस्यचिदर्थस्यैव त्वपावकत्वादेतानंस्यात्तच्चे
वमित्यर्थः २ एवं च संबंधात्तव्यंग्यवाचकभावो प्रतीतेयेवतन्न भवतीति व्याप्तेनेनति यत्पर्भिनिष्टत्वेन च

ॐ हपिबीरवेनोत्साहमकृतित्वादृप्यानात्मपदतयासिंहाश्रविमेतिश्रीनीचादयएवभयानामास्पदम् अतश्चभयकारणसत्त्वंपदेगो
१२ दावरीतीरेमहति उक्तयुक्त्यासर्वस्मिन्नपरेनास्तिविपक्षाद्व्यावृत्तमितिविपरीतस्यभ्रमणाईस्यसाधनाद्धिरुद्धम्‌र
गोदावरीतीरेसिंहसद्भावःश्रुतत्वादनुमानाच्चननिश्चितोपितद्वचनात् नचवचनस्यप्रामाण्यमस्त्यर्थेनाप्रतिबंधा
दित्यसिद्धम् १ नहियस्यकस्यचिद्वचनस्यस्वतएवार्थेनसहप्रतिबंधोव्याप्तिः तथात्वेसत्यपुरुषोक्तेरिवातमप्तस्यश्या
दीनांविप्रलंभकवचसामप्यर्थेनसहसंबंधःफलितःस्यान्नचतथा अपितुमोक्त्वादेवार्थेनसहव्याप्तिःतस्मा
त्पुंश्चल्याःस्त्रियोवचनाद्भयकारणस्यसिंहस्यगोदावरीतीरेसत्त्वंनसिद्धमितिभयकारणसत्त्वेहेतुःपक्षधर्मत्वा
भावादसिद्धस्तथाचः २ नत्वयमेवविधाहेतोःसाध्यसिद्धिः १ संदिग्धोविरुद्धोसिद्धोवाहेतुस्तस्साध्यसाधकस्तथाः
तथाचन्यायकंदल्याम् अनुमेयेनसंबंधमित्यादौलिंगाद्याख्यायलिंगाभासंव्याचष्टे विपरीतमित्यादि अतद्युक्त
लक्षणालिंगाद्यदेकेनहितयेनवालिंगलक्षणेनरहितंविपरीतंविरुद्धमसिद्धसंदिग्धंतल्लिंगमलिंगमनुमेया
प्रतिपादकंकाश्यपोब्रवीत् असिद्धपक्षेनास्तिअनैकांतिकेविपक्षादव्यावृत्तमित्यनयोरेकेनलिंगलक्षणेनर
हितंविपरीतत्वं संदिग्धश्चास्यानैकांतिकाभिधानंसाध्यधर्मिणिदृश्यमानःकिंसाध्यधर्मसहितःकिंवातद्र
हितइतिसंदिग्धोभवति नपुनरेकांतमनुपस्थापयितुंशक्नोत्युभयथादृष्टत्वाद्धेतुः असिद्धोहिसपक्षसाध्य
धर्मिणासहहिअसिद्धोपिधर्मिणिपक्षेवृत्त्यभावाद्धेतुः विरुद्धंपक्षेसदपिसपक्षेनास्तिविपक्षादव्यावृत्तमितितस्य
द्वितयेनलिंगलक्षणेनरहितत्वंविपरीतत्वेविरुद्धंहिसाध्यविरुद्धस्यसाधनादेवाहेतुरिति २ एवंध्वनिकारोदाह १२
रणंसमर्थयति ३ तथाहिःशेषच्युतेत्यादौगमकानियानिवंदनच्यवनादीन्युपात्तानितानिकारणांतरतोपि १२

72

पीकरणस्वरदितमिपक्तिः भ्रम धार्मिक विश्रब्धः सो शुना स्वाद्य मारितस्तेन गोदावरीनदीकच्छनिकुंजवासिना दृप्तसिं-
हेन अत्र गोदावरीतीरवासिना दृप्तसिंहेन मारितत्त्वस्य भयकारणस्य शुनो निवृत्या गृहे स्वैरं भ्रमेति वाक्यं गोदावरीतीरे
भयकारणस्य सिंहस्योपलब्धेरित्ययमर्थमनुमापयति अनुमानविषयीकरोतीत्यर्थः २ अनुमानप्रयोगमेवद-
र्शयति ३ यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोप-
लब्धिः १ यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिः पूर्वकं गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरु-
द्धोपलब्धिः १ यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युप(लब्धि)कादाचित्कत्वात् यत्र यत्र भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिरेव
कृताभावः तत्र तत्र भीरुभ्रमणाभाव इत्येवं व्यतिरेकिणि प्रयुक्ते च पुनः गोदावरीतीरे भयकारणस्य सिंहस्योप-
लब्धिः अत एतद्धेतुना व्यापकस्य अन्वयेन साध्यमव्याप्य साध्यव्यापकविरुद्धोपलब्धेरिति न्यायात्साध्यस्य भयकारणनि-
वृत्त्युपलब्धिपूर्वकत्वस्य विरुद्धा भयकारणस्य सिंहस्य प्रवृत्तिस्तस्या उपलब्धिर्ज्ञानं गोदावरीतीरे संचाराभावमेव ज्ञाप-
यतीति शेषः तथा च पर्यवसितमेतत् गोदावरीतीरं भ्रमणानर्हं भयकारणस्य सिंहस्य सत्त्वादिति २ एवं सर्वपद-
र्थपन्नस्य तत्त्वदर्शितेनमानेविनयमेव विघटयन्नाह २ अत्रोच्यते भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशात्प्रियानुरागा-
लाभेन वा एवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः १ अत्र भयकारणसत्त्वेऽपि हेतुः स्वभावतो
भीरोर्भ्रमणानर्हत्वसाधनयत्नेऽपि पुनर्गुरुनिदेशादिना भ्रमणार्हत्वमपि साधयतीति किं साध्यमभिमतं किं वा त-
द्विपरीतमिति संदिग्धो भवन्ति पुनरेकमप्युपपादयितुं शक्नोत्युभयथापि दृष्टत्वादिति नैकस्मिन्नपि साध्ये नियतो नैकान्ति-
कः २ शुनो बिभ्यदपि वीरस्तेन सिंहात्तु बिभेति इति विरुद्धमपि १ धार्मिको हि स्पर्शेन पापजनकत्वाच्छुनो बिभ्य-

उ· रणा इत्युत्कटत्वेन प्राधान्यात्स्यम् व्यतिरेकालंकाराणां कृत्तचमत्कारस्यैवैकदेशित्वादनुत्कटत्वेन कालमसम् ...शायास्याम् एवंवि
७६ त्रियतेमानदमित्यर्थ विचित्रे उत्प्रेक्षयात्कटत्वादर्थस्य प्राधान्येन स्थितिः मानदेत्यादौ मकारस्य सकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासस्यो
पकान्तो शब्दानां गुणभावेन स्थितिरित्यतो हेतोर्विशेषव्यपदेशः नत्वशब्दचित्रे वाच्यस्यैव वैचित्र्याभावः अर्थचित्रे वा शब्द
स्येति संबंधः २ एवं सर्वत्रोभयालंकारत्वेपि प्राधान्येन व्यपदेशा इति सिद्धं यावदुक्तं काव्यात्मानं माधुर्यादिव्यंजक
वर्णघटितानुप्रासादिमत्त्वादलंकरोतीत्येके परे त्वर्थ एव विभावादिरूपत्वात्तमुपकरोतीत्येकतरपक्षावलंबनेनोभ
युभयालंकारसिद्धिरित्यतो विप्रतिपत्तिद्वयमङ्गा व्यतिराकरोति ३ तथा चोक्तम् रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधो
दितः न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् उपमादिमलंकारं वाच्यमाचक्षते परे सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां
वांछंत्यलंकृतिम् तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः इति १ ध्वन्या
त्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशितः रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थतामिति ध्वनिकारोक्तदिशा तस्य रसभावा
दिध्वनेरलंकारत्वमस्यास्यैः रूपकादिः बहुधा बहुप्रकारो लंकारस्त्वन्यैरलंकारहेतुरुदितः सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटेत्यादौ रू
पकालंकारशालिना विभावेन प्राधान्यार्थ एव रसमुपस्कुरुते शब्दार्थत्वधर्मवैयाप्योपरतानामेतन्मीमांसायामसमर्थः
म्लेच्छापपत्तेयः कांतरेन्यस्यति न कांतमपीति न्यायादि परे तु यथा सुपां स्वं तानां तिङां तिङन्तानां व्युत्पत्तिं सौनेक
स्य सकृदित्यादि वक्ष्यमाण वर्णान्यासेन विशिष्टमभ्यस्यति माधुर्यादिव्यंजकवर्णरचनया शब्दमूलानुप्रासादीनेव
73 वाचामलंकृतिं काव्यात्मनश्चारुत्वहेतुं वांछंति तथा च वाच्यालंकारैर्विनापि विषदलिमलिनेत्यादौ शब्दैरेव विभावा १२
दीनामभिव्यक्तेः उपमादिमलंकारं वाच्यमाचक्षते परे शब्दालंकाराणामनुप्रासादीनां विभावादिव्यंजकत्वाभाव ७५

भवेति अतस्तत्रैकस्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोगएव प्रतिबद्धानीत्यनेकांतिकानि १ अनुक्तयुक्ते चंदनच्यवनादीन्
पभोगएव प्रतिबद्धानि गृहीतव्याप्तीनि तेन्यतो हेतोरनैकांतिकानि किं स्नानवापीगमनसाधकानि किं वा रंतनदंतिक
गमनसाधकानीत्यर्थः २ अत्रवादिनः समाधानं प्राकृते ३ व्यक्तिवादिनात्वधमपदसहायानामेषां व्यंजकत्वमुक्त
म् १ अधमपदसाहचर्येण चंदनच्यवनादीनि रंतुमदंतिकगमनमेव साधयंतिन तु स्नानवापीगमनमपीत्यकांत
रपलतिष्ठयाताः संदिग्धानि नेत्यर्थः २ अत्राप्युत्तरमाह ३ नचात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमत्रानुमान
म् १ एवं वक्तृवचनस्याप्रामाण्यान्नवेत्याप्रमाणेन प्रत्यक्षेणानुमानेन वा ज्ञातं न भवतीति चंदनच्यवनादीः
नां हेतुत्वासिद्धेः कथमनुमानमित्यर्थः २ उपसंहरति ३ एवंविधादर्थादेवंविधो र्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वे पि प्रकाश
त इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद्दूषणम् १ एवंविधादसिद्धाद्विरुद्धात्संदिग्धाद्वा हेतोर्वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्येन एवं
विधो निषेधो विध्यादिर्वा उपपत्तिं शास्त्रप्रमाणयुक्तिं दृष्टसामग्रीमनपेक्षमाणो पि प्रकाशते प्रतीतिगोचरो
भवतीति पुनर्व्यक्तिविवेककर्त्रा यदुक्तं तत्तस्य दूषणम् अस्माभिरपि स्मर्यते न पुनर्गावमवेतदेव निरूपितत्वादूष
णमेवेदमिति सिद्धम् काव्यप्रकाशादर्शे ध्वनिपरीक्षानाम पंचमोल्लासः ५ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः एव
मुक्तमेमध्यमं च काव्यं विविच्य क्रमस्य प्राप्तावसरमवरकाव्यं विविच्यते १ शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् गुण
प्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः न तु शब्दचित्रे र्थस्याचित्रत्वमर्थचित्रे शब्दस्य २ पूर्वं प्रथमोल्लासे उद्देशावस
रे शब्दचित्रमर्थचित्रमिति काव्यद्वयं स्वच्छंदोच्छलदित्यादि विनिर्गतं मानदमिति चोदाहृतं तत्र शब्दचित्रे मदाकिनी
भेदत्वमिति व्यतिरेकालंकारकृतचमत्काराद्र्थचित्रत्वेनोभयचित्रत्वे सत्यपि शब्दकृतचमत्कारस्य भूयस्त्वात्तत्रलस्य

स्फुटत्वेपि तत्कालमर्थस्फोरस्य चमत्कारितया तस्यार्थं दस्फुटत्वं प्रकाशयते इत्यर्थः २ उपसंहरति २ शब्दार्थालंकारभेदाद्दृष्टवोभे
दास्ते चात्र निर्णीयते १ शब्दचित्रं वाच्यचित्रकाव्यं २ इति काव्यप्रकाशादर्शने चित्रकाव्यपरीक्षानाम षष्ठ उल्लासः २ श्रीगुरुभ्यो नमः
अथ नरदोषोश शब्दार्थयोर्वितिकाव्यलक्षणो हि दोषपदं लक्षयति १ काव्यस्वरूपनिरूपणे दोषाणां सामान्यलक्षणमाह २ मुख्यार्थहति
र्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः हतिरपकर्षः शब्दाद्या यास्त्वादिग्रहणाद्वर्णरच
ने १ मुख्यार्थस्तावर्थो त्रिधा यस्तस्य हतिर्दोषसंज्ञः स्यादित्येतावल्लक्षणमुक्तं लक्षणघटकमपि कारिकैवाह रसश्च मुख्यः रसस्तुअति
मुख्यस्य रसभावादिः सर्वोऽस्येत्नोक्तः रसो रसभावादिरूपश्चासावर्थश्चेत्यर्थः शब्दजन्यसी ताकारविषयतास्याहति रूदेशप
प्रतीतिविघातात्यापकर्षः दोषसंज्ञ इत्यर्थः तथा च रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षणं न चैवं रसमात्रापकर्षकस्य
दोषता चेत्तदा वक्ष्यमाणरसदोषाणां दोषत्वे शब्ददोषविभागोऽनुपपन्न इत्याशंक्याह तदाश्रयेति तस्य रसभावादेराश्रयो योऽर्थोऽभिमुख
इत्यर्थः तथा च मुख्यस्य वाच्यस्य यस्य हतिर्दोषविशेषलक्षणमुक्तम् तथा भयोरसादेरर्थस्य चोपयोगिनः शब्दादिप्रियोरं
विनारसादेरभिन्निचित्रत्वापापातात्त तेन हेतुना तेषु विशब्दादिष्वपि सोपकर्षरूपो दोषः तथा च शब्दार्थहतिर्दोषः इति हिती
य विशेषलक्षणम् सर्वस्या रसापकर्षकत्वेन वदोषत्वे शब्दार्थदोषाणां परंपरया रसापकर्षकत्वाद्दोषत्वमिति तात्पर्यम् अपि
चात्रोद्देश्यप्रतीतिविघातो दोषसामान्यलक्षणं पर्यवसितं तत्र च सर्वत्र व्यायामः सहृदि विघातः क्वचिदभावरूपेण क्वचिद्विहितलोप
स्थितास्तु चिदचमत्कारितया ततश्च तत्र तत्रैव विविच्यते स चायं दोषो हि धा नित्यश्चानित्यश्चेति अन्येन प्रकारेण दातमश
क्यो नित्यः यथा श्रुतसंस्कृत्यादिः अन्यादृशः नित्यः यथा अश्लीलादिः द्विविधोपि शब्दार्थरसदोषत्वेन त्रिधा तत्र सर्वा अपि
श्रुतिकर्मणातावच्छब्ददोषावक्तव्याः तत्रापि पदैकदेशपदवाक्यत्वेन त्रिविधा तेषि पदैकदेशवाक्ययोः पदज्ञानाधीनत्वात्प्रथमं प
दोषानाह ३ विशेषलक्षणमाह दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् संदिग्ध १४

रूपकत्वाभावात् अर्थालंकारा उपमादयो विच्छित्तिकरत्वादुपलक्षणीया इत्यर्थः ननु कस्माद्धेतोरेते नैव शास्त्रमात्रं शास्त्रनिर्माण
सौष्ठवमेव चारुत्वहेतुरित्यर्थः अर्थस्याभ्युदयति रूपकादिना विविधमवस्थानमीदृशी चारुत्वहेतुर्न यथानुप्रासादिका
व्यमलंकरोति ननु तथोपमादिरिति केचिद्वदन्ति तदुक्तं नोऽस्माकं शब्दचित्रालंकाराः केचिदर्थालंकाराः केचिदुभया
लंकारा इति कविसंरम्भगोचरतया वक्ष्यमाणानीत्यावृत्ययमेव रससंयोजकमिति मित्यर्थः एवमयमेवोपस्थाप्योदाहरति १
शब्दचित्रं यथा प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युतिस्तदनु विरहोत्तान्यत्पत्नीकपोलतलद्युतिः उदयति ततो ध्वान्त
ध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः १ अत्र वृत्त्यनुप्रासादिकं शब्दचित्रमुक्तं तत्प्रधानत्वेन तत्त्व
ङ्गत्वेऽपि अलंकार उपमादेरप्रधानमित्यर्थः ३ अर्थचित्रं यथा ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामल
काः खलाश्च नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति १ अत्रानुप्रासमात्रं विद्यते
स्याङ्गत्वादर्थचित्रता २ प्रथमोदाहरणे श्रवणमात्रस्फुटप्रतीयमानार्थरहितमिति तत्तद्भेदेषु भेदं कृत्वा परीत्तते १
यद्यपि सर्वत्र काव्येऽनन्तो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानं तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमिदमुक्त
म् १ रसादिषु विवक्षा हि स्यात्तात्पर्यवती यदा तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः इति ध्वनिकारेणाप्युक्तं यद्यपि सर्वका
व्ये विभावादीनामेकतमस्य कस्यचिद्रूपेणात्र रसपर्यवसायिता व्याप्यते तत्काव्यं हृदयंगमतार्थचित्रमाख्यमनुगम
मकम् स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भात् आद्योदाहृतौ द्वितीये च विभावस्य चन्द्रस्य मानोद्गमेऽनुभावव्यभिचा
रिणामप्रतीतेर्नास्ति रसः शृङ्गाररसस्य नायिकाप्रवासे नैव कामिनीति चिन्ताकर्षणात्तिरोधानेनास्फुटत्वम् तथैव
द्वितीयोदाहरणे तावालम्बनविभावस्य नायिकायाः क्षालितारूढ्येणादनुभावव्यभिचारिणोरप्रतीतेः पन्न सिद्धो शृङ्गाररसः

ओं ७ तोमयि पिशाचो राक्षसो थवा अत्र दैवतशब्दो देवतानि पुंसि वेत्याम्नातोपि न केनचित्प्रयुज्यते ४ १ तथा हि मनो ऽत्र तेत्स्य पिशाचो थवा राक्षसो
दैवतशब्दो देवतार्थ इति विशेषमवेदिति गौहरसा च विवक्षितो दैवतशब्दस्य दैवतानि पुंसि वेति उत्पाम्नातस्यापि कविसंप्रदायान्नेषणा
७५ अश्रुतया सहृदयहृदये तत्कालमस्फुरत्त्वं चमत्करोति २ असमर्थं यदर्थं पठ्यते तत्र नास्त्यस्य शक्तिः १ अत्र तथाम्नातमपीत्यव
मेयम् २ तथा च प्रागसत्सिद्धमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थे सामर्थ्यमस्त्येत्यर्थः यथा तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसुकृ
यः स्रस्रोतस्विनी मेष हन्ति सम्प्रति साहसम् १ अत्र कमपि विषयीकृत्य समुत्पन्नो रतिभावः हन्तीति गमनार्थोऽनुपस्थिते न स्वद
ते १ तथा च हन्तिः ३ अत्र हन्तीति गमनार्थम् २ हन्तीति गमनहेतोः पठितमप्युपसंधानं विना न तत्र शक्तिः यथेऽश्मयनार्थे
पठितस्याप्ययं हन्तेरुपसंधानं विना न तत्र शक्तिः न त्वस्य गमनार्थे सम्यक् अप्रयुक्तासमर्थयोरियानू भेदः यदप्रयुक्तस्य वक्तव्य
विवक्षितरसमर्थस्य तस्यैवोपसंधानेन तथा हि हन्तेः प्रहृतो हन्तपूर्वत्वाद्वा उपसर्गोपसंधानादस्ति गमनार्थे शक्तिः २ नि
हतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् २ निहतः प्रसिद्धेनाव्यवहितो विवक्षितो प्रसिद्धो र्थो यत्रेति विग्रहाद्यत्र सिद्धाप्रसि
द्धार्थद्वयमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् प्रसिद्धोऽभिधेयो गतादित्वात्प्रसिद्धः २ यथा यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयिते
न मुग्धा साध्वसतरलाविलोकपरिरम्भचुम्बिता सहसा १ यावकरसेनार्द्रस्यामौ पादस्तस्य प्रहारेण शोणिता अरुणिताः कचा
यस्य तादृशेन दयितेन धृष्टनायकेन मुग्धा स्वपादप्रहारेणारुणिते शोणितेऽपि कचे रक्तस्रुतिभ्रमात्स्यामस्वादर्त एव किमिद
मया कृतमिति साध्वसेन तरलामालोक्य सहसालिंग्य चुम्बितेत्येवमत्र कवेः शोणितपदेनारुणीकरणार्थो विवक्षितः स
च विरलप्रयोगो दृष्टः भूरिप्रयोगाद्दृष्टेन तु रुधिरार्थेन व्यवधानात् तत्कालमस्य स्फुरत्वं रसनीयतां न भजते १ तथा च हृत्तिः
२ अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतरूपो र्थो व्यवधीयते १ स्पष्टम् २ अत्र वितार्थे यथा तपस्विभिर्या ७५

75

यद्दृशांगभंगितरंगितैः आलिंगितः सन्नंग्याकर्णार्थ्यं लभते कदा अत्र कामार्थ्यमिति अंगास्यं गलद्दृमतायापांगभंगिः
करातांगांविक्षितिस्तस्यास्तरंगितैः उन्नरोत्तरमुद्गमनैः कृत्वा ततेयमालिंगितः सकृत्तायांतां कदा लभते इत्येष्टंगारान्कलोरसः
मूर्ध्निवर्गोत्वगाः स्पर्शाः इति तद्यामाणयामाधुर्येहृदनयोपोहृलितोपिकार्ष्णमिति यावत्तदेनस्टंगारविरहे नस्त्वेव अवेदना
तस्हृदयहृदयेइदेक्षितेस्थितिमलभमानः प्रभवतिनसमास्वादयति २ अनुसंस्कृतिव्याकरणालंलम्मा हीनम् १ अनुसंस्कृतिर्व्या
करणोरिष्टः संस्कारोयस्मात्तव्याकरणलेतिनव्युत्पत्तिश्चन्यम् २ यथा एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलकश्यामोदरापांडुरप्रांतेहेलतस्तु
लिंदस्तुदकारस्पर्शोत्तमं लल्पते नस्त्रीपतिपुंविकृत्तरकुलकृत्ताभयाभ्यर्थनारीत्न तामनुत्नाप्यते ऊचपुगपत्राहतमभ्रकृत्याः
१ मंदविपक्वचतत्तिंदुकफलतदृष्णामोदरं ततदापांडुरप्रांतेचततकृचयुगंपुलिंदतत्सणनास्पर्शातयोगमस्तापते तत्तोहेपल्लीपतिपु
त्रि साक्षरेस्मारतनयेसमुचितयाचकाक्षाहरणेऊभाभ्याभ्यर्थमादीनेगजकुलतामनतनाप्यतेयाचतेस्तनयुगंपत्रावृतमाकृत्याःपत्रा
वृते मंत्रिपाः अनावृतेसतितत्कृचयुगेतदर्शनादेवकरैः तोयस्पृष्ट्ट मुकुलितानांकुतोयनगेहाणसरः तथाचऊभयोरत्रास्यात् भ्र
त्रकुंभेतिपदकृचसा इत्यपतनुग्राहवयोतनाय अन्नहीनपात्रेषुरसाभासावर्णानुदत्ताहिचुदितोप्यनुतापतेइतिपदस्यव्याकर
णसंस्कारस्युतेरपत्राह तयापाभ्याकतात्स्वदयेनस्पष्टतेकुशिनदूवनयनादिस्रोतर्थमिति २ एतदेवहृत्पाद ३ अज्ञात्वाप्य
नेयति १ अनुसंस्कृतीनस्पर्शो २ स्पर्शिधानाप्यतेविनाशिक्षणनाप्यतेयात्मनेपदं हितियमितस्माशिक्षविनाप्ययति अन्नयावत्तमर्थः १
आशिक्षितानाप्यइतिसूत्रेणास्त्रीभ्रत्रेणनाप्नतेरात्मनेपदंविहितमत्रतुनाप्यतेइतियाचनार्थत्वात्दुष्टमित्यर्थः २ अस्मादृशावचनात्य
तिहितमदनयार्थपसायवताम्पत्रदर्शयति ३ तस्मान्नाप्यतिस्तेनेतिपठितव्यम् १ अर्थतोपापष्टमितिशेषः २ अप्रयुक्तंतथाम्ना
तमपिकाविभिर्ध्रुत्रपुत्तकम् १ तथामातमप्यनुप्राममनसिहृमपि २ यथा यथायेताण्णाचारः सर्वदेवविभाव्यते तथामन्येदेव

गी.

१९

यथावा ह्यधिकमा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजांधकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् किं तु मे कुशलेऽस्मि दैव
विधुरे प्राणानेनत्तकथं नाद्य या भवतीम्प्रयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना १ कश्चिन्मुग्धमानरागी दयितादर्शनरात्रिं स्मरति ह्यधिमार
ति निर्देरात्निशायां शशिमुखी यत्र यस्यां रात्रौ दृष्टा किल रुचौ सा तामसी रात्रिः कथं पुनः प्राप्यते इति भावः तस्याः कान्ताया विच्छेद
रुजांधकारितमत एव दग्धमनाश्वसनीयं तद्दिनमनुभूयमानमायुर्दिनं कल्पितम् तदा प्रकाशमयं संपादितम् किं तु मे कुश
ले प्राणाः स्थितिष्ठे प्राणा विधिने विहिपुरो वैरी यदिनप्रतिबंधकः कथमधुना जीवलोकः प्राणस्थितिस्तमयो मे ता इत्य या भवती मयो
न भवति अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थवाचकम् १ तादृक विरहव्यथापकारतिबारण पूर्वप्रकाशयंती चासौ यामावती
रात्रिस्तन्मधुरो भवति अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यस्यार्थस्य नाभिधायको वा एकसंकेताभावात् न च यथा गंगायां घोषस्य शैत्या
दिभिरविनाभावेन लक्षणा तथात्रापीति दिनप्रकाशमयनयोर्द्दिने व्यभिचारादिति लक्षणापि दिनपदं प्रकाशमयत्वस्य
न बोधकमित्यर्थः २ व्यंजनया बोधकत्वमुदाहरति ३ यस्योपसर्गसंसर्गात् अर्थांतरगतम् २ तदप्यवाचकमिति संबंधः २ यथा
जंघाकांडोरुनालो नखकिरणलसत्केसराली करालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तुर्नृत्तानुकारे
जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी संभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्याः १ अत्र दधदिति धात्वर्थविधाने तथा
चकम् १ अत्र विदधदिति विरुपसर्गस्य करणार्थ एव द्योतकत्वं न धारणे यथा चोपसर्गाणामर्थव्यंजकत्वमेव न वाचकत्वं
तथा निर्णीतमेव नैयायिकैः प्रणम्येत्यादौ प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यादित्यादि तथा च मम
वः संगमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदियुत देवो विभ्रमे मधुमदोदयितानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् २ त्रिधा स्त्रीलिंगो
डाज्ञयथा सेवालक्ष्मककत्वात् १ स्त्रीः सम्यग्वशीकरणसंपन्नासा स्त्रीति स्त्रीलिंगत्वाद्विपरीतमन्यालयं द्विधाज्ञौ दिव्यवं १६

76

विशेषणत्वमतेऽप्रयुक्तत्वात्: सन्निभिरिष्यतेऽत्र यथा अयं निता माम्बु गतिं तरस्विनो रणाग्रमेधे पशुतां प्रायागताः अत्र पशुपदं कातर
तामभिव्यनक्तीत्यनुचितम् २ तपस्विभिर्निरतं तणस्य द्वि यो चिरकाले नमस्पणि ते सन्निभिर्निरतं यत्तत्कुर्वाणो यावद्बहुभिः अयमेवेति
ष्यते यावज्जीवमिष्टैव न तु प्राप्तमित्यर्थः तरस्विनो वलिनो वीराः संग्रामरूपे स्वमेधे पशुतां प्राप्यागताः संमुखे त्यक्तशरीरा
स्तां गतिमाप्नुवन्तीति विवक्षितं तस्य शौर्यार्थस्य तिरस्कारिणी कातरतां पशुपदं काचिदक्षमतां द्योतयत्यत्रापदं वीररसा
पकर्षकमिति तिर्यायं दोषः तथा चानुचितार्थः अस्मत्तानेहाद्यन्नार्थमिति लक्षणं सिद्धं तथा चास्य पदान्तरसापेक्षत्वात् हि
मतिकृतो भेदः पदान्तरनिरपेक्षत्वमेवेति ३ निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं १ अर्थान्हि शिक्षायस्या योजनान्निष्प्रा
तं निरर्थकं पादपूरणेति वृत्तमात्रनिर्वाहकम् २ यथा उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि अभिवाञ्छितं प्रसिद्ध्यतु
भगवति युष्मत्प्रसादेन अत्र हि चापादः १ हि पादपूर्त्यावधारणमर्थः तदत्र न विवक्षितम् अतो वृत्तमात्रपूरणात् तदत्र किमपि न
प्रयोजनमित्यर्थः २ अवाचकम् वैनविदभिधामात्रेणाभिधादिना विवक्षितार्थस्यानवबोधकम् २ यथा अवध्यको यस्य निहं
नुरापदां भवेति वप्रणः स्वयमेव देहिनः अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः अत्र जन्तुपदमदातृपर्याय
विवक्षितम् तच्च न तमभिधायकम् १ अवध्यो एकावृत्तिः हस्तियन्तिमन्त्रिनिर्वाहकः कोपः प्राप्तिकल्याणादिनो चित्तज्वलनं यस्य
तथापदां धनानामभावरूपाणां निहन्ता: आश्रितेभ्यः संपद्दाताः प्रभुः स्वयमेव पन्ने विने वदे हिनो जनताव यथा भवति इह जनो
नवा वशयंति जनतान् यात्यर्थः अत्र व्यतिरेकेणार्थान्तरन्यासो हितो यार्थे अमर्षशून्येन निष्फलकोपेन सतावैरिणा जनस्य द
शेषपूर्णेन तथाज्ञतनाश्रितापदविताननकेनाग्राह्या सता जातहार्देन मित्रेणादरः प्रेमावेत्ययमर्थो विवक्षितः तत्र च जन्तुपदम
दातृपर्यायस्यनामिधयावोधकं संकेताभावात् इति विवक्षितार्थानवस्थिता दूषयत्येव काव्यम् २ लक्षणया ह्यवबोधकमदाहृतमिति ३

श्री
१८ जयत्वेन ज्ञातो मिथ्या: एवं: पर्यवसायितात्रिष्फलः महिमा मा हास्यत्क्वाति येषामेताहशां तथा कैलासस्यो त्रास नेकत्रा उद्ध
रणोक्ता तस्या अतिकुरूपिणः संसर्गस्य च कस्मात् आवृत्तयी वासो दर्धितेनाहुणाणामेतादृशां दोषाणां वहनामिह नारीर
त्नाणां यत्नयासः एतत्किं फलम् एतादृशानां भक्तानां मेतत्फलं न युक्तमित्यर्थः अन्यजातेभ्यः सकाशात्तेकारत्नाणि यदि
प्रयासस्य फलं विशेषणवतां भक्तानां महिमा हृष्येत तावत्तान्ययदि वर्षीभूतत्वात् हिपेयं तस्मान्मय पदार्थप्रधानो बहुव्री
हिरिति बहुव्रीहि समासेनोपसर्जनीभूतम् २ एतदेव हृत्याह १ अत्र मिथ्या महिमत्वतान् वाच्यमपि न विधेयम् १ य
द्भुद्योगः प्रयासं सिद्धवत्वान्यता तत्कृष्योगद्वोतनं स्वाथ्यंत्वं च विधेयत्वेति मिथ्या महिमत्वं पूर्वमसिद्धत्वात् नवाच्य
म् अपितुदानीमेव साध्यायमानत्वात् हिपेयमिति अत्र तदा तादृशोतापि कर्म्माणयत् महत्त्वमाप्तं तदिदानीं मिथ्या
भवति यद्गतारीरत्नाणामसामर्थ्यमिति महिम्नो मिथ्यात्वं विधेयं तद्बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येन गुणीभूतमित्यर्थः २
समासान्तरेष्वदाहरति १ यथा का सक्तोनितवादवल्लवमानावृतेः पुनः वेसरमुष्य कांचीम् न्यासीकृतांस्यात वि
हास्ररेणद्वितीयमौर्वी लिंगकामुकस्य अत्रमौर्वी द्वितीया द्वितीयायमिति मानत्वमनुत्स्वेत्सम् १ अत्रमौर्व्यो द्वितीयत्वमात्र
मुक्तस्य उत्सृष्टालंकारेण विधेयत्वम् तमौर्वीत्वमपि कुसुममयमस्य धनुषो हि केसरपुष्पमालामौर्वीत्वेन कविप्रसि
द्धैवत्तद्द्वितीयत्वं कर्मधारयस्योत्तरपदार्थप्राधान्यान् पूर्वपदत्वेन गुणीभूतं द्वितीयत्वविशिष्टमौर्वीत्वे तु स्मेरगीया
स्यात्तदाताय दोषः प्रसज्येतेति मात्रशब्दाभिप्रायः २ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु वरेषु य
द्वालमृगाक्षिमृग्यते न तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने १ अत्रशिवेवरगुणानां रूपकुलधनविशेषाणां आदौ ताववेहुराः प्र ४
स्तस्तेजन्मनत्नौधनमित्युक्तानां शिवे वरगुणानामत्र वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन उपलक्षणत्वेन कुलेविधेयमलस १८

समासगतमेव दुष्टं तेषां पदान्तरसमासेऽपि तेनैव संभवात् तथा च यद्विशेषः पृथग्योः समासगतत्वे एव समासे नैकपदस्य दोष
ता असमासे तु वाक्यदोषत्वमेव इतरेषां तु समासासमासयोः पददोषत्वमेव द्वितीयपदान्तेऽपि तथैव दुष्टत्वादिति भावः २ क्लिष्टं
यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता १ यतो विवक्षितस्य वाच्यार्थस्य विलम्बेन प्रतीतिस्तत्पदं क्लिष्टतास्य यादि कृतकारणप्रतीति
कृतेन विलम्बेनैव क्लेशेनार्थप्रत्यायकम् २ यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपा
ल तव चेष्टितम् अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः १ अत्रैकपदस्यैकस्यैव मे
क विभक्तिकं च समासस्य योजनमिति पाठे द्विकपरिभाषितपदद्वयात्रिलोचनेत्यादिवाक्यादत्रस्यात्रिलोचनसंभ
वोपलम्भानान्तर्यं प्रतीतिकृतविलम्बेन कुमुदैरित्यस्यार्थस्य क्लेशेन प्रतिपत्तिः दूषकताबीजं प्रतीतिविलम्ब एव अतस्त
स्य क्लिष्टदोषता प्रहेलिकायामस्य न प्रलापादौ च गुणत्वात् अत्र वाच्यार्थे शोपस्थितिर्विलम्बितान्निरुक्तार्थत्वपदार्थोपस्थि
तिरितीयान्भेदः ३ अविमृष्टविधेयांशम् अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् १ प्राधान्येनानिर्दिष्टः स
मासेनोपसर्जनीभूतः विधेयांशस्तात्पर्यविषयीभूतपदार्थरूपोंशः यत्र तत् विधेयांशप्राधान्यप्रतिपादनमविमृ
ष्टविधेयांशमितिभावः अत्र समासपदं समूहात्मकतया पदस्यान्तरैकदेशो विधेयत्वेनाख्यातिः २ यथा मूर्धान्नुद्
वृत्तकृत्ताविरलगललगद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छा
व्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णामेषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः १ मूर्धान्मूर्धसमूहं यथा उद्वृत्त
कृत्तं छेदेन क्रमं निरन्तरम् ... उद्वृत्तचक्रकनकमहताभावेन नैनं कृत्वा अविरलेभ्योऽदयासेल्लो
भ्यो गलेभ्यो गलन्त्या स्रवन्त्यासृग्धारया ... गिरीशस्य पादाब्जयुग्मप्रसादोपनतो य

श्री
१९

नानंचारेनानस्त्र किंचिद्हितम् यथात्रमोसात्मानमत्र स्तोभेजेयमिमनान्तरः अगस्त्युरादेंसोर्थो नसक्तः स्तुत्वमनभ्
दिमचा त्रस्तत्वायनुवादेनात्ससगोपनादि १ नमोयत्यत्र यथात्रस्तत्वानवादेनात्मगोपनादिविधेयम् नात्रतथाःस्तु
स्तत्वानुवादेन किंचिदत्नुद्धियेयमिति संबंधः २ विरुद्धमतिकृत् १ समासगतत्वात्स्यंतरसंनिधानेनाप्रकृतप्रती
तिः प्रकृतप्रतीतिस्त्रारिकाविरुद्धमतिः ननकुद्दिरुद्धमतिकृत २ साचविरुद्धमतिरनेकप्रकारान्कचिदविवक्षि
तस्यसमासांतरस्यतत्कालस्फूर्त्या क्वचिद्दूरपदस्य क्वापिविवक्षितविशेषणपरत्वपदस्यवैयर्थ्यप्रसंगादविवक्षितवि
शेषपरत्वस्फुरणात् क्वापिसमासैकदेशिनस्समानयोगिप्रतीत्या एवदेवक्रमेणोदाहरति ३ सुधाकरकलाका
रविशारदविचेष्टितः अकार्यमित्रमेकोसौतस्यकिंवर्णयामहे १ विशारदंश्रेष्ठं २ अत्रकार्यंविनामित्रमितिविव
क्षितमकार्येषुमित्रमितिप्रतीतिः १ अत्रकार्यस्याभावोऽकार्यंसहजंमित्रमित्यप्रथकमितिविवक्षायीभावेनवक्तु
मिष्टंतस्यलक्षणानुसरणाविलेवेनजः कुत्सार्थवाचितात् नञोन्तेतवन्तस्यैमकार्यंकुकार्यं नत्रमित्रमि
त्यत्रस्थाणवक्रमेधारयस्फूर्तिः सत्यां विरुद्धमतिकृत्समासितनमकार्यमित्रपदंदुष्टम् २ यथावा चिरकालपरि
प्राप्तिनयनानेददायिनः कांतस्यकांतासहसाविददातिगलग्रहम् अत्रकंठग्रहमितिवाच्यम् १ अत्रगलग्रहमि
तिवाच्यम् अत्रगलग्रहमितिसमासितेनपदेनुरूपेदयाकृतिस्तुपष्ठितोगविशेषमभिदधत्कंठग्रहमिवाच्यमा
लिंगनार्थंतिरस्करोतीत्यर्थः २ नथानत्रत्वपदिनामभूतकरुणास्तानशांतात्मनस्तेनव्यारुद्धतापनभगव
नोदेवाद्भवानीपतेः तन्नुत्रस्तुमतोधनारकवधादिस्मरोत्सवःस्कंदस्कंदर्प्रविप्रियोहमथवाशिष्यःकथंविस्म
नः अत्रभवानीपतिशब्दोभवान्याःपत्यंतरेप्रतीतिंकरोति १ अत्रास्मिन्पदेरुद्रवरणाभवप्राविरुद्धमजोत्यादिस्त

तेनच समासेनोपसर्जनीभूतम् २ एतदेव स्फुटयाह ३ अत्रालक्षितां जनितिरिति वाच्यम् २ केनापि जन्मास्यनत्राजमिति
नञ्समासी तथा चानेके दोषाः इत्यर्थः २ तत्र समासे उदाहरति ३ यथा चा अग्ने दर्शिधीपुरति चापलशालिचित्त सहान
नैकस्स्वदनलक्षणमप्यमुक्ता पार्श्वे देवमवलानेतुरेनचिंताक्रांतितनोत्तितवंपशतिपिशिगस्मात् २ अत्रामुक्तेतितत्र
समासस्य तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्राधान्ये पूर्वपदार्थीभूते निषेधस्य तत्त्वं विषयीकृतोप्यप्रधानमित्यर्थः २ अत्रेति
मुक्तेति निषेधो विधेयः यथा नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् अयम
पि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी त्यत्र २ नवजलधरेत्यादिनत्रो अत्रा
धान्ये विधेयस्य प्रतिषेध प्रधानता अप्रस्तुत प्रतिषेधे सोक्ति यथा सद्ययत्र नु चित्त्ववेत्त्वणयाः येषुमनिषण्णचरो नभवतीत्य
त्रैक्ति यथा सद्दान्तीयमानेन त्रावाच्यो निषेधः वस्तुतस्तु स्याद्वान वाक्यादितिभवति क्रियाविधिर्नात्पर्यविषयत्वेनाप्रधा
नीकृत्य प्राधान्येन यथा न भवति तपोवा तेदक्षिपुरित्यत्र न्यपि पर्यप्रसज्य प्रतिषेधेनैवामुक्ते त्यत्र नमुक्ते तितात्पर्यवि
षयतया निषेधः प्राधान्येन विवक्षितो भवति नतु तथा सिद्धः समासान्तर्गतत्वेनाप्राधान्यात् अपि च यत्र नञः प्रस
ज्यप्रतिषेधवाचकतया प्राधान्यं तत्र समासएव न भवति यत्र क्रियासंबंधेन नञो निषेधप्रतिपादकत्वं क्रियया
सह स्यपि करणतापादकः कृतः समासः यत्र श्राद्धभोजी स्यादोप्रसज्यप्रतिषेधेपि समासः तद्धर्ने चेति सूत्रेणासो
पपदस्याप्राणिनिषिद्धस्य विधातात्मा नादामिधानिकोनतु सामान्यप्रवृत्तः इत्य इत्यसमासएव नञः प्रसज्यप्रतिषेध
वाचकत्वेन नवजलधरस्यादौ निषेधप्राधान्येन वातेदक्षिपुरिनामुक्तेति समासान्तर्गतत्वमिति भावः २ नन्वमुक्तेत्य
त्रयुक्तं नञोगात्मा यथाप्राप्तिः तान्नान्यथेनेवन नविधेयत्वानतत्त्वमजाविमृष्टविधेयांशत्वत्वा शंकाम् ह ३ ननमुक्त

उ॰ हविधानाः स्युतसंस्थितिः २ अप्रयुक्तमुदाहरति सरोरुहवोद्भुः च्यवतोभानुकानां परंपराम् अनेन लमकनात्येस्थपतद्दोषेर
८०. समतान् अब्दुः च्यवनेद्भुः अनेन लमूकाव्युपिरमूकः १ अद्भुतकेवलद्भुः च्यवनानेन लमूकशाह्वावेवेद्भवपिरमकार्तयोरन्
शिष्टावपिविविभिन्नानुप्रयुक्तोकितेनसर्वाण्येतानिम्याद्विपदानि तथाचात्रानेकेषामतित्याद्विपदानामन्वयस्त्रु
वांकदोषता २ निहतार्थमाह सायकसहायवाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः अब्जरुचिभास्वरस्तेभातितरां
भवतिपश्लोकः अत्रसायकादयः शब्दाः लक्ष्याद्भुमिवद्धपशः पर्यायाः शरादयस्तेनयाप्रसिद्धाः १ लक्षादयोः प्रसि
द्धार्थाः प्रसिद्धैः प्रागपर्यैतिरुताः परस्परंवहुनोनिहतार्थानामन्वयाद्दुष्कदोषता २ अनुचितार्थमाह कुविंदस्त्वं
वत्नंपटयसित्रगुणगणामसमभितोयशोगायत्येतेदिशिदिशिचनग्रास्तवविभो शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वांगसु
भगानथापित्वत्कीर्तिर्भ्रमतिविगताच्छादनमिदं अत्रकुविंदादिशब्दैः पर्यंतरंप्रतिपादपतुपश्लोकमानस्यतिरस्का
रंव्यनक्ति १ कुभुवंविंदतीतिकुविंदोराजावगणानांशौर्यादीनांग्रामंसमूहंपटवयसिपटुप्रगल्भंकरोषिः अभितः स
र्वतएतेनग्नाश्चारणादिशिदिशियशोगायंति तथातेनप्रकारेणापिविस्मयशरज्ज्योत्स्नेत्यादिपदविशेषणवतीत
79 त्कीर्तिः विगतमाच्छादनेरोधनंप्रतिबानोयबतयेद्भुनगतिभुमतिप्रसरतीत्युपश्लोकपिनुकेचनमारख्याः कुविंदादि
शब्दाः त्वंतंतुवायस्तंतुसमूहंपटंकरोषिदिशिदिशिनग्नावस्त्रहीनाजनास्तवयशोगायंति तथापितवकीर्तिरु
पापत्नीशरज्ज्योत्स्नागौराणिचतानिस्फुटानिआच्छादनाभावात्प्रकाशानिविकटानिचतानिसंबंगानितैः सुभगा
विगतमाच्छादनंवस्त्रंयस्यास्तथाभूतेयमिहलोकेभ्रमतिगृहाद्गृहमटनेअस्येवमनुचितमर्थांतरंप्रतिपादयतेउपश्लोकमानस्यरा ८०
ज्ञस्तंतुवायनग्नापादादनेनतिरस्कारमेवद्योतयंति २ अवाचकंयथा अभमाहिमधामापिविषमाश्वः करोत्ययम्

न्ते लभवस्य पत्नीति विरुद्धं भवानीपदं सिद्धम् तथाच भवान्याः पार्वत्याः पतिरिति विवक्षितविशेषणपरत्वेन तत्पर्यवसानं पत्नी
पतिरित्यविवक्षितविशेषणपरत्वेन शिवादन्यस्य कस्यचिद्भवानीपतित्वेन बोधनादिरुद्धार्थप्रत्यायकत्वमिति तथाहि देवद
त्तभार्यापतिरित्युक्ते देवदत्तो न प्रतीयते किन्तु पत्नीपतिरेवेति ३ यथा गौरवियुक्तो हन्तताम्रमच्युतः सोयि तितिरिस्तुतासिद्धः
सविधेनिरहंकारः प्रागाहः सोविकारमणः अत्राविकारमणहति विरुद्धार्थप्रत्यायकत्वमिति १ अत्राविकेति पदं गौर्याः
मातृस्ववाचकत्वेन प्रयुक्तमपि तेनिपदेन समस्तितेर्पितिस्नात रमणाविष्टत्वेन विरुद्धमतिकृत् ३ अविकृतसमास
गते समासगतमेवेदं दुष्टं कार्यं समासेपि शत्रादिग्रहणे नियमार्थत्वाद्वा समासे समासेचेतिबोधनात्समासगतम
तिकृदुदाहरति ३ साहूरे वसुधा सारतरंगितं विलोचना वहिर्निद्धारेना ईति पदसमासित्यत्वं प्रतिकृत् ३ उक्तेषु काश्चित
दसेषाक्यापदैकदेशे चातिदिशति ३ अपास्यच्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् वाक्येपि दोषाः संत्येते पदस्यांशे पि
केचन केवलन पुनः सर्वे १ च्युतसंस्कारादिदोषत्रयं विनान्येवशिष्टाः पददोषा वाक्येपि संति नत्वेदं तात्पर्यं वाक्या
नादिनान्यपदान्वितमेनापदानां दोषोपि वाक्यदोषः च्युतसंस्कारादीनामन्वयोपसृतेचत्रकृतो वाक्यकृतत्वं भूतही
यतमिति १ क्रमेणोदाहरति सोय स्वदसहिदुःमानस्यपरिवृत्तनतापीतमममस्त्वद्भूत व्यजेष्टदुर्गमरत्नतीतोस्त
मलमलस्य वधीदर्षीस्य १ व्यजेष्टपदं दुर्गमिति नि वाक्यं श्रुतिकटुत्वं पदद्वयस्यान्यान्यपेक्षतिकटु अत्र सापेक्ष
त्वादेपदरोषत्वं मे वेति उ रवः पदेन मित्रवाक्यत्वस्य नानामप्रपेक्ष्ययादि पदानां मर्गं स्थिति चकारसमुच्चयेन महा
वाक्यस्याप्येकत्वेन सर्वमेवेदं प्रत्ययं तिकटुवाक्योदाहरणमाहुः तत्ररम्यम् तथासति च्युतसंस्कारादीनामपि मि
लाकस्यानां महावाक्यत्वेन अपिवाक्ये समगस्तत्वं प्रतीतिसमागमस्यते मादिनाम वैराग्य वाक्यकस्य वाक्यत्वेन

गी. श्रीमन्माद्यानेन सिंचकसौ तेऽस्या पतौ ऽस्ति तो पतो ऽध्याम: स न दीर्घकालादरैनेरं तमेवविनोदहृद्भूमि: तेऽस्य लज्जनव योगिनो महेमध्याधिमा
८९ त्रापाया: तत्राधिमात्रोपायानामतीव्रसंवेगानामासन्न: समाधिलाभ: समाधिफलमिति पातञ्जलशास्त्रमात्रे प्रसिद्धा अधिमात्रो
पायादय: शब्दा: अत्र कामे प्रयुक्ता स्तत्र व्युत्थानभिन्नानान्तकालमस्मृ रागाद्वाकीभूतादोषाय २ ग्रामं पश्या तां बुलमत:
गन्धोपभक्ष्य जल्पतिमानवः करोतिवोदनमोम सदैवलक्ष्य यथा तथा अत्र गान्धारादय: शब्दा ग्रामा: १ अत्र गान्धारमल्लरमातु
स्तातोदनशब्दा: ग्रामप्रयोगार्हा: समत्वयेन वाचकीभूतानानाविक्रमैर्मुख्यापादितेनदुष्टा: २ नेयार्थमोह वस्त्रवैदूर्यचरणे:
ततसन्नरज: यस्य निक्षेपात्वितानेत्रयुक्तं वैदग्ध्यं साधनम् अधोवृतत्पादोस्पर्शकिरणे: रचलाभूति: ततमाकृतोनेत्रवो
धयेतितेयार्थला २ वस्त्रवैदूर्यस्यावरत्नस्य स्पर्शचरणे: पादे रश्मिभि: ततसन्नरजोभ्याम् गुणाभ्यां पातसत्तिमिरयस्या
स्तारहृष्टीनिक्षेपाऽचलाभू: कृतान्तेयेऽहितमुपर्ये: सा मतनेत्र हृदद हृदद पुष्टवैदग्ध्यबोधयेत्यर्थ: अत्रवस्त्रपदेनावरपदेनेत्र
वेणे: वैदूर्यमणि: चरणेनपादस्तेनवरश्मि: सत्त्वरज: परपदेनतमोगुण: तेनतिमिरेतिक्षेपेण नेनाचलापदेनेनच
भू: वेदपदेनबोधयेतिलक्ष्यते परस्परान्वयाभावेनवाचकीभूतानाम् इति प्रयोजनाभावान्नेयार्थत्वं दुष्टं २ क्लिष्टयथा धत्ति
लक्ष्मणकस्य मेसनिकाम ऊरगशावकस्त्वा: रम्यतम पूर्वं वधमूलतेर्मात सशोभाम् अत्र धमिलसशोभामेस्वकस्मान
सेनसंस्पृतीतिसंबन्धे क्लिष्टत्वम् अत्र धम्मिलादय: शब्दा: परस्परासन्निधेरभावान्नार्थं विलंवेनोपस्थित्या क्लेशेन बु
द्वाचीभूताद्दुष्टा: २ अविमृष्टविधेयांशं यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापस: सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल
जीवत्यहो रावण: धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनै: किमेभिर्भु
जै: अत्राय मेव न्यक्कार इति वाच्यम् १ अत्रायमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं तच्च अनुवाद्यमन्त्रोऽचनवि ८९

निद्रासहस्रपर्णीनां पलायनपरायणाम् अत्र प्राभ्भाहित्तलपानविस्त्रपामविषमास्मृतिद्रावणीशब्दाः प्रकृष्टजलदमा
नसमास्तुसकोवनस्थलानामवाचकाः अस्मीलेकर्णीशदायिय्यथा भूपतेरुपसर्पतीकपनावामलोचना ननत्प्रहरणा
न्साहवतीमोहनसाहदो अन्योन्यपणग्रहरणमोहनशदात्रीशदायित्वादश्लीलाः १ अत्र भूपतेः कंपनासेनोपसर्पतीस
मीपं सागच्छतीवामलोचनाविरुद्धभीवणेपपश्यतीने ननुनग्रहणा नपावेलोणान्साहवतीमोहनंशत्रुपुमकोमास्दोऽस
र्थोविवक्षितः उपसर्पतीसंभोगार्थं वामलोचनानारीकंपनावपत्नुमतीग्रहणेनकामशस्त्रप्रसिद्धं जघनहयताडनेन
तेनसाहवतीमोहनंसुरतमाहदाव श्लोलार्थवाचकेनोपसर्पतीत्यादिवाक्ये नदूषितः २ जुगुप्सादायियथा नेनै
वीतसमश्रोतिपरोत्सर्गवभंज्जते इतरार्थपहेयथाकवीनांस्यात्प्रवर्तनम् अत्रवातोत्सर्गप्रवर्तनशब्दाजुगुप्सादायि
नः १ कंदितपुरीषमत्रवाचकत्वात् हणाकाविरोवातादयः शब्दाः २ अमंगलकृदुदाहरति पितृवेसतिमरद्रजा
मितोसहपरिवारगणेनयत्रमे भवतिसपदियाकान्ध्युहदयमेशोषितशोकशल्यकं पितृगृहमित्यादौ विवक्षितेन
पमशानादिप्रतीतावमंगलार्थत्वम् २ पावकः शुद्धिकरस्तासावन्वयोवेशइति विवक्षितेपावकस्यपूर्वसंबंधाग्नि
तार्गेरन्वयेसंबंधेरस्यमंगलम् ३ संदिग्धयथा सुरालयोल्लासकरः प्राप्तपर्णाप्तकपनः मार्गणाप्रवणोभास्वद्भूति
र्विराजते अत्रकिंसुरादिप्रधादेवसेनापारविभूत्यर्थः किंवामदिराद्यर्थोइतिसंदेहः १ मदिराद्यर्थामदिरोवष
गुणाचनभस्मार्थाः इतिवाकराम्याप्नतिर्वातिशावेतिसंदेहः प्रकरणविशेषोनवमतेः २ अप्रतीतेयथा तस्या
धिमात्रोपायस्यतीव्रसंवेगताजुषः हृदभूमिःप्रियप्राप्नोपतःसफलितः सुखं अत्राधिमात्रोपायादयोगशास्त्रादौ
प्रयुक्तत्वादप्रतीताः , २ विनसप्ततिनिर्वचोभ्यासाहोरागंपचोपायो वैराग्यणालिपोत्पथ्यञ्ज्ञानतः खिलीक्रियते विवकद

उ॰ क्रोधकृतोपादानेनापेक्षते १ पुनर्द्वौ परस्परं भेदे संप्रक्रान्ता तदिच्छावेश्मवान्यत्र सापेक्षत्वेनैवेति भावः २ तत्र प्रक्रान्तमुदाहरति का
८२ न्तेयं केवलानीति: श्लोकं चापलचेष्टितम् अतः सिद्धं समेताभ्यामभाभ्यामनियमः १ अत्र सद् इति प्रक्रान्तेन स्वपदेन पक्षद्वयेनापेक्षते
तस्याश्चिह्नमपनात् नयनाचोके यत्र दोनिं त्यमुखं बंधद्वयं त्वत्रस्य संबंधः श्लोकमार्थान्तस्य धात्वास्तु सातानुपातयोः अन्यपात्रयोस्तत्पर
ति प्रसिद्धेयथा हृदयगते संप्रति शोचनीयतां समासाद्य प्रार्थनया कस्मादिव: कलावसाकांतिगती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च
नेत्रकौमुदी १ अत्रेतिप्रसिद्धावेदकलावद्यपक्षद्वयेनापेक्षते २ अनुभूतेयथा उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने
प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि २ तेइतिमदनुभूतत्वेशोभाविशेषस्य
नुभूतार्थवदतिये यत्ताभावान्न पक्षद्वयमपेक्षते २ एवं तत्क्षद्वयस्य प्रक्रान्तादि नियतविषये पक्षद्वयातपेक्षामुदाहृत्य पक्षद्वयस्यापि
दर्शयति ३ पक्षद्वये उत्तरवाक्यगतत्वेनापातत्तेक्षद्वयस्योपादानस्यपेक्षते १ पक्षद्वयउत्तरवाक्यगतो चेत्वात् पूर्ववाक्यभावात्तक्षद्वयो
पादानेनापेक्षते पूर्ववाक्यगतत्वेनापेक्षते एवेत्यर्थः २ तदेवोदाहरति ३ साधुचंद्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरा
मतोधिके उद्यता जयिनि कामिनी मुखे तेनसाहसमनुष्ठितं पुनः चंद्रमस्यभिरामतयाधिके सति पुष्करैः कमलैर्यन्मीलि
तेन त्सा धुकृतम् जिजयिनः श्रोत्रे रघुरत्नो नीतिविदांस्वात्मगोपनं न्यायमेवेत्यर्थः तेन चंद्रमसा पुनः कामिनीमुखेजयि
नि सति उद्यतास्वात्मानं प्रकाशयता साहसं स्वस्य शत्रुत्वमपेक्षत्वकमीनुष्ठितम् जयिनः शत्रोः पुरः स्वात्मप्रकाशनं साह
समेवनतु रीतिरित्यर्थः २ अत्रवाक्यपरत्वे न पक्षद्वयस्य तत्क्षद्वयापेक्षेतिदर्शयति १ प्राग्यान्तस्तु पक्षद्वयतत्क्षद्वयोपादानेवि
नासाकांक्षः यथात्रैव श्लोके वाक्यपरत्वाद्व्याख्यासे १ पूर्ववाक्यगतत्वात्पाससमर्थ्यत्वातद्धयादानमेवापेक्षते नूपवेनप्रत्या ८२
यत्नविषयातः तदेव दर्शयति यथात्रैव मीलितं यदभिरामताधिके साधुचंद्रमसि पुष्करैः कृतमिति यावत्तपांगसमीतिसम्पवर

81

धेयस्य दीर्घेति शिष्टोपदेशाद्विधेयस्य स्वयममतिः अनुवाद्यस्य प्रागादितिविलंबेनोपस्थितं मलीमसमिति भावः अथवि
तिस्यक्रामस्मृतिहृदयोरनयाहाकादोषः तथाहि यो ल्लने किमेमिर्भ्रंजैविरात्र एभिरुल्लनैर्भ्रंजैः किं कृष्णावेमेश्रति कृष्णात्वं विधे
येन तद्यिपौ वीपर्यविपर्ययेण गाणीभूतम् २ ननु कृष्णात्क्रुनेतिवाक्यं व्यक्तरो स्वयमेवेतिविधेयवाक्यस्यानन्तत्वनी
नीति तत्कथमत्र विधेयदोषगुणानेत्याशंक्याह ३ उक्तनमातं चानुवाद्यं न कृष्णात्वविशेषणिनम् १ भजातामक्रुनत्वके
वलं शर्ववाक्यस्यानुवादीभूतेन तन्त्रस्यैवित्यर्थं तन्त्रेषु तिनिपातेन विशेषणेन समहितं एवं सति असिवेत्रावत्यव
वाक्ये उक्तत्वस्यान्ययस्य कृष्णात्वस्य विधेयस्य पौर्वापर्यविपर्ययेण दोष इति भावः अत्राप्ति कृष्णेति किमिति च पदयो
रन्वयेन वाक्यदोषता २ ननु वाद्यविधेयतानुपपत्तिरर्थयोरेवेति कथमत्र वाक्यदोष इत्याह ३ अत्र च शब्दयोरेव
नाविपरीताक्रमेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य २ शब्दरचना याचा काव्यमेतेन वाक्यदोषत्वमेवेति भावः २ नके
वलं पौर्वापर्यमात्रेणानुपादानाद्विधेयस्य गुणीभावेन दोषः किन्तु विधेयतानुपस्थित्यापि तद्दोषत्वमित्याह ३ यथावा
स्वर्णाग संसर्गिनरं गितत्वया भूर्विरराजात विलासिवेह्यानम् विसारिरोमांचनकंचुकं तनोति योसौ सुभगोत
वागतः अत्र योसाविति पदद्वये मनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्यमात्र प्रतीतिकृत १ अत्र यस्तरंगितादित
नोति समागतः सुभगोसावित्यनेन तत्कृतार्थो विवक्षितः न तत्प्रस्थितः यकृतं तुल्याधिकरणत्वेन मदस्य स्याहादीनां प्र
सिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् तथा च योसौ प्रसिद्ध आगतः तव त्यक्त्वा यमात्रे प्रतीते तत्कृताच्चस्य विधेयस्यानुप
स्थित्या वाक्यं दुष्टमित्यर्थः २ ननु यत्तदो नित्यसंबंधः स्वेकस्मिन्नुपात्ते परस्यानुपात्तस्याप्यपेक्षत्वमित्यतो नात्र
दोषः स्यादित्याशंक्यापनेतुं स्योस्योपेत्यानपेक्षितविस्तरयन्नाह ३ तथाहि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छ

पर्यालोचनार्थः २ नन्वत्र तत्कटाक्षपातस्य स्मरः प्रयुक्तो गत्वा मन्त्रसाक्षात्कृतेत्याह ३ नवामावितितत्कटाक्षमाह १ एतदेवस्पष्टयति २ श्री
मस्त्तुविनत्वारत्नेस्तरः प्रसिद्धतृणाधिपमण्डलाग्रणीः विश्रुतः रामाद्भुतदृष्टिवीतिनोवसंतकालोयत्नेमानिवागतः श्रवेत्तत्कटाक्ष
तीति १ कृतारम्भो तत्कटाक्षस्य चकनाकिंतस्मादात्रिदिषपमानपुरोवर्त्तिनामात्रम् २ अदस्तत्कटाक्षैः नित्यमपति चरमीय
ति ३ प्रतीतोवा करवालकरालेरः महाकोशपियोसोविजयाज्जैनेकामल्लः यदिमृपतिनामतत्कार्यविविक्तशुभ्यतेततः कृत
कृतंस्यात् अत्रसहृदयस्यानर्थक्यंभवेत् १ यदिस्तुमत्तिमृकामतपस्यश्चै श्रीमामहस्तु चितेत्पत्रारम्भात्तत्कटाक्षवाचकत्वमेवेतिच
दिंकरवालेतिपदेसोविनतेनैवतत्कटाक्षस्यविधेयत्वस्याभिधानात्सइतिशब्दस्तमनर्थकंस्यात् ननुनकथमदसोर्थान्तरनिषे
स्याप्रकिंतिरसप्रावतत्कटाक्षमप्यस्यश्रमदस्याशाकाम्बृवस्तुत्तरमाह ३ अथ योविकल्पमिदमर्थमुल्लपश्यतोशतिविलं
भवस्तु स्थाल्पयतपरिसरेते जगतस्पतिस्पस्तुविनः कृतोभयम् १ यः अविकल्पविकल्पनभेदेनहीनंभेदविनेदमर्थोऽ
र्थानामल्लेभवहृष्णदामकपश्यतिजानाति २ इतिहसस्त्राहृदयदमशाहृत्तत्कटाक्षमभिधत्तस्युच्यतेयदितसैवेववाक्यान्त
उपादानमर्हतितत्तत्रैव २ अथमित्यतोऽहसस्याहुः प्रथमोक्तस्यानुवादस्ययत्कटाक्षस्यपरामर्शकोयथोत्तरार्धेतत्कटाभिधेय
विधेयार्थमभिधत्तेतथैवादसशब्दोपि तनोतियोसाविस्पत्रतत्कटाभिधेयंविधेयार्थमभिधत्तामितिचेन्नयोच्यतेतत्रैवयथा
हिदंसशब्दोयत्कटाक्षमवहितनिर्देशोतएवयत्कटाक्षसमानाधिकरणः यत्कटाक्षमित्रविभक्तिनिर्देशस्मतत्कटाक्षयत्कटाक्षनिर्दि
वाक्यार्थपक्षमवकतयाविधेयार्थमभिधत्तेतथैवादसशब्दोपिवाक्यान्तरेयत्कटाक्षनिर्दिष्टवाक्यार्थपरामर्शकः सन्तत्कटाक्ष
तयाविधेयत्वेनोपादानमर्हतिनत्वत्र तनोतियोसाविसत्रात्तत्स्वरूपातिरिक्तोसदसशब्दार्थोविधेयत्वेनाभिधत्तेइतिभावः २ न
त्वकिमभिधत्तेइत्याह १ यत्कटाक्षस्यनिकटेस्थितः प्रसिद्धिपरामर्शति १ हियस्मात्यत्कटाक्षस्यनिकटेसमीपेऽव्यवधानेनस्थितः ८२

त्रापितैकतृह्नानपादानाद्विधेयस्यानुपस्थितिरितिभावः २ ननु धन्यः सएवलोके सएवपूज्यः सएवसर्वज्ञः यस्यमुखकमलको
शेवाग्देवीकुलदेवतेववसतीत्यादौ यत्रविधेयवाचकस्य तत्कर्तृस्य प्रथममुपादानं यत्कर्तृस्य तत्तदनुवाद्यवाचकस्य पश्चात्तत्रानयोः
पौर्वापर्यविपर्यासाद्दुष्टत्वमस्तिवानेत्याशंक्याह ३ द्वयोरुपादानेन्तिराकांक्षत्वप्रसिद्धम् १ यत्तदोः पौर्वापर्यविपर्ययेसत्यपिद्वयो
रुपादानान्निराकांक्षत्वात्कालविधेयोपस्थित्यानदोषइतिभावः २ सर्वथात्रयच्छाकश्चिद्विधेयानुपस्थितिरेवदोषइत्याह ३
अनुपादानेपिद्वयमपिसामर्थ्यात्कश्चिद्गम्यते १ साक्षादनुपात्तावपि यत्तदोःक्वचिदाकांक्षापर्यालोचनासामर्थ्यादनुवाद्यविधेयवा
चकोस्तायेते २ तदेवोदाहरति ३ येनामकेचिदिहनः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तिते किमपि तान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपि
समानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी ३ उत्पत्स्यतेस्तिमम प्रतीतिपक्षेचिन्तामनिस्तोयेनेदकाव्यनेपाठ्दीयतत्त्वांप्रथयन्ति ते
किमपिजानन्तिनकिंचिदपिविदन्तीत्यर्थः स्वहानाद्रुःकिमपिविरहज्ञासिनइतिवृत्ताधिकिमपीतिनिपातसमुदायोनकिंचिदर्थ
र्थं तान्प्रतिनैषयत्नः तदर्थंनेदकाव्यम् तर्हिकस्मैएतदित्याह कोपिममसमानधर्मासहृदयोभिज्ञः स्थितोत्पत्स्यते ३
दानींचानुपलब्धौ भविष्यत्कालेकिंप्रमाणमित्याह कालोह्ययंनिरवधिःकस्मिंश्चित्कालेजनिष्यत एवेत्यर्थः अथवा अस्ति अद्यवर्तमा
अथ नएवस्थितेत्यर्थः अदृष्टकथंनसन्निहितोदृश्यतेइत्याह विपुलाचपृथ्वी कापिदेशान्तरेवास्तीत्यर्थः अत्र उत्पत्स्यतेस्तिवातेप्रत्येव
यत्नःइतिवाक्यार्थे शब्दोयाकांक्षाशब्देनपूर्यते अर्थात्तत्पदेइतिस्यादनुवाद्यविधेयाध्याये तत्तदोरन्योन्यसामर्थ्याकांक्षाल्लभ्यत्वा
न्निराकांक्षत्वात्तददुष्टत्वमर्थः २ यद्वयतत्स्थानेवक्वचिद्वाच्येनसंवेदनक्वचिदर्थान्नानुवाद्यविधेयत्वाद्वगमइतिसिद्धान्तितंभवत्वेतग
मयति ३ एवंचतत्कर्तृकानुपादानेन्तराकांक्षत्वम् एवंचयत्कर्तृस्योत्तरवाक्यगतत्वेविनाद्वयोरुपादानमनुपादानंवाविनातत्कर्तृ
चदिनासाकांक्षत्वेप्रतिपादिते व्याप्तिं… रोति… साविस्पुदाहरणेतत्कर्तृसानुपादानादेयत्तासंभवात्साकांक्षत्वेविधेयानुपस्था

आर्द्रस्यांतमग्नस्य सहिरोहितकारिणा न्वङ्गस्य यथा यस्य संबंधस्तज्ज्ञानोचित्यमसंभवीति वाच्यं निश्चितं विधेयमासीत् इत्यमे
वेमानानातकलत्रमिति तां तस्य स्यारस्यस्य कलत्रमिति यच्च तानसंबंधस्तत्र कुत्र मनोचित्यमिति विधेयमासीत् न पुनरस्तयोरा
येस्यत्वतस्य हेतोस्तयोः समासे षष्ठीतत्पुरुषेणान्तरपदस्थाथाम्नतस्य वैयस्योगौणी भावउपसर्जनं तत्राकरणीयमासीत् यस्मात्
कृतांततः विमृष्टविधेयांशतेति अत्र तात्रकलत्रमार्गीमस्येति पदं इह यस्य संबंधो हाकादोषत्वमित्येके परे तु मिथ्येतत् वा सविति
मनुचितमिति संबंधस्यानेकपदावलंबनाद्दावदोषतेति २ एतत् म्हरति ३ एवं समासांतरेप्युदाहार्यम् २ एवं वाक्यगतत्वेन
समासांतरे वहुव्रीह्यादौ २ एवं समासांतर विमृष्टविधेयांशतास्तु पस्याप्य वाक्ये विरुद्धमतिकृदुदाहरति ३ श्रितत्समारक्त्व
वःशिवालिंगिनपुत्रेयः विग्रहतत्पणोनाथयोरनेतरतासुखाः अत्र समादिपुत्राः स्वाश्रमासते इति विवक्षितेहतासुखा
इत्यादि विरुद्धाप्रतीतिः २ आश्रिततितिताः स्वान्तरक्षीकृतभक्ताः कल्याणाश्रिहृम्जयः वैरस्यारोनाथप्रतंतेनाप्नेश
सुखेन्द्रः स्वेनाटघासेश्रमासते इति विवक्षितेवाक्ये आश्रितभृमयः भूमौपतिताः रक्तरुधिरं भवति तवतेभ्यः स्नेतारुशास्त्र
शिवालिस्सगालीभिरालिंगितानाम् लिंदेहो येषां विग्रहस्य देहस्य तपणेन नाथोनहतानि श्वसवः प्राणाः त्वानी ह्रियाणि
येषामेनाटघालाश्रमासते इति विरुद्धांप्रतीतिं करोतीत्यर्थः २ एवं वाक्यदोषानुक्त्वा पदैकदेशदोषानुदर्शयिषुराह २
पदैकदेशो यथासंभवं क्रमेणोदाहरणम् २ पदैकदेशश्रुतिकटुत्वमाह २ अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात् परि
णातिविरसत्वात् संगमेन प्रियायाः इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम स्तदपि न हरिणाक्षी विस्मरत्यंतरात्मा अत्र वा
द्विति २ त्वाद्वित्युसप्रत्ययमात्रस्य पदैकदेशस्य श्रुतिकटुत्वम् २ एवं तद्धितप्रत्ययस्याप्युदाहरति ३ तद्धूलिस ६४
दैहदैवकार्यमध्योपमध्यीनरभव्यापव अपेहतेमत्ययमंगलल्लोवीजांकुरात्मागुदयादिवामः २ अत्रलौल्यैरिति

सर्वं न श्विकरणेनैव विभक्तिनिर्देशेन निर्दिष्टः प्रसिद्धिं प्रसिद्ध्यर्थे मात्रेणकीर्त्यर्थः २ नेकेवलमत्र ... नादर्शः प्रसिद्धिमात्रार्थम्
भिधत्ते नविधेयः किंतु तद्धेतोरेवं विधः समस्तसिद्ध्यंशमेवाभिधत्ते न विधेयत्वमिति दर्शयन्नाह १ यत्प्रायत्र दर्शितमस्तु ग्रन्थान्ते
ज्ञोस्य भूयते: दीयत्नान्तांस्तदानेनन्नेनदर्पिद्वारितम् १ यच्चत्तद्धेतुः २ अचेयथा तद्धेतुः प्रसिद्धिः मात्रपरामर्शकः तथा
नद्धेतिर्या सावित्यत्रासावित्यस्यापि प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वेनाविमृष्टविधेयांशतासिद्ध्यर्थः २ ननु यत्तदोर्नित्य
सेवं यत्र त्वन्यतरानुपादाने चेद्विमृष्टविधेयांशता तर्हि वक्ष्यमाणे व्यभिचार इत्याशङ्क्याह १ ननु कथं कल्याणानामभि
दृमहत्ताभीशिवत्वं विधत्ते प्रत्यपालक्ष्मीमथमयिहृष्टा देहि देव प्रसीद दयन्नाप्रमतिज्ञदिजगन्नाथनमस्यतन्मे भद्रंभद्रंवि
तरभगवन्भूयसे मङ्गलाय अत्रयत्तदित्युक्तान्तमेवमुक्तम् १ अत्रान्यादेयत्तद्धृदयंविधेयत्वेनैव एवतद्धेतुत्वेकस्य यत्
वृत्यसाकाङ्क्षत्वमितिप्रश्नः २ अत्रसमाधत्ते १ उच्यते यदादिति येनैकेन विद्वत्परिस्थितं सर्वात्मकं वस्तात्ति भूतथाभूतोनैक
तद्धेतुनपरामृश्यते २ अत्रायंभावः नहियावेनोपक्रान्तावनस्तद्धेतुत्वेनैव नियमः किंतु यच्छब्देनास्तद्धेतुनपरामृश्य
ते तथाचात्रयदादित्वीप्सायां विशेषपरत्वाभावात् सर्वात्मकत्वेनविवक्षितस्य यच्छब्दार्थस्यपायस्यैकेनापितच्छब्देन
परामर्शः यत्र तु विशेषपरत्वेन वीप्साविवक्षिता नसर्वात्मकत्वे तत्रतद्धेतुनापि वीप्सायपायायेप्सतीयायपति परासेनाहे
सत्त्वनियेनक्रमेण त्यागस्तेनैवमालिन्यमितिविपर्यये ... २ एवंतत्तोनिर्यासावित्यत्र श्रुतिभिर्विमृष्टविधेयांशता
प्रतिपाद्यविविक्तं मत्रैश्चोदाहरणान्तरमाह २ तथात्रकिं लोभेनेति ... समर्तायेनेतोदेवेहन्ते ... लदृतां
नाकिमत्रणामालैगमम्यत्रमा किंशोतनमविंति तंद्वितयमप्याप्नोति नमोतोगस्त्रोतानानतकल्पनमित्यनुचितयाके
विधाकृतम् अत्रार्थमप्युक्तिनातस्पनिचमादृम् तनुनयोः समासेगुणीभावः कार्यः १ अत्रपद्येष्वापिनञ्ज्ञोसमासइति

र्गत्नः सहृदयैर्हृतिपुनः कौलकूटविलमिव अर्थेलवशाव्‌ः कोमलार्थविवक्षयाप्रयुक्तेपेलवपदंपेलभेदेनपिलनंपेलः सवियते
स्पतिमन्व पीयेनवप्रत्ययेंनसिद्धे स्सस्येवप्राग्यस्यन्त्यागोपेलेतिपदैकदेशः पुंसंज्ञनबोधकः श्रीडादापितेवाहृष्टः २ ज्ञस्यस्यार्थम
प्पाहृरुति यः प्रूयते स्मरसरि ३ः स्तीर्थ्यसार्थस्त्वाने नधंगास्यपरिशीलनकीलनेन सोऽज्ञस्यमान्यजतिच्छिन्नत्नम्‌ जितांसाये
त्रुर्णीः पतिनिकस्यचिदेवपुसः अत्रप्रयशाह्‌; १ प्रूयते यत्नस्यपदस्यपविश्रीकरणार्थविवक्षयोपात्तस्यतिङ्भक्तित्यागेएक
देशाः प्रूयशाब्दोस्त्रणोक्तेदबोधनात्स्त्रस्यस्यादोषी २ विनयमग्गपकेकेनसम्नतेयोभवदगताहृशाः कथमयोसनु हृदीहृपतान
हृभिप्रेतपदंसमागतः १ विनयः प्रश्नयः प्रणयः प्रकृष्टोनमः २ अत्रप्रेतशाह्‌ १ अत्राभिप्रेतपदस्याभिलषितार्थवाचि
नयोपात्तस्याभीसुपसर्गस्यागोप्रेतेत्येकदेशः सतार्थवाचकत्वाद्मंगलव्यंजकः २ संदिग्धमाह ३ कस्मिनकर्मणिसामर्थ्य
मस्यनोत्पद्यतेतराम्‌ अयंसाधुचरस्तस्मादंजलिर्बध्यतामिह अत्रकिंपूर्वंसाधुरुतसाधुश्चरतीतिसंदेहः १ अत्रसाधुच
रइत्यत्रचरइतिपदैकदेशः किंभूतपूर्वचरतितिभूतपूर्वार्थवाचकस्यचरटप्रत्ययस्यरूपं किंचासाधुश्चरतीतिसाधुशब्दो
पपदस्यचरधातोरच्प्रत्ययोरूपमितिप्रकरणविशेषस्यानवबोधात्संदेहः २ नेयार्थमाह किंस्वच्छेतस्मभयालमोलिमा
त्नामहामणेः सङ्गवलंवचोवाणोस्तेजोयस्यविभाव्यते अत्रवचः शब्देनगीः शब्दोलक्ष्यते १ वचोवाणेरित्यत्रवचः शब्दस्य
पदैकदेशस्यगीःशब्दलक्षणयागीर्वाणैर्देवैरित्यर्थविवक्षितेप्रयोगाद्धिप्रयोजनाभावाद्दुष्टत्वम्‌ २ अत्रान्यमपिदोषमा
ह ३ अत्रलक्षितेकेवलपूर्वपदंयावदुत्तरपदमपिपर्यायपरिवर्त्तनंनक्षमते १ अत्रवचोवाणेरितिपदेवचः शब्दस्यगीःश
ब्दलक्षणायैवनदोषः किंतूत्तरपदस्यवाणशब्दस्यशरलक्षणयापिदोषः गीःशरेतिपदेनगीर्वाणपदार्थोयतीतेः अ
पदमपिपर्यायपरिवर्त्तनसहमिति ४ अविकेकमपिनपरिवर्त्तनसहमित्याह ३ जलध्यादौतूत्तरपदमेववडवानलादौत

स्यम १ अत्र ... प्रत्ययमात्रस्यैवंधात्वादेकदेशता ३ निहतार्थमाह यस्यापरो विभ्रममंडनानां संपादयिष्ट्रीं शिखरैर्विभ
र्ति बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् अत्र मत्ताशब्दः लीलार्थे निहतार्थः १ अत्र मत्तवृत्तेरागा
त्स्मत्पेनार्थो विवक्षितः स च द्रागनुपस्थितेन लीलार्थेन निहतः अत्र च प्रत्ययमात्रस्यैव तस्यात्वात्यैकदेशता ३ निर
र्थकमाह ३ आदावंजनपुंजलिप्तवपुषां स्वासानिलोल्लासितप्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् संप्र
त्यकति सेषमस्तुयमत्वाद्वस्य चेतो भवोभल्लीनासि नयानेकमेकुहते कामे कुरंगेक्षणा अत्र दृशामिति च बहुवचन
मनर्थकमेकस्याथ कुरंगेक्षणाया उपादानात् २ द्विवचनोपादानेनैव सिद्धे बहुवचनं निरर्थकमिति बहुवचनगते
त्वादोषस्यैकदेशता २ दर्शनेरवीति भावे क्रियानुत्पत्तेर्दृशामित्युपादानेपि बहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनेसा
र्थकमित्याशंका निषेधति ३ न च अलसवलितैरित्यादिव्यापारभेदाद्बहुत्वव्याख्यानमनुयातत्वात्तनयन ...
केवर्तते १ यथा अलसवलितैरित्यत्रालसवलनादिव्यापारभेदाद्घ्राणां बहुत्वं तथात्रापीति न संभवति यत आदावंजनेत्य
व्यापारगणमनंतत्वाद्व्यापारे ... वर्तते इत्यन्वयः ३ अत्र दोषांतरमप्याह १ अत्रैव कुरुते इत्यात्मनेपदमप्यनर्थ
कम् आत्मार्थे क्रियाफले आत्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्य प्राधान्येनकर्मकारणस्य कुरंगेक्षणायानसंभवतीति
निष्प्रयोजनं वृत्तमात्रपूरकमित्यर्थः २ अवाचकमाह जायाकल्पर्धिरिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः शास्त्रव्यस्तः सदनम
दधिर्भूर्वियद्वृत्तकारः अस्त्वेवं तत्किमकृतत्वत्तारेलकाकं वा यादृक्स्त्वयैव तव परसमतालक्षते चेदहासः अत्र विजेयपदे
कृत्यप्रत्ययः कृत्यत्वार्थवाचकः १ अत्र कार्तिकेयो विजित इत्यतीतकालार्थस्य विवक्षायां प्रयुक्तो यस्मात्प्रयोगं चैतेवति
तत्कालं वर्तमानार्थस्येस्तुरत्यादित्यर्थः ३ त्रिधा अश्लीलमाह अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः परमा

रो॰
८५

मध्याविधः परिभवः तातस्य केशग्रहः तान्येवाहितशास्त्रघस्मरगुरुप्राणप्रियाणि भासंवंति नोद्यद्दामे लोकतंत्ते देवकृते द्रोणात्मजः क्रो
धनः अत्र विकटवर्णत्वे दीर्घसमासत्वं चोक्तम् १ रौद्रे विकटवर्णत्वाक्षिप्तं वितं तत्र हृतं किंतु मधुरवर्णत्वमल्पसमासत्वं चेति श्रुति
कटुवर्णत्वे नात्र वाच्ये दोषः ३ रौद्रो चित्यमेव वर्णानामुदाहरति १ यथा प्रागप्राप्तनिशुंभशांभवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत् क्रोध
प्रेरितभीमभार्गवभुजस्तंभापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवतु शिथिलः त्वत्कंठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्दे
वो हरः ख्याप्यते १ अत्र रौद्रे टवर्णानीयेविकटानाम श्राणानां तीव्रप्रयत्नोच्चारितानां वर्णानां दीर्घसमासस्य च रचनायथा
कृत्वा न तथा पूर्वोदाहृता वित्यर्थः २ ननु ज्ञापि चतुर्थपादे प्राग्वदेवेत्याह ३ यत्तु तत्र क्रोधस्तत्र वतु र्थपादाभिधाने तथैव श्रा
वृत्तयोगात्स्पष्टः २ अत्र चतुर्थपादे भार्गवस्य गुरुस्मरणे ततद्भूतभावेन हैकातक्रोधतिरस्कारेणोचितमेव मसृणवर्ण
त्वमित्यर्थः २ उपहतत्वं भाप्रोल्लुप्ता वा विसर्गो यत्रेत त् १ अत्रैवाप्याह दोषद्विता वागमाय २ पीतो वितीतोनिष्ठुरै
कल्लोत्पाद्यसः यस्य मत्तावलोन्मिकामकातुर्द्धिप्रभाविताः १ अत्रोकारपरंपरया बन्धशैथिल्यमेव रसापकर्षकं विस
र्गलोपे तूदाहरणमत्रैवोत्तरार्धे २ विसंधिमुदाहरति ३ विसंधिवैसंधिवैरूप्यं विश्लेषोश्लीलत्वकष्टत्वं च संधिवैरूप्यं विसंधिरि
त्यविश्लेषाश्लीलकष्टत्वैरित्यन्वयः तत्र विश्लेषः प्राप्तस्यापि संधेरभावः स च द्विधा याहच्छिक आनुशासनिकश्च तत्र संहि
तैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इत्युक्तिसिद्धो याहच्छिकः आनुशासनिक
स्तु प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावसिद्धः २ तत्र याहच्छिकसंधिवैरूप्यमुदाहरन्ति ३ आद्यं यथा राजन् विभांति भवतश्चरि
तानि तानि इंदोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेंतः तेदावलेऽनतितते उचितार्थवृत्तीन्यातन्वती विजयसंपदमेत्य भातः १ अ
त्रतानि इंदोर्द्युतिं इति समानदीर्घाभावो याहच्छिकः सकृदपि प्रवर्तमानः केवलं शक्तिसूचनया सहृदयोद्वेजकत्वाद्दोषः ८५ २२

सर्वपरमव १ जल आदौउनरपदस्यापि स्राहृस्यपरिवर्तिनात्पर्यायकथनम् जलधिजलधरजलयानादिप्रयोगाच्चेयमेतं पूर्वपद
स्यतु परिवर्तनेयथोधिवारिधीत्यादिप्रयोगोगमणाद्वव नतथा वडवानलादौ पूर्वपदपर्यायकथनादस्मानलेत्यादौ वडवाग्न्यभावोपनाते
यार्पतो अतोत्तरपदपरिवर्तनेनवडवाग्निवडवावह्नीत्यादिप्रयोगोगमणएवतत्पूर्वीः २ ननु अप्रयुक्तासमर्थौ विरुद्धमतिकृदा
दिशुविवक्षितार्थप्रतीतिविरहस्तस्यएवतत्कथभेदेन निर्देशइत्याह ३ यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदास्तथाप्य
आलंकारिकैर्विभागेन प्रदर्शिताइतिभेदप्रदर्शनेनोदाहृतेत्यादितिविभज्योक्ताः १ उद्देशप्रतीतिविधाते सर्वेषां सामान्येप
मेसत्यपुनः तत्रविशेषेणाधिरसापकर्षकाइतिपृथगुदाहृताः अथच यदि विशेषधर्मापेक्षानादियेन सर्वत्र रसापकर्ष
कत्वस्यसामान्यधर्मस्यतुल्यत्वात्सर्वेषामभेदप्रसङ्गानानवृक्षेतेतिभावः २ इदानीं वाक्यस्यैवासाधारणादोषानाह ३ प्रतिकू
लवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धिहतवृत्तंन्यूनाधिककथितपदंपतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् अर्धान्तरैकवाचकमभवन्म
तयोगमनभिहितवाच्यम् अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं वाक्यमेवत
था १ प्रतिकूलवर्णादिवाक्यमेव दुष्टं नपदं नापि पदैकदेशः यदपदैकदेशपाठोरेतत्प्रकारतानसम्भवत्येव २ क्रमेणोदाहरति
१ रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते नहि परीतत्वे तत्प्रतिकूलत्वम् वक्ष्यमाणरसानुगुणतानिरहो वर्णानामप्रतिकूलत्वम् प्रकृत
रसास्वादोद्बोधविघातकत्वं प्रतिकूलवर्णत्वमिति पर्यवसितं तथाचकुतिकेडनासहनमेकरः तच्च हि यद्रसेषु वर्णमात्रदुष्ट
ता इहतन्तु मारारयपिवर्णा रौद्रादौ दुष्यन्तीति क्रमेणोदाहरति शृङ्गारे यथा अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठंकलकण्ठिमाम् क
वुक्षाः ... २ इतीतितिनायकोक्तिः हे कलकण्ठिहृति माकंवुकेवानापिकायाः केवलाः ...
अत्रै... वर्णानां ... प्रतिकूलत्वम् १ रौद्रे यथा ... जिघांसितजलेपस्मिन्... तत्रादेव

श्रो
८१
८६

८: एतेनैवक्रमादाह अस्तिमममतेकः सेदेहे भवन्नपिनाम्नयामधुरमपिकिंनतस्याः पिप्रमत्रसंस्फलन सकलरिपुनमैघसध:
सन्तरसांतरविज्ञस्तोबदसयरिहारमन्नाद्रुपस्याश्रियारसनक्रुलात गुरिहारमत्वाहिमत्राप्यवाता १ अत्रहरिणीछंदः तसम
रसलागण्वेहैदेईयेरिणीमतेतिछंदोलक्षणंरसरूवर्णविन्यासेमिदेयिपादत्रयेक्रमाद्वन्द्वस्वरनिःसमनिवेशोविच्छेदेत
यताविपिसिद्वायातदर्यपादेषष्ठसमयोर्वर्णयोरस्मोरमनसंधानेनविच्छेदायतिभंगेनविस्वरत्वदोषः २ एवंवर्णवृत्त
मुदाहृत्यमात्रावृत्तेपिदर्शयति ३ जेपतिहरितितेतीरद्मणश्रेणिसंदरत्वगणेन अहलवेशाः सदोसोमदिक्करेवे
दिपदिवेणो अत्रद्वितीयततीयागौसकारो २ अत्रसगणस्थानणाविद्यत्त्वंतवरूअपवथानेनप्रथमपादेप्रयुक्तेन
चतुष्कोकेदःशास्त्रे यस्याःपादेप्रथमेद्वादशमात्रास्तृतीयेपि अष्टादशद्वितीयेचतुर्थेपचदशसार्यायालक्षणेषु
सर्वत्रलस्येवाप्रथमेपादेषष्ठाक्षरस्यलघुत्वदर्शनादत्रतुदीर्घत्वनयतिभंगदोषइत्यर्थः तथाचेतद्गाथालक्षणम
यःपरिहर्तुंशक्यतेमनागचितसुंदरतागणेन भुवनवत्तस्यदोषःप्रतिपत्तैरपिप्रतिपत्त्वः २ द्वितीयमाह विकसि
तसहकारभारहारिपरिमलगुंजितमंजितद्विरेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरतिमनेरपिमानसंवसंतः १
अत्रगुंजितपुनरेफतोपकारोगुंजितनजोजरगाःपुष्पिताग्रेतिलक्षितमिदमर्धसमपुष्पिताग्रानामकंविषमेवृत्तम
अत्रपादांतगोपिवेतिपरिभाषितस्पपादांतलघोर्गुरुत्वस्यव्यवस्थितविभाषयाविषमवृत्तेष्विदृष्टत्वाद्गुरुत्वनिष
धात् भारहारीत्यत्रप्रथमपादांतेयगणोकर्तव्येजगणस्यांतलघुत्वेनग्रामायावृत्तेहतमित्यर्थः २ अत्रपर्यायवि
न्यासेनदोषमहरति तस्मातद्धारिप्रस्यदितेतिपठनीयम् २ अत्रप्रतिसंयोगात्पूर्वस्यरिकारस्यगुरुत्वेनस्फुटैव १२
वृत्तसिद्धिः १ वकारांतरेणापीदमेवोदाहरति ३ अत्रमात्रास्तागणरत्नेरोहणाभवोपन्यामद्वैवसांसंभारःखल ८१

तदेवं विलेख्यत्वं रहितं हि चैवं तं भग्नप्रक्रममित्यनुशासनसिद्धोपि संध्यभावे: सकृत्प्रयुज्यमानो बंधशैथिल्यदायित्वाद्दोषः २ विस
गैलोपास्सिद्धोऽपि स हरति १ यथा वा तत उदित उदारतारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः निजवंशदानकांतकान्तिः न्
तमुक्तामणिवन्नकास्लनर्घः अत्राप्यसकृत्प्रयोगाद्बंधशैथिल्यमेव एतदेव श्रृणुमह १ सं हितां न करोमीति स्वेच्छया सकृ
द्विदोषः प्रगृह्यादिहेतुकं त्वेतत्सकृत् २ उक्तार्थमिदम् संधिवैरूप्येणाश्लीलमाह ३ वेगाद्वृद्धीयमानेचलत्यतो
मरचेष्टितः अथ स्तनपातेपवीततत्रैव रुचिरुरु अत्र संधावश्लीलता २ अत्र च त्रिस्पष्टा समरे त्यन्तेनरुचि मित्यस्य वक्र
त्वेन न संधि कृतं वैरूप्यमेवल्ल आचिंरुशाहृया: पिच्छभगावोधकत्वादश्लीलता २ कष्टमाह ३ उर्व्यसावत्र तरूवालीम
र्वं तेवावैर्वस्थितिः नात्रऽर्दुतुत्पते गंतु शिरोनमपतन्नत्नुक १ अत्र न स्पष्टा सिद्धिश्चाविशेषणभावात्त्वेय बहुपदानु
संधानकृत: कष्टत्वे वाक्यदोषः २ हतवृत्तं लक्षयति ३ हतं लक्षणानुसरणेप्यश्रव्यमेवाप्राप्तगुरुभावांतलघु यत्
तु गणैवृत्तं यत्र २ हतं त्रिविधं लक्षणानुसरणेपि केदः प्राप्तेनाकेऽकलघुवर्णविन्यासनिपमे सतोनविपतिं जिह्वा इवि
श्राम स्थानं कल्पिमित्युच्यते कविके स्वातस्तेयतिरभिहितापूर्विकविभिः यदांतेसप्तोभांपुजन्निपदमध्येप्यजन्तिचेसा १
युक्ते: यतेः पूर्वापरपदसंधाने न जिह्वा इष्टा विश्रमादश्रव्यमतिकटुभावं विस्वरं हतवर्णात्मकमा त्रात्मकं वा क्रमाण
दोषायेत्येको भेद: तथा चामुम गहलद्यादिनियमादविमृष्टशैथिल्यलक्षणान यतिभंगादिदोषात्र श्रोत्र वरास्याऽल्विक
ल्पः एवमप्राप्तगुरुभावः सान्तलघ्वस्य दीर्घत्वविसर्गीतःगरुभवेत् वर्णः संयोगपूर्वोद्यतयापादांतगोपि वैतिय
विभाषितं गुरुभावमप्राप्त ऽत्तलक्षः पदांतगोलघुर्वर्णो यत्रेति द्वितीयोभेदः तथा श्रृंगारतिलकेनोदाहरत्नायिका द्विपव
र्णितं दसनाहितं नंगं वसकृत्पाय स्त्र्यजातिः मेरित्यादिकं रसानुगुणत्वके दर्पांत हितलक्षणं रसानुगुणं यत्रेति तृतीयो भे

ग्रो
८८
कोर्देयस्मिन् २ कः क उत्तरनके केराभ्यितक्रीडोरोकरेतस्करः कः कः केकमलाकरविंकमलेकोकरीनोयतः केकेकानिव
नामशापमहिमानेनरलेयपूयेनः सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पंचाननोवर्ण्यते १ केकेरोनुकुनपराह्वविशेषः करीचोला २
अत्र विकटाक्षरबंधेनस्तकराभिधानेप्रथममारब्धः प्रंकवउत्तरोत्तरकरिमाहिषसिंहापेत्तयातिशायनारत्नमेनैववक्तव्यः स
त्रथितः करिवर्णनेकिंचित्पकृष्टमहिषवर्णनेपकृष्टतमः सर्वोत्कर्षेणाविवक्षितेनसिंहवर्णनेनयतितएव एवमत्रापरा
सालंकारस्याप्युत्तरोत्तरमुतत्प्रकर्षताज्ञेया २ समासमपुनरात्तं यथा १ क्रियाकारकान्वयेनवाक्यसमाप्तमपिपुनरात्तं
यत्र २ कैकारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनारवः झंकारोरतिमंजरीमधुलिहांलीलाचकोरध्वनिः तन्व्याःकंचुलि
कापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कंकणक्वाणः प्रेमततोहवोनवयुवोलास्यायवेणुस्वनः १ अत्रोक्तैरारोप्यमाणैःस्मरकार्मु
कटंकारादिभिर्विषयीकृतः कंकणक्वाणोवः प्रेमतनोतितिक्रियाकारकान्वयेनसमाप्तेपिवाक्ये निराकांक्षतायांज
ताचानन्तस्यापारोपगर्भवाक्यपुनर्विशेषणत्वेनोपात्तं उत्कर्षकत्वाबीजम् अर्धांतरःसांतरालःप्रथमार्धेनैवस
हस्यापेक्षापिद्वितीयार्धस्थापितः एकोवाचकः हेत्वाद्यर्थिकेयादंयत्रतद्वित्यर्थान्तीकृत्यावांतरवाचकस्यलक्षण
वत्त्वात् ३ द्वितीयार्धगतएकोवाचकः शेषोयस्मिंस्तादृशंप्रथमार्धयत्रभवति तदर्धांतरैकवाचकंवाक्यमितिसंबंधः
२ उदाहरति ३ द्वितीयद्वेगतैकवाचकशेषप्रथमार्धंयथा मसृणचरणपातंगम्यतांभूः सदर्भाविरचयसिचयांतंम
र्धिच्छम:कठोरः तदितिजनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूर्णैःपथिपथिकवधूभिर्वीक्षिताशिक्षिताच १ चमेकठोरस्तन्मूर्धि
सिचयांतंविरचयेत्यन्वयात्तदित्यस्यपूर्वार्धगतत्वेनोपादेयत्वेप्युत्तरगतत्वेनोपात्तेनिराकांक्षत्वाद्दुष्टत्वम् २ अ
भवन्मतयोगमाह ३ अभवन्मतरूपःसंबंधोयत्र १ विवक्षितःसंबंधःप्रतिपदस्यान्वयायोग्यंयत्रेतिभावः २ यथा
१३
८८

तेस्यएवविपिनाश्रैरेवसत्क्षेपुत्वाम्नीमत्कीर्तिमतांहिपांकरतलात्स्त्रीलांतितंवस्यलाहृष्टेपत्रयतेतिमहमनसांशस्त्राणिव
स्त्राणिच १ अत्रसर्पाश्चेमेसत्राल्लतः स्मरव श्रीशार्दूलविक्रीडितमित्येवंलक्षणस्यवृत्तस्यचतुर्षपादेष्वलयोःपाशांत
विकल्पेनसिद्धेपिगुरुत्वेपिसाकारायाल्लरेयारयपेनेवविसर्पति शार्दूलक्रीडितपत्तेनत्रीविनमूर्जितमित्येवंविधस्यपादत्रयां
तेदीर्घीतरमपतीव्रप्रयत्नोच्चारणेनसंयोगानुरणनवन्नादस्यदूरप्रसरणाद्गूर्जितात्वेगलोमिद्धेपिचतुर्थपादांतेचकारस्यल
घुप्रयत्नोच्चार्यतयाविसर्पिनाभावेनस्मरणंतकारविरहात्पर्येतेवाविसर्पतः शार्दूलविक्रीडितंतस्यचतुर्थपदेनेवोपपद्यतेश्रेष्ठे
जितस्यान्यावृत्तोत्तरमाह ३ यथावा इदमनुचितमक्रमश्चपुंसांयदिहजरास्वपिमान्मथोविकारः यदपिचनकृतंनितंत्र
विनीनांस्तनपतनावधिजीवितरतंवा अत्रकृतमिति १ अतकृतमितिपदमधिकंतेनविनापि यदपिचनस्तनपतना
वधिजीवितंरतंवातदप्यनुचितमितोजावनेवान्वयेनिराकांक्षत्वादितिभावः २ अत्रैवदोषांतरमाह ३ कृतंप्रत्यतप्रक्रम
भंगमाहइति यदपिचनकुरंगलोचनानामितिपाठेनिराकांक्षेचमतीति १ अत्रपूर्वार्धेनकृतमकृतरार्धेनकृतमित्यतः
प्रक्रमभंगेनोमवत्समाणंदोषमावहतिधारयति २ कथितपदंयथा अधिकरतलतल्पंकल्पितस्वापलीलापरिमल
नतिमीलत्पांडिमागंडपाली सुतनुकथयकस्यव्यंजयत्यंजसेवस्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् अत्रली
लेति १ वारद्वयोपादानाल्लीलेतिपदंकथितमपिपुनरुक्तत्वादुष्टम् अत्रोक्तविशेषणवतीगंडपालीकस्यत्वदभिलषि
तस्यस्मरनरपतिलीलायांयौवराज्याभिषेकंव्यनक्ति स्मरएवनरपतिस्तस्यलीलायांसकलराशिजनवशीकरणा
दिरूपायांराज्यस्थितोयौवराज्याभिषेकंस्मरस्यजीर्णत्वात्स्यवशीकरणायपशात्सुत्रयतान्कतन्कमनिर्वाहणसमर्थे
तरुणस्मरस्यकल्पनमोहनाधिकरोपीत्यर्थोविवक्षितः पतत्प्रकर्षयथा १ यतन्मकपोलकार्ष्ण्यतोवधकृतोको

ॐ दितिक्रियया तदिति कर्त्री तथा तदानीमिति विधेयस्य कालस्य यदेतत्तवायेन परस्परं साधेन: संबंध: स च तयोरनुक्तेरसिद्ध: २
८९ एतदेव हृत्याह ३ अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र च पदद्वयं वितनास्ति १ अतो भवत्सु तयोगनेतिशेष: २ संबंधावगमा
येव पाठांतरमाह ३ चेत्यादिति तदुक्त: पाठ: १ अतःशेषं चेत्याज्जितमिह तदानीं गणितयेति पाठे सिद्ध: समुचित:
संबंध इत्यर्थ: २ वाक्ययोरसंबंधमाह ३ यथा वा संग्रामांगनसंगतेन भवता वा येसमारोपित देवाकर्णय येन येन
येन सहसा यच्छत्समासादितम् कोदंडेन च्छारा: शरैरिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन तेभवता च कीर्तिरमला कीर्तिश्च
88 लोकत्रयम् १ अत्र पूर्वार्धवाक्येनोत्तरार्धवाक्यस्य संबंधो विवक्षित: स च न सिद्ध: २ तथैव हृत्याह ३ अत्राकर्णनक्रिया
या: कर्मत्वे कोदंडशरानिति १ यदि पूर्वार्धगतत्तयाकर्णनक्रियया उत्तरार्धगता: पदार्था: स्वस्वरूपेण कर्मत्वमास
वेष्ये तेन तदाकर्णनक्रियाया: कर्तृवाचित्तया तत्कर्मणा कोदंडशरानिति द्वितीयांतो निर्देश: स्यात् न तु तथास्ति
तिस्फुटएव असंबंध: पूर्वोत्तरार्धयो: २ ननु पदार्थद्वारा तयोरस्तु वाक्यार्थापेक्षया तावत्समासादितमिति क्रियया संबं
ध: स्यादित्याशंक्याह ३ कोदंड: शरैरिति च … १ यदि वाक्यार्थापेक्षया समासादितमिति क्रियया उत्तरार्धसंबंध: सोपि न
संभवी यस्मात्समासादितमिति क्रियाकर्मवाचित्वात् तत्कर्मणो द्वितीयांतोनिर्देश उचित: न च तथास्तीति संबंधानव
गमस्तद्वदस्यैवेत्यर्थ: २ ननु पदार्थापेक्षया वाक्यार्थापेक्षया वा संबंधो मास्तु यत्कोदंडादिशब्दे … प्राधा
न्येन … कोदंडादिपदार्थोभिधीयते तत्स्वरूपेण येनेत्यनेन कोदंडादे: कोदंडं च येन येनेत्यस्य प्रतीति
साधारणत्वेनात यत्पदेष्वेव कोदंडादि कर्तृत्व कर्मत्वप्रतीयते तत्तीयादयुपादानात् तस्य सत्रसंबंधोस्त्वित्याशं ५४
काह ३ न च यत्कृद्वाध्यस्तर्हि … कोदंडादि १ यत्कृदस्य कोदंडादि: साक्षादभिधेयोर्थो यदिस्यात् तदेका ८९

येषां नास्ति दशोमदानसरितः पीताः अन्नापोऽभिलीलापातभुवस्त्रं दनतरुच्छायास्तथैः कल्पिताः येषां कृतयः कृताभर
पतिलोभाः तपाचारिणं किं तेषव्यरितोपकारि विहितं किं विप्रवादोचितम् १ अत्र तपाचारिपदस्य विशेष्यत्वयातेमिति
विधेयेन संबंधः कथं विवक्षितः सच वक्ष्यमाणस्य तृतीयान्तेन सह अधिकरणत्वादसिद्धः २ एतदेववृत्त्याह ३ अत्रचरा
णानां परार्थत्वात् संबंधः समन्वयात्स्यादित्युक्तं न चैतनयच्छ्रुति ईदृणानां परस्परं समन्वयेतैरित्यत्र विवक्षया प्रतीतिरिति १
अत्रास्मिन्पद्ये गुणानामनूद्यानां विशेषणानां परार्थत्वात्परस्य विशेष्यस्य विधेयस्य प्रयोजनेनैकपदत्वयाभ्युपगमेणास
मत्वादभिन्नविभक्तिनिर्देशएवसंबंधः स्यादित्युक्तं तयेन त्वमुपदिष्टं नशिष्टोपदेशेन पारन्त्र्ये यथ [illegible] इति ईदृशानां
परस्परं समन्वयेएकविभक्ति कत्वया प्रति वाक्यमन्योन्यं संबंधे जाते तेरित्यत्र विधेयवाक्ये विशेष्यस्य विशेषत्वेनक
वेरभिमतस्यापि तपाचारिपदस्यान प्रतीतिरित्यर्थः अविमृष्टविधेयांशो ऽयमेवाशोनविमृष्टः सएवदुष्टः ३ तत्रत
पाचारिपदस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोपि वाक्यार्थस्तदंगतयानप्रतीयतइति सर्वमेवविधेयवाक्यं नविमृष्टमित्यन
योर्भेदः २ पाठान्तरेण शोधयति ३ तपाचारिभिरिति पाठेतुयुज्यते समन्वयः १ तपाचारिभिरितिपाठेतुयुज्यते
समन्वयः २ तपाचारिपदस्य तृतीयान्तपाठेन तत्त्वं निर्दिष्टवाक्यान्तः पातित्वाद्धि शोध्यते सिद्धं सर्वैरपिपदैर्निर्दि
ष्टैः संबंधो घटते इत्यर्थः २ एवं विभक्तिभेदात्संबंधाभावे दोषमन्यकाव्येप्युदर्शयति १ यथा वा त्वमेवं सौंदर्या सच
रुचिरत्ताया परिचितः कलानां सीमानं परमिह युवामेवभजथः अयि द्वंद्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे संवदति वामतः शेष
यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया २ अतोस्मात्पद्ये योक्तादिशो भागत्कैः समवाप्तिः [illegible] संगमादि प्रेमादिवा
तथादिस्यात् शङ्कजगान्ति तदानीं गुणितया जितम् तदा गुणवैनव प्रेमादिके कार्ये उत्कर्षकारणमित्यर्थो विवक्षयास्या

उं. फल्गुराजस्योपनिमंत्रणागरसनिस्पृतं नयघोडं इति: अत्राप्यध्वरशब्द: समासे गुणीभूत इति न च तदर्थ: सर्वै: संयुज्यते १
मं. अत्र संग्रामाध्वरे वयमृत्विज: संग्रामाध्वरे कमोपदेशाद् हि रिपादि: सर्वेषामध्वरपदेनान्वय: संबन्धो विवक्षित: सच संग्रामाध्वर
दीक्षित इति समासान्तर्गतत्वेन केवलं वरपमिपदे नैव संबध्यते नापरै: सममभवन्मतयोग: २ तथा जंबाकाण्डोरुनालो
हृत्पाहेलोकुस्याद्गन्तानिजतनु: प्रतीयते भवानीमेवपिन्नीविवक्षितम् २ वाक्यप्रधानेनैव निजसत्वात्मादिशब्दानाम
89 न्वयमुत्पत्तिरिति निजशब्दस्य भवान्या संबन्धेन सिद्धत्वार्थ: २ अनभिहितवाच्यलक्षयति ३ अवश्यवक्तव्यमनुक्तय
था १ अनभिहितं नोक्तं वाच्यं विधेयत्वान्प्रकारार्थमवश्यवक्तव्यमपि यत्र २ अप्राकृतस्य चरित्राति शायैरलंकैवेस्तु
इति मिमहत्तस्य तथापि नास्याकोप्यपूर्वो वीरसिद्धकाकृति रप्रमेय माहात्म्यसारसमुदायमय: पदार्थ: अत्रापहतो
स्मीत्यपहृतत्वस्य विधिर्विवक्ष: तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनोपपत्ते: १ अत्र हतत्वस्य प्रस्तावनतात्पर्यविषय
त्वाद्विधेयत्वमवश्यवक्तव्यं नत्वममहत्तस्य तथापि नास्य इत्यत्र अप्यमेकेव नोपन्यासा साकांक्षत्वसंपन्ना अपहतोस्मित
थापि नास्येति पाठे तस्य लाभे तथा च नोक्तमिति मनभिहितवाच्यता २ नत्वत्र हतत्वस्य विधेयस्याविमर्शादविमृष्ट
विधेयांशेन संकर इत्याप्राकराः संकीर्णमुदाहरति ३ यथा वा एषोहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्त: सुरासुर
मनोरथदूरवर्ती स्वप्ने अनिरुद्धघटनाधिगताभिरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय अत्र मनोरथानामपि दूर
वर्तीत्यपिशब्दो वाच्य: १ स्वमांगदे नादके मूर्तिमतो वरस्येयमुक्ति: अत्र न केवलं बहिरिन्द्रियाणां यावन्मनोरथस्या
पीति विवक्षितसमस्य प्रतीतये वश्यमपि शब्द उपादेय: स च नोपात्त इत्यनभिहितवाच्यता अपि चात्र श्लोका
र्धविमर्श: एषोहमित्यमहमिति पदे विमृष्यमाणमपि न कथंचित्संबध्यते तस्मादेषोर्थमिति पाठेन भवितव्यम् १५

ध्येवाचकस्य शब्दस्य द्विरुक्त्या दानेकत्वयोपपत्तेरिति वस्तोनस्तत्वं स्यादिति भावः न॰ वैधर्म्यं यथा पिधेनयेन यद्यदिति
कर्तिकर्मणोर्विशेषणत्वेन कोदंडादीनां संबंधोऽस्तित्याशंक्याह तद्विशेषणत्वेति २ कोदंडादयस्तस्य पदकस्य विशेष
णत्वयानसंभवंति यस्मात्तत्तेनेतिपदे दंडादीनां यत्कर्तृविशेषणत्वे विशेष्यस्याभ्याघातात्तरवाक्यस्य साकांक्षत्वे
नकुमारपितयैव संबंधानवगमस्तत्पर्यः २ ननु येन येन यद्यदिति सामान्येनोवगमात्वेन किमिति विशेषणस्याकां
क्षया कोदंडेन शराशस्त्रादीस्तु नरचूर्णितत्वादेवान्तराणि संबंधेऽवक्तुरिति संबंधस्याभावमाह ३ तच्चकेन केनेत्यादिप्रश्नः
१ आदिशब्दात्किमित्यस्य परिग्रहः अत्रेदमाकूतम् अत्र केन केन किं किमिति साकांक्षप्रश्नो नोक्तः किंतु काकयोगम्य
इति वाक्ययोः सा नकांक्षता दोषस्तद्वस्य एव तत्पर्यः १ अत्र विचारस्य वक्तुर्वक्तव्यतया तुर्वोधसिद्धवाक्यसंबंधा
भावस्तत्प्रसंगेऽपवादस्तत्वमाह ३ यथा वा चापाचर्येति पुरविजयी कांतिकेयो विजेयः शास्त्रव्यसनः स
दनमुदधिर्भूरियंहंतकारः अस्तेवेतत्किमकृतवता रेणुकाकंठवाधां बद्धस्पर्धस्तवपरशुना लज्जते चंद्रहासः
इत्यादौ भार्गवनिंदायां तात्पर्यकृतवतेति सा परशौ प्रतीयते १ अत्र स्पर्धाहेतावर्यमहादेवशिष्यत्वादीनि भार्गव
स्य विशेषणानि यथा दातानि तथैव निंदाभिप्रायेणात्र केवलहकत्वं विशेषणमभिप्रेतं न च तद्भार्गवेणसंबध्यते
भिन्नविभक्तित्वात् किंतु तत्रीयांतत्वान्त्यरशुनासमन्वेति न च तदभिप्रेतमिति भावः २ अत्रदोषाभावायपातांतरं
माह ३ कृतवत इति पाठे भिमतयोगो भवति १ कृतवत इति षष्ठ्यंतनिर्देशात्तवेत्यनेन महाभिमतोनिंदावाचकत्वे
नाभिप्रेतो योगः संबंधो भवति २ समासेनाप्यभिमतसंबंधाभावमाह ३ यथा वा चत्वारो वयमृत्विजः स भगवा
न्कर्मोपदेष्टा हरिः संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशांतिः

श्री

90

नस्सन्नमो न्वयं को चिन्मुच १ अत्र पादगतं रक्ष्यतार्थं किमिति नयपस्य मीये केवाक्यम् उभे के वेग रद्य ग्रीति द्वितीयमुक्तोपमेवेति नि
तीयम् अस्योन्यान्वयेऽन्समेव विवक्षितं न चत्वत्रयापद्ा न्यस्तकीर्णात्वादिति विलंबोपस्थित्याद्यः २ न च वाक्यस्याप्यमेगोगि
भावापत्तयैकवाक्यत्वेपनस्क्लिष्टभेदत्वमेवस्यादित्वितदेताद्दा ३ एकवाक्यतायां तु क्लिष्टत्वमिति भेदः १ स्पष्टम् २ ग
र्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यांतरमनुप्रविशति यथा परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः वदामि भवतस्तत्त्वं न वि
धेयाकथंचन अत्र तृतीयः पादो वाक्यांतरेऽनुप्रविष्टः १ भवतस्तत्त्वं वदामि दुर्जनैः सह संगतिर्न विधेयेति वाक्यद्वये
नाभिमतोऽर्थो विवक्षितः तत्र च प्रथमवाक्यशेषः द्वितीयवाक्यांतरेऽनुप्रविष्टोऽर्थप्रतीतिविक्षेदकत्वाद्दुष्टः २ अवा
तरवाक्ये देयिगार्भितमाह यथावा लग्नरागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्टयारिकंठे मातंगानामपीहोपरिपर
पुरुषैर्याच दृष्टापतंती तत्सक्तोयंन किंचिद्गणयति विदितं तेस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितमिव गते
त्यंबुधिं यस्य कीर्तिः १ रागोनुरागोरुधिरशोणिमा च मातंगा गजाः डालादंतितच्च परांऽदसीनारिपवो वा २ अत्र विदि
तं ते स्त्विति यत्तत्कृतं प्रत्युत लक्ष्मीस्तत्तोय याती ति विरुद्धमतिकृत् १ एवमुक्तगणावन्ना यात्या जातस्याम पि खड्गल
ताभूपायानायिकाया मनुरक्तो सौ किंचिद्गणयतीति विचारयति किं चाहं भृत्येभ्योदत्तेति विदितं तेस्त्वित्यतद्भुतं गदित
मिवश्रीनियोगादंबुधिं गता यस्य कीर्तिरित्यन्वयः अत्र तत्सक्तो यत्त किंचिद्गणयतीति किं च तेनाहं भृत्येभ्यो दत्तेति
वाक्यद्वयं परस्पराये त्वयैकवाक्यीभूत विवक्षितार्थ प्रतिपादकं सदपि मध्यए तिते न विदितं तेस्त्विति तृतीयवाक्येनान
घेक्षितेन विक्षिप्तं कृतं तथा नकृते केवलं कीर्तिरंबुधिंगता किं तु लक्ष्मीरपि प्रयाणोन्मुकेति विरुद्धा विवक्षितादर्थात्
द्विपरीतां लक्ष्मीर्हानिरूपां प्रतीतिं करोति २ प्रसिद्धिहतं लक्षयति ३ मंजीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृतिस्त रै १५

तथाप्ययमर्थः एवोदितनयासङ्गखेपदज्ञजन्मा वरोर्थप्रयोजनं निवृत्तिं समाप्तिं वा प्राप्त इत्यभूतम् अपदेऽस्थाने
परे समासो वा यत्र तत्पदस्य पदं लक्षयित्वा भेदेनोदाहरति १ अस्थानस्थपदं यथा प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि अत्र काचि
न्न विजहाविति वाच्यम् २ अत्र न काचिद्विजहावित्यस्थाने किं प्राकृतस्य स्थितो नञ् न काचिद्विजहावपि तु सर्वा एव
विजह्रुरित्यर्थस्याविवक्षितस्य प्रत्यायनात् काचिन्न विजहाविति विवक्षितसमर्थकत्वरूपोऽर्थः ३ एतदेव प्रपंचयति ४
यथा वा लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन चूडान्तरे मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनांतः कपोलस्थलम् पार्व
त्या नखलक्ष्म शङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः अत्र नखलक्ष्मे
त्यनन्तरं कुटिलाताम्रेति वाच्यम् ५ अत्र कुटिलाताम्रत्वेन नखलक्ष्मशङ्काजनकत्वं तदेव प्रयुज्यमानं प्रयुज्यते
न तु यथाऽऽदित्यस्थानस्य कुटिलेत्यादिपदं विवक्षितार्थप्रतीतिविलम्बहेतुः ६ अस्थानस्थसमासं यथा अ
द्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ॥ उद्य
द्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्र क्रुद्धस्योक्तौ
समासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः ९ अत्र पूर्वार्धे चन्द्रस्य क्रोधाक्रोशे इव सत्ययोः कविक्रया विकटवर्णादीनि समासत्व
योरुचितस्थाने न त्वत्कारोक्तरार्धे कवेरुक्ताववस्थानस्थापनात् हृदयवैमुख्यापादनेन दुष्टता २ संकीर्णं य
त्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरेऽनुप्रविशन्ति ३ किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ननु मुञ्च हृदय
यं नाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपं कोपं विमुञ्च अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाणेम

९१

हि: प्रयोगगण एव यथोक्तोदाहरणे यदितमएवहि: प्रयुज्यते प्रस्तावादिनातदेवबोधका: सर्वेनामशब्दास्तदेवसिद्धा
न्ययोर्वान प्रयुज्यन्ते तदा शेष: स्फुटएवेत्यर्थ: २ एतदेवदर्शयति ३ तथाहि उदेतिसविताताम्रस्ताम्र एवास्तमेतिच संप
त्तौच विपत्तौच महतामेकरूपता १ अत्र विहितसंपरक्तस्य पुनरनूपत्वे विवदितमासीत् तच्चरक्तपदेनैव संभव
तिनतु पर्यायेनताम्रशब्देनेति दोषा: २ अस्यमेववृत्त्यायुक्तिमाह ३ अत्ररक्तएवास्तमेतीति यदिक्रियते तदास्तदा
नरप्रतीतिर्विहित: सएवार्थोर्थान्तरत्वेनैव प्रतिभासमान: प्रतीतीस्थगयति अन्यत्राहरणेवेतिपाठेनदोष: २ अत्र
द्वितीयपादेपिताम्रपदंमपास्ययदिप्रथममुपदोपात्तरक्तपदमेवस्थाप्यते तदोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यपदं प्रतिनिर्देश्येनद्यो
तितत्वरूपमेवहितीयपदपादान्तरक्तेति तेनरक्तपदेनप्रतिपादित: सएवोद्देश्यविहितोरुणलार्थ: अर्थान्तरत
येवप्रतिभासमानउद्देश्यमिद्धावहितोपि सन्नतिनिर्देश्यत्ववायत्नघासाध्यायमान: प्रतिभासमान: पौनरुक्त्य
कृतांप्रतीतिंस्थगयति यदितुप्रथमोपात्तस्यपदस्यसहकत्वरूपमन्यत्पदंनोपादीयते किंतुतत्पर्यायमभिन्नस्वरू
पंतर्हि द्वयोरेकार्थत्वाचकत्वात्पौनरुक्त्यस्थिरस्यैवेत्यर्थ: २ एवमक्रमणदोषौसमर्थ्यप्रकृतिदोषानंतरंप्रत्ययदो
षमाह ३ यशोधिगन्तुंसुखलिप्सयावामनुष्यसंख्यामतिवर्तितुंवा निरुत्सुकानामभियोगभाजांसमुत्सुकेवांक
मुपैतिलक्ष्मी: १ अत्रप्रत्ययस्य २ अत्रयशोधिगन्तुमितिद्वितीययातुप्रत्ययेनचारंभ: सुखलिप्सयेतिसुखल
प्सामिच्छयेत्यर्थेनापिपूर्वापरानुप्रत्ययान्तत्वाभावेनविरूपत्वाद्भग्न: २ साम्यमेवोपस्थापयति ३ सुखमीहि
तुंवेतितुयुक्तम् १ स्पष्टम् २ सर्वनाम्नोदाहरति ३ तेहिमालयमामंत्र्यपुन:प्रेक्ष्यचशूलिनम् सिद्धंचास्मैनि
वेद्यार्थंतद्विसृष्टा:खमुद्ययु: १ अत्रास्मैनिवेद्येतीदंशब्देनपुरोवर्तितार्थेनप्रक्रम: तच्छब्देनपरोक्षार्थेनैवेत् १२ ९

नितमनित्यादिसूत्रे मेघादिषु गर्जितमप्रयुक्तमिति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् १ प्रसिद्धिहतमिति योगः २ उदाहरति ३ यथा स
हासमलयमारुतस्तुभितपुष्करावर्तकप्रचण्डघनगर्जितप्रतिकृतानुकारी मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः १ रवो मंडूकादिषु प्रसिद्धो न तु सिंहनादे १ स्पष्टम् २ भग्नप्रक्रम
माह ३ भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र १ आरंभसदृशं पर्यवसाने प्रकृतिप्रत्ययादि यत्र न भवति तद्भग्नप्रक्रममित्यर्थः
२ तत्र प्रकृतेः प्रक्रमभंगमाह ३ नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता कुलांगनानां हि द
शानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति अत्र गतेति प्रक्रान्ते यातेति प्रकृते १ अत्र हि कुलांगनानां भर्तरि मृते तदनुगम
नमतीव भद्रकारि वैधव्यस्य दुःसहत्वादित्यर्थान्तरन्यासेन विवक्षितोऽर्थः स तु यातेति पदे नानुगमनस्य वाच्य
त्वात् प्रतीयते तृतीयस्य हृदकत्वा २ विवक्षितप्रतीत्ये यथोत्तरमाह ३ गता निशापीति तु युक्तम् १ गतेति
करणात् अनुगमनस्य स्फुटैव प्रतीतिरित्यर्थः २ अस्मिन्नादे कथितपदत्वमाशंक्याह ३ ननु नैकं पदं द्विः प्रयोज्यमा
येणेत्यस्मात्र कथितपदं दुष्टमिति चेदेवोक्तेः कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः अन्यत्र वामनोक्तौ एकस्य पद
स्य गतेत्यस्य २ ओं अत्रोत्तरमाह ३ उच्यते उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य यद्व
ति तु विधेय प्रस्तुत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः १ उद्देश्यः प्राक्कत्यापितः अन्वयः प्रतिनिर्दे
श्यः पुनः प्रत्याख्यो विधेयः यत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं नास्ति न च कश्चित्पदस्यैकस्य द्विः प्रयोगो निषिद्धः त
था चोक्तं तत्रैव लीलासरोरुहस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न विवक्षितस्तथा सति तयोरैक्यप्रत्यभिज्ञानं तेन त्वेन
यास्या पलीलानं वयोर्वराज्यमित्यर्थे प्रत्यायये दिति यत्र तूद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो विवक्षितोऽस्ति तमेवैकस

९२

श्री

यथायोग्यमाह कश्चित्कीर्त्यसंज्ञोभिरिति केऽपमानाऽसत्यत्र केऽपमाप्रीति च पठनीयम् २ केऽपमाप्रीतीति चेत्पठ्यते तन्मृतवि
दधुरित्यादीनां सकर्मकानां प्रधानक्रियाणां कपमानाऽस्तीति यण् क्रियायामेव न भंगः स्यादित्यर्थः २ कारकभंगमाह गा
हन्तां महिषा निपानसलिलं शृंगैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु विस्रब्धैः क्रियतां वराहप
तिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः १ अत्र कारकस्य १ अत्र गाहन्तामि
त्यादीनां क्रियाणां कर्तृवाचित्वात्सकर्मकानां तस्य कर्मकारकस्य विस्रब्धैरित्यत्र क्रियायाः कर्मवाचित्वात्कर्मकारकेण भं
गः २ पाठान्तरमाह ३ विस्रब्धां रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिं पल्वले २ रचयन्त्विति कर्तृवाचिक्रियानिर्देशात्प्रक्रम
भंगत्यागः एवं वाचकमात्रभंगमुक्त्वा वाक्यस्याप्याह ३ अकलितनयस्तेजोवीर्यप्रथितेन्द्रियशोनिधावविनयमदा
यातेऽप्यात्मन्यवभिधावति अभिनवयतन्त्रविद्यादर्पेण समायच कर्मणो स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च १
अत्र क्रमस्य १ अत्राकलितेत्यादितयो विशेषविशिष्टे प्रक्रान्ते तन्नोचितं पादोपसंग्रहणमपि प्रथममेव वाच्यम्
न चोक्तमित्यत्र परस्परसाकाङ्क्षस्य वाक्यस्य क्रमः धनुर्विद्यादर्पेण्यादिना दावुपार्जनभग्नः २ एतदेव स्पष्टयन्नाह ३ पादो
पसंग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम् २ पश्चाद्रक्तेत्यु यमक्रमभंग इत्यर्थः २ एतदुपसंहरति ३ एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् २
शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्ग
तः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे २ अत्र अशोभनत्वेन प्रक्रान्तस्य कालान्तरेणाशोभनत्वेपा
लमिति प्रक्रान्ते यागलितयौवना सा कामिनी कामकृताभिलाषवती या यशोभनस्य शोभनत्वे पाल्पत्वेन भग्नं
यम् तथैव काकः यद्यवने पतिं न लभते ... कपोतके क्रोशासिंहगृहान्तरेषु विपुलेनीचञ्चभवासने ऊर्जस रि १८

ख्यातभग्नः १ साम्यमेवाह २ अत्र सर्वनाम्नः अनेनविमृश्यतेतिवाच्यम् अनेनेतिविवक्षयामासीन्नन्तसंपन्नमतोदोष
स्पर्शः १ पर्यायप्रक्रमभंगमाह महीभृतः पुत्रवतोपिदृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये नजगामतृप्तिम् अत्रपर्यायस्य १ अपत्ये
पुत्रवत्त्वेप्रेमास्पदेषु सत्स्वपितस्मिन्नपत्येप्रेमातिशयायेति दृष्टिस्तृप्तिं नजगामेति विवक्षयापत्यशब्दएवप्रयो
ज्यतत्पर्यायस्यपुत्रशब्दस्यप्रयोगात्प्रक्रमभंगः तथाचात्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोविपर्ययावभासनात्तद्द्वारा
यत्तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिं महीभृतः पुत्रवतोपिदृष्टिरितिपाठान्तरंयुक्तं २ अत्रापिकेचित्समर्थयन्तेतद्दोषा
भावसमाधानेसमर्थ्यपुत्रत्याहूमयतिच ३ अत्रसत्यपिपुत्रेकन्यायांयपत्येस्नेहोभूदितिकेचित्समर्थयंते
१ पुत्रेसतिकन्यायांस्नेहोनयुक्तः तस्मात्सत्यपिपुत्रेतस्यांस्नेहोभूदितिविवक्षणात्प्रक्रमभंगोनात्रेतिकेचित्तम्
धीयतेनततयम् अनन्तपुष्पस्यमधोर्हिचूतइतिद्वितीयेवैषम्यापातादित्यर्थः २ उपसर्गस्याह ३ विपदोभिभवन्त्यवि
क्रमंरहयत्यापदुपेतमायतिः लघुतानियतानिरायतेरगरीयान्नपदंनृपश्रियः अत्रोपसर्गस्यपर्यायस्यच
अत्रविपदित्यत्रविरुपसर्गः प्रक्रान्तः आपदित्याङुपसर्गेणभग्नः तथाद्वितीयार्धेलघुतेतिप्रक्रान्तः पर्याये
णगरीयः पदेनभग्नः २ अत्रक्रमभंगमपहरति तदभिभवः कुरुतेनिरायतिं लघुतां भजतेनिरायतिर्लघुतावाङ्
पदंनृपश्रियः १ अत्रपूर्वार्धद्वितीयपादेशोधनेनतुपदान्तरंकेरोभंगप्रसंगात द्वितीयार्धेतथापदान्तरमेव २ वचने
स्याह काश्चित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधौमंदवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिशइवदधिरेदाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः
भ्रेमुर्वात्याइवान्याः प्रतिपदमपराभूमिवत्कम्पमानाः प्रस्थानेपार्थिवानामशिवमितिपुरोभाविनार्यः शशं
सुः अत्रवचनस्य १ काश्चिदितिप्रक्रान्तस्यैकवचनस्यकाश्चिदितिबहुवचनेनभंगः २ आख्यातभंगमपिदर्श

९३

उं॰
श्री

र्थः २ अप्रुष्टोनुपकारीपुरुषत्वाकार्यस्वरूपोकर्षोहेतुः क्रमेणउदाहरति विततइत्यादि गगनसरणि प्रसरणपरिगलद्विमल
मानंदः मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृदविजयति अत्रविततत्वादयोनुपादानेपिप्रतिपाद्यमानमर्थंन
बाधंतेइत्यपुष्टाः २ अतिविततात्तिविस्तीर्णाचासौगगनसरणिः तस्याप्रसरणोपरिगलतः विमलमापन्नमापन
मनोवृत्तिशक्तिस्थितिर्नृपआनंदः सुखंयेनतादृशः तथामरुतोल्लासितंसौरभंयस्यैतादृशस्यकमलाकरस्यहा
सकृद्विकासकारोविजयति अत्रनिरवलंबेविस्तीर्णेचमार्गेनवरतमविघ्नस्यगमनादित्यनयेषकमलविका
सनस्यरवेरुत्कर्षोविवक्षितः तत्रचातिविततमतवीयात्रःस्वभावतएवार्थलभ्यंययावेडेरोस्यमितिविततशब्दो
रवेर्विवक्षितेनोत्कर्षंकिमपिनोपकरोतितथैवसरणिपदमपि एवमजरार्थोपिमरुदुल्लासीतिपदंकमलबोधताया
योपकम् एतदेवदृश्याह विततेत्यादि यस्योपादानेयदुत्कर्षः प्रतीयतेनुपादानेतुनप्रतीयतेतत्स्वविशेष
णोपोषकंयथाविद्यावान्पुरुषः पूज्यः अत्रतुविततत्वाद्यनुपादानेपिरवेरुत्कर्षस्तदवस्थएवेत्यतोपुष्टत्वम्
नत्वेवसत्युत्तरार्धेमरुदुल्लासितसौरभेतिपदंचिकासात्पूर्वंसौरभाभावादसंगतंस्यादर्थंचविततपदंपुनरुक्तं
पदंगगनपदादेवतदर्थावस्थितेरित्याशंक्याह ३ नत्वसंगतः पुनरुक्तोवा २ अत्रयापोषपतेसंगतत्वे
तस्यमरुतेनास्तिरात्रौविकसितसंकुचितानांपद्मानांपुनःप्रभातेसूर्यस्यविकासकत्वेसंगतमेवेत्य
र्थः गगनपदंचनविततत्वेसकेतितेयनयोनरुक्तंस्यात् अर्थयोनरुक्तोत्वपुष्टत्वमेवदोषत्वंचात्रकवेरशक्ति
त्वमपनेयत्वात्वेसंख्यात् अत्रएवयमकादावदोषः अपिदोषताचात्रविवक्षितस्यार्थस्यान्यथोवेरभिधाने ९४
नपुष्टत्वात् यत्रतुशब्दपरिवृत्त्यापार्थोनरोणदोषाभावस्तत्रपादपदोषस्यतेतिभेदः २ कष्टम् २ प्रतीतिक्लेशदुष्ट

स्मृत्वेन स्मात्तु भज्यते मा सेवते दुर्भिन्नेयाय यस्य प्रकृतिर्विधानं विहितासा तस्य किं वार्यते इत्याधारस्माणां स्तनस्येव पितन्त्रायति हेतोः
कर्तुरेवं निरोधश्रकान्ता सा वक्त्री यादवकथाधारस्य निर्गताद्वं मम्यच कर्तुरनिर्गतेन नमग्राश्रकमलेन सति ३ अविद्यमानः क्रमो
यत्र यस्य पदस्य समीपे यत्पदमुपादातव्यमुचितं ततो न्यस्मिंस्तदुपादाने यत्रेत्यर्थः २ हृयंशनं संप्रति शोचनीयतां स
मागमप्रार्थ्येन यात्कपालिनः कलावता कान्तिमती कलावुन्नत्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी अत्र त्वशब्दानन्तरं च
कारो युक्तः १ अयत्नमित्यस्यैव द्यमिति सगृहीतस्य पाणिश्च नीयतां समनुश्रयदिवत्सुणानत्समीपएवसमन्वयणो
तकस्य कारो युक्तः लोकशब्दानन्तरं तु कौविवदितमप्रतीतिं स्थगयति ३ तु चेदं चादिपदेष्वेव दूषणं किं त्वित्यस्यापि
देष्वपीति दर्शयति ३ शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्रीर्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी
खड्गयष्टिः आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते प्राणेभ्योप्येवमस्य प्रकोपात्कथिः करस्थिततयायस्य कीर्त्या मयागत
म् अत्रेत्यंशो चेवेति न्यायं यथालग्नं राधात्तंतांपत्यांदोऽतिश्री निश्चेयोमाक्षितिवाचोन २ अमततपरार्थं लक्षयति ३ अम
तः प्रकृतविरुद्धः परो र्थो यत्र १ राघवोस्मृगारवीमन्तोत्तणार्वीरभयातकाविमुक्तरुधराप्रतपर्थिभूतः प्रकृतस्य रस
स्य विरुद्धः परो द्वितीयोर्थो यत्र १ यथा राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षि
ता जीवितेशवसतिं जगाम सा अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य परो र्थः १ प्रकृते बीभत्से २ एवं पदपदैकदेश
वाक्यदोषानुक्त्वा क्रमप्राप्तानर्थदोषांल्लक्षयति १ अपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः संदिग्धो नि
र्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः साकाङ्क्षोपदयुक्तः सहचर
भिन्नः प्रकाशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोश्लीलः दुष्टः इति संबध्यते १ अपुष्टादिलक्षणोद्देश

94

ॐ ग्रंथे भवद्भिरुदाहृतैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् १ अत्रार्जुनार्जु
९५ नभवद्भिरिति वोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः १ अस्थस्थानपदोक्तिरियम् अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्यये भवद्भिरिति
न च परामृश्यते षामित्येतेनार्जुनस्यापि परामर्शात्स मोऽकिरीटिपदार्थः पुनरुक्त इति संबंधः २ वाक्यार्थस्यापौनरुक्त्यं यथा
अयमल्पज्ञालावतीदमतिबलजलधेर्जलधेर्वाडवमर्णोऽसेनानाथे स्थिते स्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् कर्णा
लं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शंकां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः भूपालस्त्वनिदं
समयतानप्रथितोत्सव) १२ अथ चतुर्थपादे वाक्यार्थः १ पुनरुक्त इति दोषः २ दृष्टान्तविनो लोकविरुद्धः शास्त्रविरुद्धो वा
क्रमोऽयम् तत्राद्यो यथा ३४ विश्राणय त्वरं गमेमातरोवामदालसम् अत्र मातङ्गस्य प्राङ्गदेशोत्याप्यः १ गजस्य बहुमूल्य
त्वाद्देयत्वेन प्रयत्नमनुक्तिर्न स्यात् तदभावे तत्स्याद्वेस्यात्स्वस्येति क्रमो लोके शास्त्रे च सिद्धः सन क्रमः इत्यर्थः २ ग्रामस्योग्र
मसंभवोऽप्यर्थोन्नतविदाय प्रतिपादयितापत्र यथा स्वपितियावदयं निकटे जनः स्वपिमितावदहं किमपैति ते तदयि
सांप्रतमाहर पूर्वकेतरितमत्रमदं च यथोचितम् पथोऽविदयः १ अत्रार्थस्यैव ग्राम्यत्वात्र केवलं पादानान्तु ग्राम्यत
यावोक्तं सग्राम्यः स्वरिंसादि पामरैर्यत्र कथ्यते वैदग्ध्यवक्रिमवलेहितैवव नितान्दिश्च २ संदिग्धयमुदाहरति मात्स
र्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्त सेव्या नितंबाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासवतीनाम् अत्रय
करणानुभावे संदेहः शान्तशृङ्गारार्थयाभिधानेन निश्चयः १ अवभूयरन्तिन्तवानांकामिनीनितंवानावासेमत्वकेवेंव्यंजन
यायामिपिपादयितमिति श्लोकात्रासंदिग्धत्वे अनुपात्तहेतुकोऽर्थो निर्हेतुः यथा गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि ९५
प्रभावाद्यस्याभूत्र खलु तव कश्चिन्न विषयः परित्यक्तं तेनत्वमसि सुतशोकान्न तु भयाद्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति

दे॰ गयत्रतत्कष्टम् २ यथा सदामधोयासामियममत्तनिष्पादिसरसंसरस्तु दामावहतिवहु मार्गपरिमलम् प्रसादं
तायंतीचनपरिचिताताः केनमहत्तांमहाकाव्यानिसम्भिन्नमधुरार्याभिरुचवः २ यासां रुचीनामिकानामधोमुद्रा
मोलकुष्टासरस्वतीवाणीअमृतेस्तु थनिष्पंदतिस्रवतीतित्यारघंतत्पा सरसंभृंगारादिरसयुक्तं एवंवहुमार्गा वैद
र्भ्यादिविविधरीतिमत् परिमलंचमत्कारंवहतिताएताः रुचयोमहतांकवीनामिक्कागंभीरेवाक्येचनेनविकट
कंधेनपरिचिताअभ्यस्ताः तयासम्भिन्नोमधुरोमाधुर्यख्योगणायासामेतारश्यः केनप्रसादंयान्तिदुर्वीधार्थ
र्थः यासां रुचीनांदीप्तीनांमधेपुद्रामाउद्भटा सरस्वतीनदीगंगाख्या अमृतनिष्पंदिसरसंमाधुर्यादिगुण
युतंवहुमार्गत्रिस्रोतस्त्वादनेकपथंपरिमलंवहति ताएतामहतोमयोग्णारुचयोभासम्प्रकाशोचनेमें दैः परिचि
तामितिताः केनप्रसादंस्वकृतायांतिरस्येवमर्थदुर्पदृष्टा नदाष्टांतदाशंतिकत्वेनकवेरभिमतंतस्यकवीत्व
नवभासनातुत्कृष्टत्वम् २ प्रथमेविशिष्यस्तुत्वानिदिव्याहतौत्यथाकृत्तश्येवेलक्षणंव्याहतमुदाहरति ३
जगतिजयिनस्तेतेभावानवेंदुकलादयः प्रकृतिमधुराः संत्येवान्येमनोमदयंतिये ममतुयदियंयातालो
केविलोचनचंद्रिकानयनविषयंजन्मन्येकः सएवमहोत्सवः २ अत्रप्रथमार्धेचंद्रिकामुपेक्ष्यत्वांद्विदिता
यिपुनः सैवस्वकांतायामारोप्यमाणत्वात्तत्तेतिव्याख्यातः २ तथाचवृत्तिः ३ अत्रनवेंदुकलादयोयंप्रतिपस्पर्शीग्रा
याः सएवचंद्रिकात्वमुक्तर्षास्थंभारोपयतीतिव्याहतत्वम् २ कंप्रतिमाधवंप्रति पमापलित्वकथात्संतत्वदपाम्रनृपा
देयाःसमर्थाः २ स्तुत्वानिंदामथानम्बुखेदोः पुरत्ततिचेद्भूमानप्रकाशते २ पुनरुक्तोपः प्रथममशाभोनावगतोपि
तरुच्यतेसचद्विधायदार्थवाक्यार्थभेदात् तत्राद्यमुदाहरति २ कृतमनुमतंदृष्टंवायैरिदंगुरुपातकंमनुजपशुभिर्निर्म

95

उ० स्तस्मिन्नवपदंकोकापणास्तेनोक्तम् तत्स्तहिकहमतथाचेनच्छास्त्रेनयत्नतस्यस्यांनाडिस्फुरणावतोगलस्तथा पार्श्वौजघन
२६ मूत्रं च स्तनाववपिप्रकीर्तिता इति योगशास्त्रविरुद्धमाह अष्टांगयोगपरिशीलनकीलनेनदुःसाध्यसिद्धिसविधंविदधन्दूरे
आसादयन्नभिमतामपुनाविवेकख्यातिंसमाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः विवेकख्यातेः संप्रज्ञातः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो
विमुक्तिः तत्तु विवेकख्यातौ १ यमनियमासनप्राणायामादीन्यष्टावंगानि यस्तेनाष्टधास्य योगस्य चित्तवृत्तिनिरोध
लक्षणस्य परिशीलनं पुनः पुनरावर्त्तनं तस्य कीलनेन दार्ढ्येन बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परश
रीरावेशः २ उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगः उत्क्रांतिश्च २ समानजयाज्ज्वलनं ३ श्रोत्राकाशयोः संबंधसंय
माद्दिव्यं श्रोत्रम् ४ कायाकाशयोः संबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं ५ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा
ततः प्रकाशावरणक्षयः ६ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ७ तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोस्य संक
ल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवंति ८ ततोणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादि योगशास्त्रानुष्ठानक्रमेण दुःसाधाः दुःखेन सा
धयितव्याः कायाः सिद्धयो ऽणिमाद्यस्ताः तासां विधं सान्निध्यं दूरे विदधत् उत्तरोत्तरस्याः स्याः पूर्वापूर्वां सिद्धिं त्यजन् एवमनेन
क्रमेण पुना विवेकख्यातिं सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययं सत्वात्मकत्वादितत्ववर्गात्पुरुषोन्य इति ज्ञानमासादयन्स प्रसिद्धः
कश्चन पुरुषः समाधिधनानां योगिनां मौलिमणिः विमुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठापरपर्यायं कैवल्यं प्राप्त इत्यर्थः योगशा
स्त्रानुसारी तथा चात्र क्रमः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टा
वंगानि योगस्य योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः विवेकख्यातौ सत्वपुरुषयोर्भेदाभासात् ततः २६ २२
संप्रज्ञातः समाधिः यत्रात्मा विषयांतरे च भासते तदेव कैवल्यमिति योगशास्त्रक्रमः स चात्र नोक्तः विवेकख्याते

प्रेते अत्र शाल्मोचनेहेतुर्नोयातः १ अत्रास्य स्यात्मा यथापि दृष्यस्य त्यागे शोको हेतुः साक्षादुक्तस्तथास्य शास्त्रत्यागोवि
षिधशोकादि हेतुर्वाच्योऽभक्तनोक्त इति २ प्रसिद्धिविद्याविरुद्धेति विरुद्धयदस्य प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां प्रत्येकमन्वयेन तावत्प्र
सिद्धिविरुद्धं लोकप्रसिद्धेः कविप्रसिद्धेर्वा विरुद्धो योऽर्थस्तमुदाहरति इदं ते केनोक्तं कथय कमलातंकवदने यदेतस्मिन्हे
मांकूटकेइति धत्ते खलु धियम् इदं तु साधारणं परमासं स्मरति भुवनत्वप्रीत्या चक्रे करकमलमूले विनिहितम् अत्र का
मस्य चक्रे लोके प्रसिद्धं कमलस्यातंको महद्गणरूपं इदं त्वयस्मात्कमलातंकस्य हेतुः तत्त्वदर्शावदनेतिव्यपरम विलोकाप्र
सिद्धम् २ कविप्रसिद्धिविरुद्धमाह उपरिसंरंगोदावर्याः परित्यज्य ताध्वगाः सरणिम परोमार्गस्तावद्भवद्भिरिहेस्यताम्
इहहि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया चरणनलिनन्यासोदंचन्नवांकुरकंचुकः पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः प्रसि
द्धो नांकुरः लोकविरुद्धस्य कविप्रसिद्धौ न विरुद्धत्वमित्याह ३ सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वै
रं यांत्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः तदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशंका क नासि सुभप्रदः
अत्रामूर्ताया अपि कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न विरुद्धम् १ कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाश
कत्वे लौकिकप्रमत्तत्वाधित्वमपि कविप्रसिद्धिवशादविरुद्धम् तथा च कविशिक्षायां प्राहोध्वम् विद्यापदं शास्त्रवाचकं त
द्विरुद्धमाह सदा स्नात्वा निशीथिन्यां वासरस्य कलेवुधः नानाविधानि शास्त्राणि आचष्टे चष्टेणोतिच ग्रहोपयोगविना
रात्रिस्नानं धर्मशास्त्रे विरुद्धम् १ अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना
एतदर्थशास्त्रे १ महाबलस्यापि षाड्गुण्यानुसरणं नीतिशास्त्रे विहितमिति तत्त्यागो हि राज्ञः २ विधाय दूरे केयूरमनंग
गनमंगना वभार कांतेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् केयूरपदेन त्वक्तं तेन विहितम् १ केयूरस्य पदं स्थाने भवेद्वंध

तमित्यत्र कुसुमसंयोगाज्जेन तत्कारेणपादः काश्मीरपुस्तके प्रदृश्यते तथा च यत्र यस्मिन्कालोऽशीघ्येव न हि ये निर्माणमिथं स्मरणा सृष्टिः
अनुल्लिखितात्मैव नोल्लिखितं विमर्शायितमपि न प्रवृत्तमस्ति वस्तु यस्यैतादृक् योऽसौ गणः केनापि न दृष्टस्तत्समर्थ्य केचिद्या
चत्ते तस्य तु शिथिलत्वेन मनो रंजयति रसिकानाम् तथा उत्कर्षीयप्रतियोगिकल्पने यदीयउत्कर्षस्तदस्मिन्कस्मिंश्चिदपि
माणिक्यादिके मणौ नास्तीति व्यतिरेकेण माणिक्यादिदृष्टान्तकल्पनमपि यत्र परान्पक्कारकादिः समुद्भवमाने यस्य तत्पदः
प्राणभृतां मणौ य्योगतीकृत्त्वस्य यातः येन चिंतामणिना कृताः संपदः प्राणिनां मनोगोचरा अपि न भवंति तस्यैवं विधस्य
मणेश्चिंतामणेरेव आभासमणीकृत्वा प्रमस्तुये विचार्यमाणः अमलणा यः याचाणाएवाभासेन भास्वरत्तया मणिलेशा
चिंतामाणिक्यादयः तेषु मध्ये प्रमत्वेमवोदितम् उत्तमर्णातम् यथा तेषमानस्तथायमपि अप्रेक्षेव न मणिरित्यर्थः सर्वथा
प्राकृतमणिगणनायां चिंतामणेर्गणनमनर्हमिति भावः २ अस्य चिंतामणेर्मणेरुत्तरेभ्य उत्कर्षो विवक्षितः स च तस्यैवेर
तिनिश्चवचनेन प्रतीयते तत्कथं न कृतमित्याशंकापूर्वमुत्तरं वृत्त्याह ३ अत्र तस्येति यदस्य नैकदेन कथं न स नियमत्वम् २
स्पष्टोयमर्थः अत्रोत्तरमाह ३ तथा समन्वयात् देववाच्यम् १ अयमत्र मेवत्यत्रास्थितस्यैव कारणस्य नियमवाचकस्यत
थासमन्वयात् तस्येत्यनेन पदेनैव संबंधात् तदेव स नियमत्वं वाच्यं विवक्षितं सिद्धमित्यर्थः अत्रास्थानस्य पदत्वेन सतोऽपि वा
कादोषत्वेऽनाकाये तु पार्थस्य प्राधान्यादर्थदोषत्वापदेशः २ एवमत्र चिंतामणितो मणिप्पत्तराणामपकर्षो विवक्षितः
स चाभासमणीकृतेत्यादौ मणेः त्तरविशेषणे नियमवाचकशब्दाभिधेयेन मणान्तरव्यावृत्तेन प्रतीयते सति विवक्षि
तो नियमो न कृतिदोषायेत्याशंकाह ३ अत्रच्छायामात्रमणीकृत्वा प्रमस्तु मणेरप्रमत्वमेवोचितमिति तन्नियमत्वं २२
वाच्यम् १ अत्र प्रथमपादे विवक्षितो यो नियमो न कृतस्तदेव द्वितीयसिद्धेत्तद्वारा यपादोत्तरेण तन्नियमत्वं वाच्यमेवेत्याभा

रेकैवैवस्याकेरितीस्मत्रहृषणम् २ एवं विशांतरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् १ विशांतरै यागम वैद्यकाद्यैः २ एकयैव भंग्या बहूनां नि
देशो ...पंतरयोर्योजनयापितः सो नवीकृतस्तमुदाहरति ३ प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्वि
षतां ततः किम् संतर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किं ॥ अत्र ततः किमिति नन
वीकृतम् १ सर्वेष्वेवार्थेषु ततः किमित्येकैव भंगीः कृता साच कवेरशक्तिप्रकाशनात्मद्दद्योद्वेजिकेत्यर्थः अत्रपद
स्यपर्यायांतरेण पारानेपितयैवोद्वेजकत्वेति कथितपदाद्भेदः यथा सदा चरति खे भानुर्नित्यं चरति मारुतः भवेद्यो
षोनवरतं धत्ते सोऽप्रकृतिः सततमित्यत्र सदा नित्यानवरतशब्दाः २ तदेवमर्थांतरेण प्रतिपादितं तन्नवीकृतमदोषरत्या
तु ३ तत्र यथा तन्नवीकृतम् २ यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः लवणमंबु सदैव महोदधेः प्रकृ
तिरेव सतामविषादिता १ अत्र किमद्भुतमिति किं तत इत्यनेन भंग्यंतरेण नवीकृतम् २ सनियमानियमविशेषाविशे
षाविशेषपरिवृत्तिरित्यत्र वाक्योपरि वृत्ति यदं नियमादिपदं च तत्पृथक् प्रत्येकमभिसंबध्यते ततः सहप्रांत्येन समस्यादिदोष
भेद्यचतस्रमुदाहरति तत्र नियमापरिवृत्तिः सति नियमे तद्द्वकरणं तथा सहितः सनियमपरिवृत्तिः यत्र नियमोऽवि
वतितोऽपि न कृतः तमुदाहरति यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधेरुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्का
रकोटिः परा याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लंघ्य यत्संपदस्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् १
अत्र विनाप्यहं पुरुषस्य लोकोत्तरत्वेनोत्कर्षव्यापनात् यास्याप्येदशो यम् तथाचार्थः यत्र यस्मिंश्चिंतामणौ सति एतत्
सिद्धविधेः कार्यस्य घटादेर्निर्माणं समवायायापेक्षया कारणमनुल्लिखितार्थमनिर्दिष्टनामकमेव चिंतामणौ हि
सतिचिंतितस्य घटादेर्वस्तुनस्तत्कालसामग्रीः घटादिकारणस्य मृदादेः कापि ना[illegible]पेक्षातीत्यर्थः अत्रानुल्लिखिता

९७

शो॰ स्तितोप्यनिकृतः एषा मा भ्रातृस्य एषा मलिमानपनैव फलमिति २ सविशेषपरिवृत्तिमत्ता हरति ३ कल्लोलैर्वेल्लितदृषत्परुषप्र
९८ हारै रत्नान्यमूनि मकराकर मावमंस्थाः किं कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोपि २ येषा
मेकेनैव तावदुपकृतं तद्दितरेषां स्यदरोपकृतमिति सामान्यस्यार्थो विवक्षितो भूत परं तु कौस्तुभेनेति रत्नविशेषार्थस्य का
रणात् विशेषस्योपकारकत्वे कथं सामान्योपस्कारस्य विवक्षितार्थप्रतिपत्ता दोषः २ तमेव प्रागंतेरणेन शोधयति ३
एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति वाच्यम् २ स्पष्टम् यत्रैकस्य पदस्यार्थे तत्र पदस्यार्थे साकांक्षत्वमसाकांक्षः २ यथा
र्थित्वे प्रकटीकृतेपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत दुह्यमसदाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया उत्कर्षं च परस्य मा
नयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यताम् १ रावणाहूतोक्तिः प्रभोस्त्रिजगतो या
च्यस्यापि रावणस्यार्थित्वे याचकत्वे प्रकटीकृतेपि सर्वजनसमक्षं प्रकाशितेपि न फलप्राप्तिः सीतानप्राप्तेरित्यर्थः प्रत्यु
त विरोधे न केवलं फललाभ एव किं तु दुह्यन् ताटकादिहंता विरुद्धचरितो महर्षिस्य यज्ञादेरंतकः दाशरथिः त
यास्मदाकांक्षितया कन्यया युक्तः संगतः त देवं जगत्पतिः सर्वेषां जगतां शास्ता दशमुखः नत्वकस्यचित्प्राकृतः देवः
विजिगीषाव्यवहारादिनिपुणः परस्य दाशरथेर्मानयशसोरुत्कर्षं वृद्धिं च पुनरात्मनः स्वस्य मानयशसोर्विस्रंस
नं हानिं कथं मृष्यते न सहते द्वेष्टैवेत्यर्थः च पुनः स्त्रीरत्नमपेक्षितं कथं मृष्यते १ स्त्रीरत्नमित्यत्र प्रागेवेच्छाकांता
प्राहेन प्रयुक्तस्यार्थीत्वेनेतिन्यायाकर्मकि ययेशादेव ये जातेपि अर्थावबोधवेलायां स्त्रीरत्नस्यामर्षविषयता २३
संभवादन्वये प्रतीतपर्यवसाने नामर्षणीया यथा स्त्रीरत्नोपेता या आकांक्षेति साकांक्षत्वमयं दोषो यथेवान्वया
त्तिकृतेन नन्वपदस्याकांक्षापदयोरन्वयायोगात् २ तथा चात्रवृत्तिः ३ अत्र स्त्रीरत्नमित्युपेक्षितमित्याकांक्षति २ अत्र ९८

थोर्थः २ अस्मिन्नवसरेपि मात्रशब्दस्यार्थान्तरभ्रमं निवारयन्नाह ३ छायामात्रेति मात्रशब्दस्यैवकारेणावाक्यकरणा
त्तन्नियमत्वम् २ अत्रप्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्प्रत्ययाणिन्यन्यथा स्वनाकायैवछायामात्रमिति वाक्यस्य विग्रहस्यकरणा
न्नियमोक्तस्फुटमेवमात्रशब्दस्यवाच्यमितिसंबंधः २ एवकारोगृहीतोनियमकृत् २ गृहीतोमात्रच्प्रत्ययोन्तर्नीतौ विग्रहसमये
प्रमाणार्थवाचकत्वोपादानेयमानएवकारः नियमकृत् विवक्षितनियमकारीतिसिद्धस्त्वर्थः २ मतिभ्रमपरिहृतिमा
हरति २ वक्त्राम्भोजेसरस्वत्यधिवसतिसदाशोणएवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः वा
हिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैवमुञ्चन्त्यभीक्ष्णं स्वच्छेन्तस्येतिपदस्य नैकट्येन कथं न सन्नियमत्वम् २ स्पष्टोयम
र्थः अत्रोत्तरमाह ३ तथाममृतयानुदेववाच्यम् २ अप्रमत्वमेवेत्यत्रस्थितस्यैवकारस्यानियमवाचकस्य तथा
समन्वयात् तस्यस्मानेनपदेनैवसंबंधात् तदेवमन्नियमत्वेवाच्यविवक्षितं सिद्धमित्यर्थः अत्रास्थानस्थपदत्वेनसम्यग्विवा
कदोषत्वेवाक्यापेक्षयार्थस्याप्यन्यादर्शदोषत्वोयरेशाः २ न मानसेस्मिन्कथमवनिपतेनेम्बुपानाभिलाषः अत्रशो
णएवेतिनियमोनवाच्यः २ अत्रनचितस्यजलस्मात्राभिलाषेतात्पर्यादेवकारवाच्यस्यनदाचारव्याववलेदस्याविवक्षणादे
वकारस्यानियमोनवाच्यः अविवक्षितोपिकमरतिदोषइत्यर्थः नचाधिकपदत्वं यत्र विवक्षितोर्थस्तस्यपदस्यो
पादानं विनापिप्रतीयते तदधिकं पदम् ३ इत्यर्थस्याविवक्षितत्वेनेतिभेदः २ अविमृष्टविधेयपरिहृतिमुदाहरति ३ अपामाश्य
र्मलिमानमातन्वतेभोः सोयंमर्षीकृत्यवैमर्त्यतेत्रमध्यमग्रज्वरस्तम्भेनोत्पलानांस्मिनम चंद्रसूर्णायन्तन्मणस्तकणाः
केनाशिलापट्टकेयेनकुसुमदलमेदशादिशास्तहकन्नुङ्गाविलाः अत्रस्योत्पत्तिमितिप्रधानमाविधेयत्वेनाच्यः २ अत्रशपा
माङ्गेनराश्रिसामान्यवाचकेनात्रपौर्वापर्यमेतत्तामपिपण्डमलिमानयनक्रियान्वयार्थेन्योत्पत्तीतिविशेषोविव

९८

श्री ९९ र्धीयेन तं प्रकाशितविरुद्धमुदाहरति ३ प्रकाशितविरुद्धो यथा लग्नं रागावृताङ्गेन भवति दिरं तेनेन श्रीस्तस्मादयमरतीः
तिविरुद्धं प्रकाशयते शतिविचारितं धात्र्यभिनेता कदाचित् गदितमिव्याते संश्रुति येस्य कीर्तिरिति प्रकाशिता हि रुद्धा लक्ष्मीर
विप्रकाशो नत्वकेति विपरीता लक्ष्मीहानिरूपा श्रुतीः करोति विधिनानुवादेन चायुक्तो न विहितो यत्रेति यत्र स्थाने येन
वाक्ये माविधु नु वा दाशैकत्नेम्ब विहितो योनिपवक्तयो : करणादि अनुवादायुक्तमाह सर्वदोषमुदाहरति प्रयत्नपरिबोधितः
स्तुतिभिरयमद्य शेषतिष्ठामकेशवमपाण्डवं भुवनमद्यनिःसोमकम् इयम्परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना यदेत
विप्रकान्तनानि गुरुरयं भारो भव: अत्र शायितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् अस्यार्थः अद्य शायितरणं अद्य निशा
मस्यां रात्रौ अकेशवमपाण्डवमित्यादिकं स्वचिकीर्षितं प्रतिज्ञातं प्रयत्नेन परिबोध्यसे मया जागरयसे श्रावयसे इत्यपकर्णो
विवक्षितः सच बोध्यसे इत्याख्यातक्रियावाच्येन कर्तव्यमुचितो विधिः शेषश्चायमुक्तो स्थाने विहितः २ मूर्च्छितेद्र्य पथने
प्रत्यक्षस्थामेति विषम् एवं विधेयस्य बोधस्य विधेयत्वम् अविधेयस्य च शायनस्य विधेयत्वमिति स्तुतिभिः प्रतिबो
धितोपि स्थविपरीति दीर्घनिद्रापर्यायस्य मरणस्य प्रतीतेर् निद्रापर्यवसाने दोषः २ विधेः क्रमाभावाद् युक्ततामाह ३
यथा वा वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्यनिःशेषितं तेग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः तेपि क्रूरचम्
रुचममीवसनेनीताः क्षयं लुब्धकैर्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते अत्र वाताहारादित्रयं सुक्रमेण वाच्य
म् २ अनुद्दोम्ब गावर्ममं वसनं ततो मेघतोयकणिकानन्तरं ततो वाताहार इत्युत्तरोत्तरक्रमेण विधिः कर्तुमुचितोपि व्युत्क्रमेण
कृतः श्रोतृहृदयंजकतया दुष्टः २ अनुवादायुक्तमाह अरे रामाहस्ताभरणभसलश्रेणिशरणस्मरक्रीडाव्रीडाशमन
विरहप्राणदमन सरोहंसोत्तंसप्रचलदलनीलोत्पलसखे सखेदोहं मोहं श्लथयकथयक्वेन्दुवदना अत्र विरहिप्राणद ९९

स्त्रीअरूपपरस्यार्थः स्त्रानयसिद्धये उपहितमित्यस्यार्थमाकांक्षतीति १ ननु माभूत्स्त्रीरत्नस्यासर्वविषयत्वं परस्य तु स्त्रीति सिद्धए
वानर्थस्याशंक्याह १ नहि परस्येत्यनेन संबंधो योग्यः १ परस्येत्यर्थस्योत्कर्षसंबंधबोधमात्रोपयुक्तीत्वस्याविग्रसतसंबंधबोध
केनात्मनेतिविषयप्राप्येनसांतरालत्वात्स्त्रीरत्नमित्यत्रसंबंधबोधनाथानुवर्तनेनसिध्यतीतिभावः यस्मिन्नस्यानेर्थस्य समाप
नेनविरुद्धार्थप्रतीतिस्तत्पदरमस्याने तत्रमनःसमापितोर्थः पदमनुक्तस्तमप्रदाहरति १ आज्ञाशक्रशिखामणिप्रणयि
नीशास्त्राणि चक्षुर्नवंभक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लंकेति दिव्या पुरी उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते स्या
च्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यनेन एव समाप्यते १ यतः सर्वे गुणा
स्तत्यापि बलवानेकोदोष इत्यानयवदतीत्युपक्रमवीरचरितेरावणपुरोहितं प्रति जनकपुरोहितोक्तिरियम् तथा चात्र च
गीकार्थानुसारेण स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावतैव समाप्यते तदा विवक्षितार्थं प्रस्तुतं प्रतीयते परं क्व नु पुनः
सर्वत्र सर्वे गुणा इत्यस्मिन्न्यूनेनेसमाप्तावणितदोषस्य क्व सर्वगुणापवादत्वे नविवक्षितत्वं प्रकृतं पुनरितिसमाप्तस्य
र्थविरुद्धस्योपलक्षणीयत्वाभावस्य प्रतीतिरितिदोषः २ सहचरः समानाभिव्याहारस्तस्माद्यो भिन्नो विजातीयोर्थः सहचर
भिन्नस्तमुदाहरति १ सहचरभिन्नो यथा श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा निशा शशांकेन धृतिः
समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खत्वयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् १ श्रुतेन
यथा बुद्धिरलंक्रियते तथा प्रोच्यते एवं व्यसनेन मूर्खता परिप्रोच्यते इत्यादिनये सर्वैः शोभनैरेवकर्तृभिः सहोक्त्या
रितनयोर्व्यसनमूर्खतयोर्भिन्नयोरशोभनयोरलंक्रियत इत्येकक्रियान्वयेन श्रुतबुद्ध्यादिवद्व्यसनमूर्खत्वयोरुपादेयत्वस्य
स्तन्नमूर्खतावत्कुतनुश्रुतादीनामनुपादेयत्वस्य प्रसज्यत इति दोषः २ प्रकाशितं प्रकटितं विरुद्धो विवक्षिताद्विपरीतो

रो. संभृतं तत्र कर्णादिस्थितो वतंसादिर्यथा निप्रागधीनं तथा हृष्णा व स्थितं तु नितांशं कर्णोत्पलं स २ कर्णोपपद्यमाने कर्णादिपदेन
१७० पुष्टं नाधिकं वेत्यर्थः २ एतदेवोदाहरति ३ यथा आस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रव
णकुण्डलम् अवतंसस्य तत्कर्णस्थितत्वस्यैव भूषणान्तरेणाधिक्येन स्वतस्त्यैव मुक्तत्वमित्यत्कर्णपदे नापुष्टत्वं चाधिकमि
त्यर्थः २ पदान्तरेष्वुदाहरति ३ अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः २ अ
त्रापि पूर्ववत् शिरःपदस्य पुष्टत्वं तथा कर्षकता ज्ञेया २ अन्यथा चहृतिः ३ अत्र कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थम्
२ विवृतमिदम् २ विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव अत्र धनुःशब्द आरूढ
त्वावगतये अन्यत्र तु ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेनेति केवलो ज्याशब्दः २ अत्रापि मन्ये ज्याशब्देनैव सर्वं धनुःशब्दस्य प्रती
तौ सत्यामपि धनुःशब्दः ज्यायाः धनुष्प्रतीकरणबोधाय तस्य किणस्य समाहार त्वंतानायेत्यर्थः अन्यत्र यथा रूढ
तावगतिः प्रयोजनेनास्ति नेन तत्र धनुःशब्दप्रयोगो यथा ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेनेति पद्ये २ प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिप
त्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः २ हारशब्दस्य
केवलस्यापि मौक्तिकसंदर्भवाचकत्वेऽपि हसतीवेत्युत्प्रेक्षायां मुक्तानां स्वच्छतया न्यरत्नानपेक्षत्वे वो प्रयोगान्नाधिकपद
तेति भावः २ सौन्दर्यसम्पल्लावण्यस्यास्तत्ते च विभ्रमाः षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे अत्रोत्कृष्टपुष्प
धिये पुष्पशब्दः निरुपपदोऽपि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते २ मालाशब्द इत्येतावति वक्तव्ये निरुपपदगृहीताग्र
त्वमालेत्यादि साध्यपदेषु शंकावारणाय २ कर्णावतंसेत्यादिशब्दानवलोकितमयूरकेकादीनुपादाय २ तेनैव ज्ञ
पनकोऽत्राहेरपि कर्णावतंसवत् प्रयोगप्रसंगस्याशंकाह ३ स्थितेष्वेतत्समर्थनम् २ स्थितेषु महाकविभिरेवं प्रयु १०० ५५

मनेति नान्वयायम् १ अत्रास्मिन्नाकार्योऽमोहस्य प्रत्यनेविधेयं तत्र विरुद्धप्रमाणं स्मरतार्थो न काप्यन्वयानुपपत्तिः तथा हि स
ति विरुद्धप्रमाणं स्मरतैनमोहस्यैव विधेयत्वे ज्ञायते न तु प्रत्यनेनेति दोषः २ आदोषत्वात्तः पुनरुपादानस्य कृपुनः स्वीकृतस्तस्मुदा
हरति ३ तथा लग्नरागावृताङ्ग्याः स्यात् [illegible] तत्र विदितं ते ते स्मिन्नुपसंहृतोऽपि तेन त्वादिना पुनरुपात्तः १ अत्र विदितं ते स्तिमुप
संहृतस्याकोऽपि राजदोषः तेनास्मिन् हृत्तार्धं त्वयाऽन्वयेति पुनः स्वीकृत्य पठितः न चैतद् दुष्टं हास्याः प्रयोजकत्वया वर्णितमि
ति वाच्यम् विदितं ते स्त्विस्यता वने वाक्यहास्याः सिद्धः २ अश्लीलो व्रीडादिसमर्पकोऽर्थो यत्र तमाह ३ अश्लीलोऽर्थयु
हतमेव पदं तत्स्य लक्ष्य विवरैषिणः यथाऽमुज्ञायते पातोनितया पुनरुक्तिः अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः १ अत्र द्वर्ज
नार्थः प्रस्तुतः तत्र रतस्याश्लीलस्य व्रीडासमर्पकस्य स्त्रीस्यापि प्रतीतिः २ यथाऽध्वनिसंकरः प्राङ्कृपितस्तथैव दोषसंक
रोऽपि ते यः तत्र नूपमाह ३ यत्रैको दोषस्तत्र दोषान्तराण्यपि संति तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात् काशनेनैकैकं न्नम् १ ल
ग्नरागावृताङ्ग्याः दोदोषसंकरस्य वर्तमानस्याप्युद्भावनेनैकत्वम प्रस्तुत्वादित्यर्थः २ एवं ललितानां दोषाणां क्वचित्
स्यैव निषेधमाह क्वचिद्दोषनेक्वापि गुणत्वं क्वचित्तु भयत्वमित्येवं निषेधविकल्पनूपं प्रतिप्रसवविवक्षस्तावदर्थदोषेषु
पुष्टस्यापि तिप्रसवमाह ३ कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः सन्निधानादिबोधार्थम् १ कर्णावतंसादिपदे क
र्णादिध्वनेः प्रातिनिर्मितिः करणसन्निधानादेस्तत्रैवावस्थित्याद्यवबोधार्थं ज्ञातायत्प्रवर्तीत्यन्वयः कर्णादिस्थितेभाव
तं सादिशब्दाभोऽसमेत तथा नान्यत्रेति वाक्यार्थस्य रूपोत्कर्षकत्वात्कर्णादिपदेनापुष्टमित्यर्थः २ तथा च वृत्तिः ३ अव
तंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये १ अवतंसः कर्णाभरणमिति को
शात् निरवतंसपदेनैव कर्णाभरणतोपस्थितावकर्णादिपदानामनुपुष्टार्थ [illegible] केनापुष्टार्थत्वमधिकपदत्वं च यत्र

४००

न्ततेत्यदोषः २ अपपदादिदोषाणामपि क्वचिद्दोषत्वमाह ३. अनुकरणे न सर्वेषाम् १ श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम् १ श्रु
१९ तीत्यादि सर्वेषामित्यस्य विवृत्तिः अनुकृष्टतेत्यनुवर्तते तथा चात्र तात्पर्यम् यद्यप्यनुकरणे दोषाणां स्वरूपस्य तादवस्थ्यमेव न
तत्परिहृतिः तथाप्यनुकरणस्य तत्स्वरूपदुष्टतासंजनाय प्रवृत्तेरस्य घातस्य योगविनाकृतमशक्यत्वाददुष्टतेति भावः २
उदाहरति मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादिकथयत्ययम् पद्येषु च गादित्याहुः स्यग्रामाणां यज्ञेतिव १ मृगचक्षुषमद्राक्षीदिति
श्रुतिकटु गदित्याहेति च्युतसंस्कृतिः ग्राम्येत्यप्रयुक्तम् २ एवमदोषत्वं प्रतिपाद्य गुणत्वमनुभयत्वं च प्रतिपादयन्नाह ३
वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि क्वचिद्गुणः क्वचिन्नोभौ वक्त्रादीत्यादि प्रतिपाद्यादिकं बोद्धव्यं वर्णनीयमस्तावग्रहणं क्वचिन्नोभाविति
तद्विवृणोति ३ वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः १ प्रकृतस्यर
सस्य तेन रूपेणानापकर्षान्न चोत्कर्षः किं तु दोषाभावमात्रमित्यर्थः २ दोषगुणत्वे विवृणोति ३ तत्र वैय्याकरणादौ व
क्तरि प्रतिपाद्ये वा रौद्रादौ च रसे व्यंग्ये कष्टत्वं गुणः १ प्रतिपाद्यः श्रोता वैय्याकरणादीत्यादिशब्दात् ज्ञोहानृता
दिग्रहणं रौद्रादावितिवीभत्सग्रहणं कष्टत्वं दुःश्रवत्वं विलंबेनार्थप्रतीतिर्वा २ क्रमेणोदाहरणम् ३ दीधीङ्वेवीङ्समःक
श्चिद्गुणवृद्धोरभाजनम् क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते अत्र स बोध्यवैयाकरणोऽपि वैय्याकरण एव वक्तारि
श्रोतॄणां श्रुतिकटुत्वमर्थस्य विलंबेनोपस्थितिश्च वैय्याकरणतात्कर्षकत्वाद्गुणः तथा चात्रार्थः यत्र ते न वसन्निहि
तेन सन्निधानेन कश्चित्तु ऋषगुणस्य पाडिताद्देहेः संपदस्याभाजनं स्यात् न तु भवति तदेवं न कोऽपि गुणाभासते
न वा भीमानित्यर्थः कथं दीधीङ् इत्यादि पद्ये मो भाति गुणस्यादेङ्गुणः इति संज्ञितस्य एतस्य वृद्धेः वृद्धिरादैजिति सं २६
ज्ञितस्य एतस्मादेपास्य स्थाने रभावत्वः अत इति हि नाङ्गुणाभावः वृद्ध्यभावः गुणाभावेन च वृद्ध्यभावः कश्चित्तु क्विप १२

केषु एतत्समर्थनं तरोके समर्थनं युक्तिश्च दर्शितं न तत्र तदमयुक्ते गुणेन च नको व्यादिभ २ शब्दोमे वदन्ति ३ नाखलु कर्णावतं
सादिवक्त्र ह्वनको व्यादिक्रियते स्पष्टम् २ यथा पुष्टमपि विशेष्यं विशेषणान्तरापेक्षं विदधाति तत्राबोधत्वमिति वाम
नमतमंशेन कृत्वापि तदुदाहरणं निराकुर्वन्नाह ३ जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीमित्यादौ क्रियाविशेषणत्वे
पि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्य इति न युक्तम् १ अत्र मधुरं ज
गादेति मधुरशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे नैव विवक्षितार्थज्ञाने ज्ञाते गतार्थस्यापीति जगादेति गदव्यक्तायां वाचीति
धात्वर्थेनैव व्यक्ताया विशदतराया वाचोवगमात् पुनर्वाचमित्यप्रयुक्तस्यापि विशेष्यस्य शालिनीमित्येतावद्विशे
षणस्य वैयर्थ्यमपादानमुचितमिति वामनेन प्रयुक्तं न तत्प्रयुक्तम् मधुरामिति क्रियाविशेषणेन जगादेति धात्व
र्थेनैव च विशदाहरणाया वाचो माधुर्यावगतेर्वाचमित्यस्य विशेषणत्वादस्य पुष्टत्वस्य तादवस्थ्यादिति भावः २ एतत्क्रिया
विशेषणत्वेन सिद्धेर्नोक्तिनत्वेदमुदाहार्यमित्याह ३ युक्तत्वेव चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् पादाभ्यां दूरमध्वा
नेव्रजन्नेष न खिद्यते इत्युदाहार्यम् अत्र व्रजन्निति चलनक्रियायाश्चरणपरित्राणरहितत्वेनान्वयासंभवात्पाद
शब्दस्य विशेष्यस्यैतद्विशेषणान्वयायोपादानमावश्यकमिति पादमत्रनापुष्टमित्यतो वामनमतस्येदमुदाहरणं यो
ग्यं न पूर्वमित्यर्थः २ एवमपुष्टस्यापुष्टत्वमुक्त्वाप्रतिपादयन्निर्हेतोरदुष्टतामाह ३ ख्यातेर्थे निर्हेतोरदुष्टता २ ख्याते
प्रसिद्धे २ यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां
प्रीतिमवाप लक्ष्मीः अत्र रात्रौ पद्मसंकोचो दिवा चन्द्रमसः कान्तिक्षयः इति लोके प्रसिद्धमिति मन्दकृते हेतुं नापेक्षते २ अत्र
दिननिशोः श्रियाः चन्द्रपद्मयोर्भागगणानुपभोगे निष्प्रभत्वसंकोचयोर्हेतोः प्रसिद्धिवशेन कविनानुपात्तस्यान्नस्तोको

201

बोयथा यौवनारुणांत्रिपारणी ध्वनिभिरपश्चैर्नैर्यैर्यैरात्मकबोधानदीर्घौ ह्यास्तानचौबै: पुनरपि हृदयस्य कल्पनाव्ययम:
१२ तर्मीशोत्तस्यवोर्नर्हि गणाच्चवहुणानिघ्नतिविघ्नहृत्तेर्दर्जार्बा: सिद्धसंवेर्दितपतहुणाय: शीघ्रमहेविशात्मम् १ अ
त्रास्मिस्यहेश्रृंगाराद्दीनामभावाच्चीरसविकटावर्णानकस्यापिपोषकानाप्यपोषकास्त्यर्थः २ अप्रयुक्तनिहता
र्थौम्लेषारोयथा येनध्वस्तमनोभवेनवलिजित्काय: पुरास्त्रीकृतो यश्चाहृत्तभुजंगहारवलयोगंगांचयोधार
यत् यस्याहु: शशिमत्किरोहरइतिस्तुत्यंचनामामरा: पायात्समस्वयमंधकक्षयकरस्त्वांसर्वदोमाधव: १ अत्रमा
धवपक्षेशशिमदधकक्षयकरशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ १ राहोशशिमत्त्वदमप्रयुक्तंराहेतुक्षयमदंनिहतार्थमपिश्ले
षकृतचारुत्वस्यनिर्वहणेनादुष्टमित्यर्थः २ अश्लीलंकविद्गणां यथा स्मरतारंभगोष्ठी १ ग्राम्यै:पदै:विस्तृत
येमन्नहृस्यवर्त्तितिकामशास्त्रस्थितौ करिहस्तेनसंबाधेप्रविश्यांतर्विलोडिते उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनांतर्वि
राजते १ अत्रैक: सैन्यार्थ: प्रसिद्धोद्वितीय: कामशास्त्रार्थस्तूच्यतीतिविवादे तस्य कामशास्त्रस्यप्रयोजनकता
ह्यज्ञातिशब्दोऽपीड्यदायिनोपिदूषणायैवेत्यर्थः तथाचकामशास्त्रे तर्जन्यनामिके युक्ते मध्यमास्याद्धरिहस्तका
करिहस्त: समुद्दिष्ट: कामशास्त्रविशारदैरित्युक्तलक्षणेनकरिहस्तेनयोनिशोधे लाघवादिकेनविलोडिते
विकासितेसंकटेसंकुचितेसाधनांत: साधनस्ययोनेरंतरेप्रविश्यमानध्वजोलिंगविराजते २ न्यूनपदमा
तिप्रसंगमाह ग्रामकथास्तु उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमे: कस्यजायते
अत्रग्रामस्यवैराग्यस्योक्ति: जुगुप्साविषयत्वेनोन्मादनयागर्हणात्यर्थ: २ अमंगलापवादमाह ३ निर्वाणवै २०२
रिदहना: प्रशमादरीणांनंदंतुपांडुतनया: सहमाधवेन रक्तप्रसाधितभुव: क्षतविग्रहाश्चस्वस्थाभवंतुकु

स्यपतिभः घण्टाक्लिष्टत्वयोः सगणाद्दूरोभीजन्तं लिप्सितं नभवतीति क्लिष्टत्वयेकान्वंधत्वा यएवद्रावेनमशान्नृद्धि तिमिलत्वा
भावः. यत्नक्लिष्टमयतिभः स्वीकारेणश्रमलोपइति व्याख्यातेनतद्वृपेस्समेववाक्यार्थसेवधात् २ प्रतिपाद्यमद्दारव
ति यदात्वामहमद्दात्वंपरविद्याविद्याशारदम् उपाध्यायं तदास्मात्समस्मात्तंचतत्परम् १ अत्रप्रकृतिकटवोवर्णाः प्र
त्तिपाद्यस्यसंबोधस्यवैयाकरणस्याद्दातमिव्यादिक्रियाणांतत्समूपाणांप्रयोगाद्दुष्यन्तिद्वानेनचमत्कारित्वाद्ग
णः २ प्रकृतिकटोवीभत्सादिरसोत्कर्षकत्वमाह ३ प्रेषोतेहरस्नकपालनलवकुरंकाणोत्कटगामायषेतितभूरि
भूषणारवैराशोपयत्वंचरम् पीतत्क्षोदितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्यालोललस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धुरंधा
वति १ अत्रहः प्रवावर्णाउज्जोत्वं त्वकारोद्दवीभत्सोत्कर्षकत्वाद्गुणः प्रौराप्रतिकद्दापात्तरोदकायावर्णत्वमिदम्
३ वाच्यवशाद्यथा मानेनमाः किमुवलितैः किमफलेनाशंवरेर्जंबुकाः सारंगामहिषामदंक्रन्तन्त किंमृषेचयचरतानके
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः सिंधुध्वानिनिहुंकृते स्फुरतियत्तद्गर्जितंगर्जितम् १ अत्रसिंह
आक्षेपरुषाः प्राहाः १ अत्रोत्तरार्धेसिंहेऽगर्जस्थितिवाच्ये वर्णनीयेतन्निर्घोजोव्यंजकादीर्घसमासताविकटासुव
र्णीश्नत्रगणाश्चत्वर्थः २ प्रकरणवशाद्यथा रक्ताशोककृशोदरीकववगतात्यक्ताननुरक्तेजनेनेनारष्टितिदृष्टव
चालयसिकिंवातताभिभूतेशिरः उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छदस्तत्पादाहतिमन्तरेणभवतः पुष्पो
द्गमः स्यात्कुतः अत्रशिरोवधूननेनेनकुपितस्यवचसि १ अत्रप्रबोधेरक्ताशोकस्यशिरोवधूननेनाभिगताततो
हष्टेतिनायकादर्शनायकवक्तवात् कुपितस्यविप्रलम्भेनावचस्युत्तरार्धेदीर्घसमासोविकटवर्णताचश्रृंगारे
पिगुणः पूर्वार्धेत्वकोपाभावात्कोमलवर्णतैव २ क्वचिन्नेमाभावितविवक्षात्वाद्दाहूरीति ४ क्वचिन्नीरसेनगुणोनदो

स्मंवदेति त्रसिंधुभारविस्यामरक्त्रभादे जेगालिदः समक्षिपीदपिनिः सरिक्रादे किंच सदविश्रजल्पयस्तनतुंजाः श्रत्रक
ल्मकोरमहिषीदपिशाहोग्राम्पात्रपिविदूषकोक्तौ १ हास्यदूरः कलहस्तिविदूषकः स्यान्स्वकर्मजइतिलक्षणस्यविद्
षकस्यहास्यजननकत्वादेतौ प्राग्रगणा विस्पष्टौ १ २ न्यूनपदं क्वचिद्गुणः यथा गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्
तरोमोद्गमासांद्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितंबांबरा मामामानदमातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता
किंनुमृतानुकिंमनसिमेलीनानुकिम् १ अत्रसुरभावेदमग्राधारमल्पाउक्तौ मामेत्यत्रपीडयेतिपदमवश्यापोइयम्
मुग्धान्तमपिहर्षाकृतसंमोहोत्कर्षं व्यंजयद्गुणतांधत्ते एवंशोकमयाद्युत्थेपि संमोहेविशये उदाहार्यम् २ क्वचि
न्नगुणोनदोषः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहितादीर्घंनसाकुप्यति स्वर्गायोत्पतितानभवेन्मयिपुनर्भावार्द्रम
स्यामनः तांहर्तुंविबुधद्विषोपिनचमेशक्ताः पुरोवर्तिनी साचात्यन्तमगोचरंनयनयोर्यातेतिकोयंविधिः १ अत्रपिहि
तेत्यतोनंतरंनैतद्यतइति १ न्यूनमितिसंबंधः सामान्यवचनादेतथीनविघायाप्रभावेनतिरोहितास्यादितिप्रियाया
अदर्शनेहेतुर्वितर्कयतश्चपलोक्तिः ...... एवंचेत्स्वर्गायोत्पतितानैतद्यतोभवेन्मयिपुनर्भावार्द्रमस्या
मनश्चस्यादित्याद्यन्यत् २ एतैस्तुनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणान्नगुणः उत्तराप्रतिपत्तिः पूर्वप्रतिपत्तिंनबाधतेइत्यन
दोषः १ अत्रैतदाकारगम्यस्यवितर्कोद्गमस्यव्यभिचारिभावस्यविशेषाप्रतिपत्तेरेषापदानांन्यूनतानगुणः तथा
पदानांन्यूनतयापि दीर्घंनसाकुप्यतीत्यग्रिमवाक्यबोधः तिष्ठेदित्यादिमध्यमवाक्यबोधेनबाध्यतेकिंतुस्फुटयत्येवेतिदोषा
भावः २ अधिकंपदंक्वचिद्गुणः यथा यद्वंचनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भंकार्योन्मुखः खलजनः कृतकंब्रवीति तत्साधवोनविदं
तिविदंतिकिंतुकर्तुंवृथाप्रणयमस्यनपारयंति अत्रविदंतीतिद्वितीयंपदमन्ययव्यवच्छेदकम् १ अत्रनविदंतीतिन्यूनत्व ९२

र्यानमसताः सम्पत्त्याः अत्र भाव्यमङ्गलसूचनम् १ अत्र श्वस्याः इति पदमात्रादिति च मरणार्थत्वादश्लीलमपि वैरिणो वध्योऽथ
नस्यामङ्गलसूचनतया गुणीभूतस्य मङ्गलत्वाद्गुण एवेत्यर्थः २ संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना कृ विनिश्चयतात्पर्यप्रतिपत्तिकृत्त्वेन व्याज
स्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः यथा पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः स
दनम् अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दः पृथुकानां शिशूनामार्तस्वराः दीनशब्दाः पृथुबहुलकार्तस्वरं सुवर्णं वेति संदिग्धा अपि वाच्य
स्य वर्णनीयस्य राज्ञो महिम्ना नियतार्थस्य प्रस्तुताभिधानस्य च बहुलसुवर्णादेर्निश्चयात् प्रकृततया व्याजस्तुत्याखिलकार्यपर्यवसा
नाद्राज्ञोत्कर्षप्रत्यायकतया गुण एवेति २ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतं गुणः यथा आत्मारामा विहितरतयो
निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोत्सेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहान्धः क
थमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ३ पं सहदेवं प्रति भीमोक्तिः अत्र निर्विकल्पादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धेरप्रतीता अ
पि द्वयोर्वक्तृबोद्धव्ययोर्भीमसहदेवयोर्योगशास्त्रज्ञतया प्रतीतिविलम्बाकरणाद्गुणाः यथा एव २ स्वयं वा परामर्शे १ अप्रती
तत्वं गुणः यथा न वर्तते ३ षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः अविचलितमनोभिः
साधकैर्मृग्यमाणः स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः १ मालतीमाधवे अत्र वक्त्र्याः सिद्धयोगिन्या नाडीना
मात्मत्वेन विज्ञायमानत्वेन परैरप्रतीतावपि गुणः तथा चायमर्थः शक्तीनां वामाज्येष्ठारौद्र्यादीनां नाथः पिधान
पिधानसमर्थः सप्रसिद्धः शिवो जयति किंभूतः शक्तिभिर्विकाशानर्नियाभिः कृतावपरिणद्धः परितो व्याप्तः २ अधम
प्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः १ अधमप्रकृतेर्यो विटचेटविदूषकमालाकारराजकर्तावृत्तिकमाधिकारयः तेषामुक्तिषु
विकृताकारवाग्वेषाचेष्टादेः कुहकाद्भवेदित्यदो हास्यपाद्यहास्यकारित्वाच्च ग्राम्यो गुणः यथा फुल्लोत्कारं कलमकोर

सवासमश्च पश्यन्ति तन्नेहोति रङ्कुशोत्थविवेकरहितोपि स्वप्रेपितवयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रविस्मरामि नाटके कामं प्रति यो
क्तेनसोक्तिरियम् २ अत्र प्रतीति १ अत्र स्वप्रेयित्वयि भक्तिं न विस्मरामीति वाक्यमध्ये प्रतीहीति पदं पथ्यप्रविष्टं सोनेस्म
त्यतत्प्रतिपादनात् प्रापथ्यसमानश्रीलत्वहृद्विषयानुरागादार्द्रचेतोत्पादनाद्गुणः २ एवमिति १ अन्यत्संदिग्धाद्यपि
क्वचिद्गुण इति विचार्यम् यथा पथिअ णात्थ संत्थरे अत्थि मणं पत्थरत्थले गामे उन्नरपउअरपेक्खिअ जइ वससि ताव
स्स प्रस्तरव्याजेन पथिकेन सुरते प्रार्थिते संदेहो नायिकया तत्पेवो नरतमिति संदिग्धं न दोषः एवमेवतागुणा(
ग्रहणानामित्यादौ वचनप्रक्रमभंगस्य तत्प्रतिप्रसवौचित्यादिग्गुणत्वम् २ अथ साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह ३
व्यभिचारिरसस्थायिभावानामिति १ व्यभिचारिस्थायिनोर्हि भिर्वध्वनित्वं व्यञ्जनाविषयत्वेनैव संभवति न त्वभिधावि
षयत्वेन न च यारसध्वनिरपि व्यंजनाया एव विषय इति प्रागवधूपोणनिरूपणाद्व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यतास्व
शब्देन वाच्यत्वमभिधाविषयत्वं ध्वनेरपकर्षकत्वाद्दोषो रसे रसेऽनुपलक्षणाद्लव्यक्रमव्यंग्यस्य सर्वस्यैव ग्रहणं अ(
न्नायमाशयः स्वशब्देनोपात्ता व्यभिचार्यादयः उदासीना इव सासमाताज्ञप्यारसेनोपकुर्वन्ति यथा निजनिजविभा(
वसाराव्यंजयन्तादभिन्नस्वरूपास्सतः पानकरसस्येव खंडमरिचादयः रसस्य परिपोषकाः कमपि चमत्कारापरपर्य
येमास्वादमिप्रायं चर्वणावेलायां सहृदयानां ददतीति २ एतदेव क्रमेणोदाहरति ३ स्वशब्देनोपादानाव्यभिचारिणो
यथा १ अत्र व्रीडादयः स्वशब्देनोपात्ता अन्य इव मौलिसमानारसेन पुष्णन्ति २ न वसंग्रामप्रणयितीति हासोत्साहयोरपर्या १०६

येन विदन्त्येवेत्ययोगव्यवच्छेदे क्षिप्ते द्वितीयेन विदन्त्येवेति पदेन तत एव जानन्ति नत्वन्ये इत्यन्ययोगव्यवच्छेदे तत्रादधिकपदत्वा
द्गुणः तथा चोक्तं विस्मये च विषादे च दैन्ये कोपे ऽवधारणे प्रसादने ऽनुकम्पायां हि द्विरुक्तं पदं मुदा इति ३ वद(
वदर्जितइति १ अत्र प्रथमे पादे हर्षस्य द्वितीये दैन्यस्य तृतीये विस्मयस्य चतुर्थे विषादस्याधिकं पदं पोषकत्वा
द्गुणः २ कथितपदमिति २ पौरुषमेव कमलं निवासस्थानं तादृशी कमलाक्षी अत्र लाटानुप्रासे कथितपदस्य
यथा गुणस्तत्र पाठे ऽवद्यमिति अतालजा इति १ अत्र द्वितीयं कमलपदं वाच्यसौरभातिशायवदर्थान्तरसंक्रमि
तम् तथा चात्र वाक्यार्थः यथा रविकिरणानुग्रहेण कमलानि विकाससौरभादिगुणोत्कृष्टानि भवन्ति तथा
सहृदयानुगृहीता गुणा इति २ जितेन्द्रियत्वमिति १ अत्र कारणमालायां येनैव रूपेण विनयादयः पूर्वमुपाता
लेनैव रूपेणाविनयादयो ऽविवक्षितार्थोत्कर्षकाः उपात्तरेण रूपादाने भिन्नत्वावभासाद् उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्व(
स्य कारणत्वप्रतीतेर्विलम्ब इति पतत्प्रकर्षं हि चिह्नं गुणः यदा १ अत्र चतुर्थे पादे स्मरणेन रोषाभावाङ्गीकृतो वि
के ऽवगणित्यागे विनयप्रकाशनाद्गुणः २ समाप्त इति अत्र हि पूर्ववाक्य समाप्तावपि येनानेनेति पुनरुपात्तेन पू(
र्वस्य विशेषणं किन्तु पृथग्वाक्यान्तरमेव अतो न दोषः तापि गुणः विशेषप्रतीतिकरणात् २ अवान्तरैकप
दकादिदोषचतुष्कं नित्यत्वादपहाय अपदस्थसमासस्य प्रतिप्रसवमाह ३ अपद इति १ अत्र समासस्योचितं पूर्वार्धत्यक्तौ
त्तरार्धे कारणादस्थानस्थाकृष्ट स्वस्थान नियमविचाराभावदर्शितेन तत्कोपस्य परिपोषणाद्गुणः २ गर्भितमिति १

नसंविधेयतामोत्रेतात्पर्यात् १ स्वनोन्नतिप्रकाशनस्यदर्शितस्यदर्शनकार्यत्वेनास्यानत्वयुक्तत्वर्थः विभावकष्टकल्पनामुदाह
रति ३ परिहरतिरतिमिति १ करुणाभयानकबीभत्सेष्वपिमनुभावसंवेदतनूपायारतेः परिहारस्यमतिलवनादीनांचा
नुभावत्वात् किमेतेकरुणाद्यनुभावाः किंवाशृंगारानुभावाइतिसंदेहेप्रस्थावाद्यनन्तसंधानाहिलंबेनकामिनीप्रती
दोर्ईत्यर्थः २ शृंगारस्यसहृद्धासोदानवीरोपिकेक्वचित्तु रिपवस्तस्यबीभत्सशान्तरौद्रभयानकाः १ मित्रहासेष्वपि
वैरीकरुणोऽथभयानकाः २ करुणस्यसहृद्रौद्रोविप्रलंभोपिदृश्यतेवैरीहासोपसंभोगश्शृंगारस्याद्भुतस्तथा ३ रौद्रस
करुणोमित्रंयुद्धवीरोपिक्वचित् प्रतिपन्थस्तुहासोस्यशृंगारोऽथभयानकः ४ वीरस्याद्भुतेमित्रंवैरीशान्तोभयान
कः ५ भयानकस्यबीभत्सः करुणश्चसहृन्मतः वैरिणोवीरशृंगारहासरौद्राः प्रकीर्तिताः ६ बीभत्सस्यसहृच्छां
तोरिपुःशृंगारउच्यते ७ अद्भुतस्यसहृद्वीरः शान्तः शृंगारएवच प्रतिपन्थौतबीभत्सरौद्रावस्यविनिश्चितौ ८ शां
तस्यमित्रंबीभत्सवीरौपर्यायस्थितौ शृंगारोस्यारिपुर्युद्धवीरोरौद्रवीरभयानकाः ९ कथितेभ्यः परेयस्तुस्तेतट
स्थाः सतांमता स्वसुहृदमित्रगणास्तुगास्वादंकुर्वतेरसम् १ जनयत्येववैरस्यरसस्तानांवैरिणांफतिः संस्पृष्टपातका
दीनांत्वरतिवत्तादिनायथोत्यायालंकारिकपरिकल्पितमैत्रीविरोधपरिकल्पनायां प्रकृतरसापेक्षयाप्रतिकूला
विरोधीयोरसः नस्यसर्वबंधिनांविभावानुभावव्यभिचारिणांपरिग्रहोरसहृत्कोयस्तमुदाहरति ३ प्रसादवत्त्वेति २५
निवेदस्थायिताप्राप्तः शान्तः स्यान्नवयोरसः [illegible] विभावस्तत्समस्यासानित्यतादिप्रदर्शनमित्यवेक्षणात् नमस्तपग्रन्थे

तेकत्यर्थेधित्तयम् २ पत्नेनिजनिजानुभावं गणाय अरसंपुल्लेनितथा दर्शयति ३ विनम्राह दयितेति १ अत्रव्रीडादेर।
योनुव्रताद्यनुभावव्यंजनताक्षावलंबनित्वेनचमत्कारित्वं यथानतथा सर्वत्रसाक्षात्कृतौ एवंभावशब्दवाच्यत्वेपित्तेयम्
२ रसस्येति १ रसशब्देनसामान्यवाचकेन रसशब्देनविशेषवाचकेन शृंगारहास्यादिशब्देन २ क्रमेणोदाहरणम् १ अत्र
रसशब्दः किमानसविकारवाचकः शृंगारवाचकः इति विलंबोपस्थितिर्दोषः २ आलोकेति १ अत्रशृंगारशब्दोपर।
इति वभाति २ स्थायिनोयथा १ अत्रोत्साहस्य स्थायिनः शब्दवाच्यत्वेन व्यक्तः सतेर्विभावाद्यैरिति व्यंजनलक्षणव्या।
घातकृष्टम् २ यथा व्यभिचारिणांदीनां शब्दवाच्यत्वेनदोषत्वं नयानुभावविभावयोः साक्षात्स्वशब्दानभिधेयत्वे कष्टक
ल्पनयाभिव्यक्तिरणादिनाव्यक्तिव्यंजनत्वे विलंबोपस्थित्यादोषः इतिताकाष्टकल्पनयानुभावव्यक्तिमुदाहरति ३ कर्पू
रइति १ अत्र त्वयतावतोसाहृष्टिपथमवतीर्णेत्यर्थः २ अत्रोद्दीपना इति २ अत्रोद्दीपनेचंद्र आलंबनेनायिका सा
क्षात्कायाता नचपूनोःकश्चिद्न्योन्यदर्शनात्तुनोविकारः साक्षात्कृतः यथाह्रा इत्सकमाभोतविवलितमित्यादेविव
लितादिव्यंजपाते व्रीडादीनामनुवेगोपदादयोनुभावाः कार्यकारणभावेनैवलभ्यंते नचतत्पात्रकस्यचिद्विकार
स्यादिःमपिकारणमुक्तम् किंतुतदावश्यंकश्चिद्विकारो भवत्येवेति कष्टकल्पनयात्रभावाः आलंबनोद्दीपनरूपाःना
यिकाचंद्राद्याः साक्षात्कृताः अनुभावपर्यवसानेन विलंबेनाथ यंतीत्येवंविधास्थिताः रूपकाइत्यर्थः २ तत्वत्रा।
तेः वस्ततोत्रतिप्रकाशनमनुभावदृत्याप्राक्याह ३ नचस्तनयोरुत्रतिप्रकाशनमेवानुभावः नयतावनोत्तेनिदर्शी।

205

वीहूरसमनुपेत्तकंकणमोत्तायगमनंप्राकृतत्वेव्यनक्तीतिदोषः २ अंगस्याग्रति १ तत्रहि प्रतिनायकत्वेनोपक्रांतस्य प्रथा
नस्यहयग्रीवस्यजलकेलिवनविहाररतोत्सवादिकवर्णनं तिनायकत्वमेवबोधयतिनप्रतिनायकत्वमितिदोषः अंगिनइ
ति १ रत्नावलीनाटिकायांवर्णनीयशृंगारालंबनविभावः सागरिकापरनाम्नीरत्नावल्येवाग्रीप्रधानम् कथांतरप्र
वृत्तप्रसंगेनतस्याविस्मरणंरसविच्छेदकमितिदोषः २ प्रकृतीनांविपर्ययंलक्षयति ३ प्रकृतयइति १ दिव्याः श्रीकृ
ष्णादयः अदिव्याः युधिष्ठिरादयः दिव्यादिव्याः देवत्वेप्यात्मनिनराभिमानिनः श्रीरामादयः तेषांवीररसप्राधान्येम
हासत्वोतिगंभीरः क्षमावाननविकत्थनः स्थिरोनिगूढाहंकारोधीरोदात्तोहदृढव्रतः इत्येवलक्षणंधीरोदात्तत्वं रौद्ररस
प्राधान्येदर्पमात्सर्यभूयिष्ठोमायाछद्मपरायणः धीरोद्धतस्त्वहंकारीचलश्चंडोविकत्थनः इत्युक्तंधीरोद्धतत्वम् शृं
गारप्रधान्येनिश्चिंतोधीरललितः कलासक्तः सुखीमृदुरितिधीरललितत्वं शांतप्रधान्येविनयादिगुणोपेतो
धीरप्रशांतोद्विजादिकइतिधीरप्रशांतत्वं तत्राप्युत्तमाधममध्यमत्वमित्यत्वयः २ औचित्याभावोक्तिविपर्ययइतितत्ता
वदौचित्यमेवोक्तास्तुप्रकृतिष्वेववदति ३ तत्ररतिहासइति १ भारतवर्षयथोत्तमनायकेषुराजाः दिव्यरतिहासा
द्ययोवर्णयंतेनयादिव्येष्वपीत्यर्थः २ विशेषमाह ३ किंतुरतिरितिइति १ उत्तमदेवतत्तिविहह तथाचध्वनिकृत य
दुत्तमप्रकृतेराजादेरुत्तमप्रकृतिभिः सहग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्पित्रोः संभोगवर्णनमिवसुतरामसभ्यमिति २ क्रोध
मिति १ नत्वन्येष्विवेवकारोन्ययोगव्यवच्छेदाय २ ननुसतिकथमदिव्येषुसात्तवाहनविक्रमादित्यादिषुनागलोकग
मनादिवर्णनमित्याशंक्याह ३ आदिव्येष्विति १ अपदानंवृत्तंकर्म २ अधिकमिति १ दिव्यादिव्येषुश्रीरामादिषुदि

थभवति रतः कालहरिणं इत्येवं वाक्यगम्य संसारांशत्यताप्रकाशनरूपा चिंता शांतरसस्य विभावः तेन शांतरसस्य विभावेन
तत्र चिंता सर्वैव रूप्यं दैन्यादिः सुस्मितादयः इति निर्वेदः एवं पुनः तत्र शृंगाररस्य व्यभिचारित्वया पोषकत्वेयोपात्तोऽपि संसारस्या-
नित्यतासु दुर्जीवितानामप्यनित्यत्वमेवेति प्रत्यायनात् शृंगाररसं समुच्छिनत्तीति भावः परं तु इष्टवियोगादिकृत एव नि-
र्वेदः शृंगारे व्यभिचारी न तु तत्त्वज्ञानोद्भव इति निरूपितं प्राक् अनुभावप्रतिकूल्यमुदाहरति गाढं रमणाः इति १ निभृ-
तरमणोलोचनपथमिति तेन उत्तानमध्येस्य कल्पपरिहारदर्शनद्वयावनगमनमेवेच्छतीति वध्वः निभृतरमणाः प्रवृत्तकामुकः २
प्रत्यसकल इति १ अत्र प्रतिकूलस्य शांतिरसस्यानुभावो सकलवस्तुस्पृहात्यागः वनप्रयाणं च प्रस्तुतस्य शृंगाररसस्य प्रका-
शनेन प्राप्तोऽप्रस्तुतत्वमतीति स्पष्टमेव अन्वयार्थः २ प्रकारांतरेणानयोः शृंगारानुभावतामाह २ इंदनादिति १ सप्रेम
२ प्रस्तुते रसे परिपोषप्रापि क्रियामभिहारेण दीपनदीप्तिः पुनस्तदुदाहरणं दर्शयति ३ दीप्त पुनः १ तत्र हि वि-
प्रलंभककरुणः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषोऽपि पुनः पुनः विच्छिद्य रटद्दीनः करुणे तु हृदयग्रामः सोवितित वत्स सामग्या
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादिकया लब्धपरिपोषोऽपि तमवेत्य करोद माम्रप्रामित्यादिना पुनरर्दितः सहृ-
दयमनः स्तु पुनः पुनः परामृश्यमानः कुसुमवन्म्लानकल्पाभासते इति दोषः २ आकांडे प्रथनमिति १ अकांडे नवस-
रे रसस्य प्रथने प्रकाशने तथा हि तत्र वीररसे प्राधान्येन वर्णनीये नवसरे निमित्तं चत्वारेणाऽशृंगारस्य वर्णनं यत्तत्कथापुरु-
षस्य दुर्योधनस्यैव व्यामोहाव्यापनाहूषणमेव तथा चोक्तं ध्वनिकृता इति हृत्त्मात्र वर्णप्राधान्येनांगांगिभावरसभाव-
निबंधने चकवीनामेवंविधानि स्खलितानि भवंतीति २ अकांडे एव छेदो यथा १ अत्र रामस्य वीररसेन व्याप्तस्य प्रक्रांत

दिति १ अत एव भयस्यौत्सुक्यानुभवत्वे संदेहात् हराद्यनुकेचलितत्वाद्यनुभावैर्व्यग्रताव्रीडादयो यथा सत्वरं प्रतीयते न तथौ
त्सुक्यस्यानुभावः सहसा प्रसरणं गत्यौत्सुक्यं बोधयति भयेनापि तत्तुषः सहसाप्रसरणसंभवादित्यत उत्सुकमिति सा
ध्वाकृतमित्यर्थः २ प्रतिकूलविभावादिग्रहस्यापवादमाह संचार्यादीति अत्र वितर्कमतिशंकाधृतीनां तत्तद्रससंचारि
णां शृंगारविरुद्धानामप्यभिलाषौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंताभिः शृंगारव्यभिचारिभिर्बाध्यत्वेन कथनात्पर्यवसाने चिंता
प्राधान्येन शृंगारस्यादोत्कर्षकत्वाद्गुणत्वमेव न दोषत्वमित्यर्थः २ इयमेव वृत्तिः ३ अत्र वितर्कादीति १ प्रकृतरसस्पृष्टा
रस्य २ ननु विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठत्व विरोधिनाम् बाध्यत्वमंगभावं वा प्राप्तानामुक्तिरस्खलितेति ध्वनिकृता हि यासं
चारिणामदोषत्वोक्तमित्यत्र कथं बाध्यत्वेनैवेत्याशंक्याह ३ पांडुक्षाममिति १ ध्वनिकृता गाभावप्राप्ताविदं यदुदा
हृतं न तत्र विरोधित्वेवतास्ति उक्तो गाभावमात्यात्तदुदाहरणमित्यर्थः तथा हि यथा पांडुत्वादि यस्या व्याधिः करुणस्यापो
षकत्वस्यादि विप्रलंभस्यापीत्युभयत्र साधारणमेव व्याधेर्नत्वेकत्र विरोधिना तथा च संचारिसंकर्ये पि रसानामन्योन्यम
विरोधोपपत्तिर्भवति यदा त्वन्यहेतुजन्यास्तदा संभोगपोषिणः चिंताद्या राजद्रोहादिजास्त्वंगभयातंके यदादीनेत्रण
ज्ञाताः करुणपोषकास्तदा यदा गतायाः प्राप्त्याशा निश्चितास्या ह्वियोगिनः साकांक्षस्य तदौत्सुक्याभावान्निर्वेदपूर्व
काः भजंते विप्रलंभाख्यशृंगारे व्यभिचारिताम् यदा तु निश्चिता कान्ताप्राप्त्याशा विरहस्तया संचारिणः शांतस्यानि
त्यकात्यांसमधीमतः यथा गृहीतकौकेवं बुधयतस्तमेनादिकं विविधं करुणे कार्यं तत्र दोषप्रयोगतः एवमन्यैरस्पष्टकृतारजा
यते भिन्नप्राणत्वग्रति तस्मादंकरुणस्याविप्रलंभशृंगारस्य च व्याधिरूपो व्यभिचारी साधारणः सजातिरंकुलः यथा

ऽयं भवतीत्यतः कालहरिणं इत्येवं वाक्यगम्य संसारानित्यताप्रकाशनरूपा चिंता शांतरसस्य विभावः तेन शांतरसस्य विभावेन
तत्र चिंता स्तवैवर्ण्यदैन्यनिःश्वसितादय इति निर्वेदश्च पुनः तत्र शृंगारस्य व्यभिचारितया पोषकत्वेनोपात्तोपि संसारस्या
नित्यता स्वविजीवितानामप्यनित्यत्वमेवेति अन्यायेन शृंगाररसं समुच्छिनत्तीति भावः परं तु इष्टवियोगादिकृत एव नि
र्वेदः शृंगारे व्यभिचारी न तु न तत्त्वज्ञानोद्भव इति निरूपितं प्राक् अनुभावप्रतिकूलमुदाहरति मानिनुअरमणाः इति २ निभृ
तरमणी लोचनपथमिति तेन उज्जनमध्ये सकलपरिहारेण हृदयावनगमनमेवेच्छति वधूः निभृतरमणः प्रच्छन्नकामुकः २
अत्र सतकलः इति २ अत्र प्रतिकूलस्य शांतितस्यानुभावो सकलवस्तुस्पृहात्यागः वनप्रयाणं च प्रस्तुतस्य शृंगाररसस्य प्रका
शनेन प्रत्यौ पत्तुन जन्यतीति स्पष्टं यत एवत्यर्थः २ अकांडेन रोगेन तयोः शृंगारानुभावतामाह २ इंदुनादिति १ स्पष्टम्
२ प्रस्तुते रसे परिपोषं प्राप्तेपि क्रियासमभिहारेण दीपने दीप्तिः पुनरुदाहरणं दर्शयति १ दीप्तिः पुनः २ तत्र हि वि
प्रलंभक करुणः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषोपि पुनः पुनः विच्छिद्य गृहीतः क्रूरं हृदयं गामः सोवेतिता वत्स्व मामग्या
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादिकया लब्धपरिपोषोपि तमवेत्य करुणोदमान्दीप्रमित्यादिना पुनर्गृहीतः स हृ
दयमेनः स्तु पुनः अनः पराम्लायमानकुसुमवन्म्लानकल्पाभासत इति दोषः २ अकांडे प्रथनमिति १ अकांडे नवस
रे रसस्य प्रथनं प्रकाशनं तथा हि तत्र वीररसे प्राधान्येन वर्णनीये नवसरे निमित्तं च तेरणं शृंगाररसस्य वर्णनं यत्तत्कथापरु
षस्य दुर्योधनस्य दैवव्यामोहाद्व्यापनाहृषणमेव तथा चोक्तं ध्वनिकृता इतिहृत्तमात्रवर्णिप्राधान्येनांगिभावरसभाव
निबंधने च कवीनामेवं विधानि स्खलितानि भवंतीति २ अकांड एव छेदो यथा १ अत्र रामस्य वीररसेन व्याप्तस्य प्रकांत

दिमि १ अत एव भयस्यौत्सुक्यानुभवत्वे संदेहात् दूराडुत्सुके चलितत्वाद्यनुभावैर्व्यंग्यपाक्रीडादयो यथा सत्वरं प्रतीयते न तयो
त्सुक्यस्यानुभावः सहसा प्रसरणं गत्यौत्सुक्यं बोधयति भयेनापि वन्तुषः सहसा प्रसरणसंभवादित्यत उत्सुकमिति सा
न्ताडुक्तमित्यर्थः २ प्रतिकूलविभावादिग्रहस्यापवादमाह संचार्यादीति अत्र वितर्कमभिधाका ध्रुतीनां शांतरससंचारि
णां शृंगारविरुद्धानामप्यभिलाषौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंताभिः शृंगारव्यभिचारिभिर्बाध्यत्वेन कथनात्पर्यवसाने चिंता(
प्राधान्येन शृंगारस्वादोत्कर्षकत्वाद्गुणत्वमेव न दोषत्वमित्यर्थः २ अस्यामेव वृत्तिः ३ अत्र वितर्कादीति १ प्रकृतरसस्पृष्टा
रस्य २ ननु विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् बाध्यत्वमंगभावं वा प्राप्तानामुक्तिरस्खलितेति ध्वनिकृता हि यासं(
चारिणामदोषतोक्तमिहत्वं कथं बाध्यत्वेनैवेत्याशंक्याह ३ पांडुक्षाममिति १ ध्वनिकृतांगभावप्राप्तावि दं यदुदा(
हृतं न तत्र विरोधित्वं नास्ति उतांगभावप्राप्त्या तदुदाहृतमर्थः तथा हि यथा पांडुक्षामादिवाक्ये व्याधिः करुणस्य पो(
षकस्तथा विप्रलंभस्यापीत्युभयत्रसाधारणमेव व्याधेर्नत्वेकत्र विरोधिना तथा च संचारिसंकर्येपि रसानामन्योन्यम
विरोधोपपत्तिर्भवति यदा वस्तु द्वेकजन्यास्तदा संभोगपोषिणः चिंता यथा राजद्रोहादिजास्त्वंगभयातंकयदादीनेत्तणा
ज्ञाताः करुणपोषकास्तदा यदा गतायाः प्राप्याशानिश्चितास्यां हि योगिनः साकांक्षस्तदा त्यक्ताभावानिर्वेदपूर्व
काः भजंते विप्रलंभाख्यशृंगारव्यभिचारिताम् यदा तु निश्चिता कांत्या प्राप्त्याशाविरहस्तथा संचारिणः शांतरसानि
त्कांतस्याधीमतः यथाहृरीतकोकेवंबुधतस्त्रसेनादिकं विविधं कुरुते कार्यं तत्र दोषपर्यायातः एवमन्यस्तत्कृता जा
यंते भिन्नरसानुयायिन इति तस्माद्भक्करुणस्य विप्रलंभशृंगारस्य च व्याधिरूपो व्यभिचारीसाधारणः सजातिरनुकूलः यथा

...चितं समुद्दलेखनादिः अदिव्योचितस्य प्रसिद्धस्य कर्मणो वर्णनं चोभयमप्युचितमेवेत्यर्थः २ एवमौचित्यमुक्त्वा त(
द्भावरूपप्रकृतीनां विपर्ययं वर्णयति ३ एवमिति १ तथा च प्रकृतीनां भाषौचित्यं भरते अमीषां रूपकाणामुक्तयो
भिहितास्तु यैः कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च कासुचित् राजा भट्टारको देवः स्वामी भर्तेत्युच्यते मंत्रिभिः भट्टेति चाधमै
राजोत्रवयस्येति सम्भाषणीयः विदूषकेण च तथा राजन्निति द्विजातिभिः स्वेच्छया च तथापत्यप्रत्ययान्तैर्मुनिभिः स्वैरिन्या
दि २ एवमिति १ अनुचितं प्रकृतिविपर्ययेण दोषइत्यर्थः यथोद्देशो मकरध्वजो भस्मसाद्वर्णितः कालेन सतादोहमीदिव(
यस्त्रिवाल्पादेः कामादिभीतादि ध्रामिनां कामव्यथाविदानां शमित्वमिति जात्यनुचितम् तथाचोदाहृतम् प्रवेशे वेत्र
स्य स्फुरज्जलजराजिस्मितदिशि प्रचण्डमार्तण्डे हिमकरसमानोष्मसहसि जलक्रीडायातेमकरसरमिवालद्विपकुलं मद
नार्थं विधत्ययसमथारपार्त्तेः प्रशमितः २ अनंगस्याभिधानमिति १ अनंगस्य प्रस्तुतरसानुपकारस्य २ एवं रसदो(
षवाक्योक्तादोषान्निरूप्य ईदृशपायतिविशेषणस्यापि प्रायमाह ३ ईदृशपायेति १ स्पष्टम् २ अत्रान्यमस्मतिमाह
३ उक्तमिति १ उपनिबद्धरूपभागः २ रसदोषाणामप्रतिप्रसवमाह ३ इदानीमिति १ क्वचित्पत्रानुभावविभावा(
भ्यावेशस्वत्वेन प्रतिपादितानां व्यभिचारिणां संदिग्धानां तत्र स्वपदेनोक्तावपि न दोषइत्यर्थः २ यथा १ यत्र त्रयथो
त्सुक्यप्रदीपोव्यभिचारीतदनुभावश्चत्वरायातात्फुल्ल हेपात्तोरति पुस्तीतः नतथात्तस्योत्सुक्यविभावः केवर्णित्तराश
हः शृंगारप्रतीतिं जनयति त्वरायां भयादिनापि संभवात् तस्मादौत्सुक्यस्य स्वपदेनोक्तो न दोषः एवं दृष्टापेवरसि
त्यादौ वरप्राप्तस्य विभावस्य साधर्म्यप्राप्तस्य च व्यभिचारिणः स्वपदेनोक्तावदोषत्वाज्ज्ञेया एतदेव दृष्टान्तेनाह अत एव हूरा

तेनतद्विनयोन्मुखीकरणं अत्रैतदर्थत्वव्यवधानेनोक्तव्याख्ययशांतस्यांगंसमस्तानित्यत्वरूपोविभावएवप्रतीयतेशृंगा
रांगानित्वपूर्वार्धव्यवहितानीतिईरवर्त्तिनःशृंगारस्यकथमत्रविनेयोन्मुखीकारिता अथवानेरक्तयाभावेनैवतयो
र्विरोधिता तथाचवक्ष्यतिशांतशृंगारयोर्नैरंतर्येणाविरोधइति २ नापिकाव्यशइति १ अत्रभवद्व्याख्यानुसा(
रेणकाव्यशोभाकरणमपिनिर्दोषतायांनपरिहारःकाव्यशोभायाःशांतरसेनमधुर्यान्वयसमावेशेन स्वादनि
ष्यतेः २ एवंभावानांविन्यासविच्छित्त्यादोषाभावंप्रतिपद्यतश्चैवरसानामपिप्रतिपादयति ३ आश्रयैक्येइति १ एक
स्मिन्नाश्रयेविरुद्धोवीरभयानकौततश्चयस्मिन्नाश्रयेवर्णनीयेकथानायकेवीररसउपनिबद्धस्ततस्ततोन्यत्रतर्हिपद्ये
भयानकोनिबद्धव्यःतथाचवैरिणिभयानकवर्णनंकथानायकस्यपराक्रमसंपद्द्योतकतयावीररसपरिपोष(
कमित्येकाधिकरणेपनविरुद्धानामभिन्नाधिकरणत्वंरुणाः योनैरंतर्येएकविषयेसमकालमवस्थित्याविरुद्धो(
शांतशृंगारौतयोरविरुद्धयोःकश्चिद्रसःसमध्येनिवेशयितव्यस्तथाचनिर्दोषतेत्यर्थः २ एतदेवस्पष्टयत्याह ३ वी
रभयाइति १ कार्पण्यस्यवीररसभयावेशाननिरुत्साहत्वाद्वीरत्वहानिः भीतस्यचोत्साहावेशेनभयानकत्वहानि
रित्येवविरोधः २ इतिप्रतिपत्त्यातत्वेनेति १ उक्तोर्थः २ शांतशृंगारयोरिति १ शांतशृंगारयोस्तुपुनःस्वस्वैका
लंएकाश्रयत्वेनाविरुद्धयोरपिनैरंतर्येणैकत्रसमकालमवस्थित्याविरोधःशृंगारत्वेनशांतत्वहानेशांतत्वेनशृं(
गारहतेः २ इतिरसांतरमिति १ रसांतरेकाव्ययत्वेपिद्वयोःशांतशृंगारयोरविरुद्धस्तृतीयोरसोमध्येकार्यः २ १८
एतदेवोदाहरति ३ यथानागानंदे २ चमत्कारितत्वानिर्दोषतामासादयतीतिशेषः २ अविरोधिनारसेनांतरेमध्य(

शान्तशृंगारयोः प्राग्वदाहृते प्रमादे वर्तितोऽत्र निर्दिष्टो विरुद्धकार्यकरणे न दोषस्तं ध्यात्र कृतमण विप्रलंभपोषस्याभावेण
व्यभिचारी न दोष इत्यर्थः तथा चोक्तं भरतेनैव व्याध्युन्मादायस्मारजाड्यप्रसरणादिभिर्विप्रलंभोऽभिनेतव्य इति २
संचार्यादेरित्यादि प्राग्व्याहितरुद्धस्य विभावस्यापि बाध्यतायामदोषतामुदाहरति ३ सत्यमिति १ अत्र प्रथमार्धे का
मशास्त्रस्य विषयस्याचकत्वेन विषयाः कामिनीचंद्रचंदनादयः शृंगारलंबनोद्दीपनविभावाः उत्तरार्धे संसारभीरुता
विषयदोषदर्शनं च शान्तस्य विभाव इत्यनयोर्विरुद्धत्वेऽपि जीवितस्य तरलत्वे कामानां रम्यत्वमकिंचित्करमिति विषय
दोषदर्शनरूपत्व पर्यवसानाद्विषयरम्यताबाधिमा सती शान्तमेव पुष्णातीत्यदोष इति भावः २ नन्वत्रोत्तरार्धेऽपि मता
ग्रन्थाद्युपादानाः शृंगारस्यैव प्राधान्यं न शान्तस्येत्याशंक्याह ३ जीवितादिति १ अतिशयचलत्वेन प्रसिद्धेर्याया
म्बलस्यास्थिरत्वं तद्गुणस्य शान्तरसगुणस्यास्थिरत्वस्योपमेयस्योपमानत्वेनोपात्तं यथापांगभंगस्य चलस्य तथा जीवितमि
ति प्रतीतिसद्भावे न शान्तमेव पुष्णातीति ननूत्तरार्धे शृंगारस्य प्रतीतिः शृंगाराङ्गानां विभावादीनामकरणादिति भावः
२ विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा न हि रुद्धरसस्पर्शः तदङ्गानां विदुष्यतीति शृंगारविरोधिनि शान्तर
से शृंगाराङ्गानां विभावादीनां समावेशः विनेयानामुपदेश्यानां राजपुत्रादीनां शृंगारलंपटानां शृंगारभंग्येव शा
न्तानुन्मुखीकरणायैव शृंगारस्य सकलजनमनोहारित्वात् तदङ्गानामुपमानत्वेन समावेशस्य काव्यशोभाकर
णार्थत्वान्न दोष इत्येवं प्रकारेण ध्वनिकृता अस्मिन्नुदाहरणे निर्दोषता प्रतिपन्ना येन बाध्यबाधकता परिहृत्येयदायस्त
तद्दर्शयितुमाह ३ नतविनय इति २ अत्रास्मिन्नुदाहरणे शान्तशृंगारयोर्बाध्यबाधकभावस्यैव निर्दोषतायां समाधा

वात्र राजा चाटुके राज रतिभावांगत्वेनोपादानात् शृंगारकरुणयोरविरोध इत्यर्थः तथा चोक्तमालोचने सामग्रीविशे
षयतितत्वेन भावानां विरोधाविरोधौ न स्वभावमात्रनिबंधनौ राजनि करुणाप्रतीतिरेव स्थिता ततश्चायं न्यायेन विरुद्धानामन्यपरे
ह्विनापरतेत्युक्तानां तेन क्रमेण स्वात्मपरामर्शेप्यविश्रामप्रत्तकाकथाप रसस्यानुपचिन्तायायेन विरोधः स्यादि
ति २ ताविति कारिकायां स्त्रीलिंगवचनमतंत्रमिति न्यायाद्द्विवचनस्यातंत्रत्वेन बहूनपि दर्शयति ३ क्षिप्त इति १
त्रिपुररक्षवतिभिर्येर्हस्तावलग्नः संक्षिप्तइत्येवमन्वयः सर्वत्र योज्यः कामिपक्षे क्षिप्तोमानाहतः अवधूतोनुपतीप्सितः
साक्षत्वमीर्ष्यया अन्यत्र क्षिप्तमात्रः सत्वाश्रधूननेन विधुवाराक्कृत साक्षात्व निष्कृत्वाष्कृतया अत्र महादेवविषयः क
वेर्भावो गीतस्याकाव्यार्थोत्मनस्त्रिपुरदहनप्रभावातिशयगम्याद्भुतोगान् अद्भुतस्य त्रिपुरवधूनामीर्ष्यापराधः का
मीसमययाप्यवहतवांस्तद्यायामभवः प्रतापाग्निरितीर्ष्याविप्रलंभशृंगारः स्मर्यमाणोधिकतरशोकावेगजन
नादंगमिति बहूनामद्भुतकरुणशृंगाराणामविरोधिनामप्यविशिष्टानां विशिष्टस्यापिवस्यविषयस्वभावस्यादि
नोपेक्षयानविरुद्धत्वम् २ एतदेव बहुप्रयुक्तिमाह ३ इत्यत्र १ प्रकाशितमेतत् २ न त्वत्र पर्यंतेशृंगारेणापोषितः
करुणः प्रधानमेवकर्थं त्रिपुरप्रभावातिशयैषामित्याह ३ तथापि १ यद्यपिशृंगारेणापोषितः करुणस्तथाप्य
करुणः अयथानमेवकथं त्रिपुरप्रभावातिशयैषामित्याह ३ तथापि १ यद्यपि शृंगारेणापोषितः करुणस्तथाप्य
त्रकरुणाविश्रांतिः पर्यवसानेन सदस्त्वित्यादिनाप्रस्तुतेभावेविश्रामात् २ अथवा प्रागिति १ अथवा शृंगारप
रियोक्षितः करुणाङ्गत्वस्यांगीमात्रत्वमुख्यार्थस्यतु भावस्यपोषको स्त्वित्यर्थः २ एतदेव स्थिरयति २ उक्तं हि २ सु
शेणप्राधानोत्तम संस्कारः परेणापरिपुष्टिः २ तदेतद्रूपसंहरति ३ इतिप्रागिति २ इत्यनेन प्रकारेणाप्राकृतिपादि

गेन व्यवहितयोर्विरुद्धयो रसयोर्विरोधं दूषयित्वमेकवाक्यस्थयोरपि दर्शयन्नाह ३ नयदमिति १ परं केवलं यावद
वधारणे २ उदाहरति यथा १ अत्र त्रयाणामपि रसानामेकाश्रयनिबद्धानां बीभत्सशृङ्गारयोरन्योन्यविरुद्धयोर
मयाविरुद्धेन वीररसेन मध्येऽभिहितत्वान्न विरोधः १ प्रकारान्तरेणाप्यविरोधं दर्शयति ३ स्मर्यमाणो विरुद्ध इति १ ह
र्वविस्थायी रसतेनाकर्षणादेः स्मरणं शृङ्गारस्य करुणरसविरोधिनः संभोगस्यापि मनुभावनया पोषकमपि सुहृ
द्विरहेत्तानिविभेदस्य शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलमनुद्दृष्टमित्यर्थः तथा चानन्दवर्धनः प्रकृतिरमणीयाः पद
दार्था भ्रष्टोपनीयतां प्राप्ताः प्राग्वस्थाभाविभिः संस्मर्यमाणो रसिकजनशोकवेगमुपजनयन्तीति २ साम्यविवक्ष
यामुदाहरति ३ दंतक्षतानि करजैरिति १ प्रस्तुतयत्र भुक्तया निजायत्तमेव भोक्तुमिष्टं त्वे सिंहैनेतदपत्यरक्षणायदय(
यासागासमर्पयन्तं जिनं प्रति कश्चिदुक्तिरियम् अत्र जिनदेहे सिंहीदन्तक्षतानि क्रोधस्य बीभत्सस्य वा पोषकाण्यपि
कान्तादन्तक्षतस्य शृङ्गारानुभावस्य साम्येनोत्साहातिशयपोषणाज्जिनीदयावीररतिशयमेवद्योतयति अत
एव स्पृहायाः शृङ्गारानुभवस्य साम्येन मुनीनामपि रागिजनवत्स्पृहिणिरिति १ अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोरदुष्टतां दर्श
यति ३ क्रामन्त्य इति २ यथा परस्परविरुद्धयोरपि सेवकयोः स्वस्वामिकार्यसाधारणे न करणीयं प्रति न प्रतिकूलता(
किं तु साधकत्वमेव तथा संभोगशृङ्गारकरुणयोरन्योन्यविरुद्धयोरपि वर्णनीयराजप्रतिपत्त्युपवर्णनाश्रयमाहात्म्य
न रतिभावसाधकत्वेत्यर्थः १ नन्वत्र विरुद्धत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थमाह ३ यथा अत्र यथागमनागमनयोः परः(
नोत्थानयोर्वचनमौनयोः स्वभावतो विरोधेऽपि एहीति क्रीडतीत्युक्तिप्रकाराङ्गीकृताङ्गत्वेनोपादाने विरोधो नास्ति तथै

209

तस्य च शब्दगताश्चालंकारा हि तद्वत्त्वेनानुप्रासादयः अर्थगताश्चोपमादयः अर्थः वर्णसंघटनापरमार्थमाधुर्यादयस्तेऽपि प्रती
यन्ते तदानतिरिक्तत्वेनेयाः कश्चिद्रूपतागरिकादयो हृमंतेत्या अपि गताः श्रवणगोचरीभूतयस्तु वैदर्भीप्रभृतयस्त ५२
द्गुणातिरिक्ताः कोऽयं ध्वनिर्नाम तत्र माधुर्यादयो गुणाः समवायवृत्त्या अनुप्रासोपमादयस्तु संयोगवृत्त्येति ध्वन्य
भाववादिमतं दूषयितुं नाकारस्येति निर्दिष्टं व्यतिरेकं प्रपंच ३ कश्चिदिति १ अस्यार्थः तथाहुः पूर्वव्यतिरेके शौर्यादि
गुणानां समुचितस्यानुगुणस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात्मन्यत्वीकरणात् अस्य तु शूराकार एवाकारमात्रेण शूरत्वादे
र्व्यवहारात् यत्राकृतमस्तत्र गुणा वसन्तीति लोकदृष्टेस्तु वर्णनात् यत्र यत्राकारमहत्त्वं तत्र तत्र शूरत्वमिति शूरत्वसा
धनेन हेता अविश्रान्तप्रतीतयः स्ववचनेव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषयोरविमर्शनादनवस्थितबुद्धयो न्यायाः अन्यत्र च
रस्मिन् शूरेऽपि वितताकृतिमात्रेण शूरत्वव्यवहारजित्यथा एवं क्वापि कस्मिंश्चित् शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाह
तुनाकार इति यथा व्यवहरति आकृतिमहत्त्वेऽपि शौर्याद्यसद्भावमाकृत्यमहत्त्वेऽपि शौर्यादिसद्भावमविचार्य केव
लेवं संज्ञामात्रं कुरुते तथैव रसपर्यन्तविश्रान्तिप्रतीतिवन्ध्याः चेतनैर्भिन्ना ये लोके प्रमदादिभिः कारणादिभि
र्न्यादिरसलक्षणग्रन्थेषु विशेषस्वीकारपरिहारनियमाद्यसामान्याधारणेन प्रतीतेरित्यत्र सीतादिशब्दाः
परिहृतजनकजादिशब्दार्थविभावादिशब्दव्यपदेशेन प्रत्याय्यार्थविरामेन सहृदयेषु रसनिष्पत्तिवैलक्षण्यात्यक्तस्व
लक्षणं रसं विभावयन्तीत्यादिप्रायरूपैः प्रमाणैः अहृदयत्वमाप्त्वमिति वक्ष्यमाणनीत्या च सर्वशब्दाना
मात्मगुणस्थानीयानां परस्परसंबन्धेनारात्नेनव्यंजकत्वमापन्नानां सर्वेषां पर्यन्ते रस एव विश्रान्तिरिति प्रतीत्यज्ञा ११॰

नस्य च तत्रोल्लासे विचालितवैयान्तरत्वेन निश्चितस्य रसस्य सामाजिकनिष्ठालौकिकत्वे तेनैव सर्वत्र चमत्कारापरपर्याय(
सामाजिकत्वादविरोध एव सर्वेषामेव सिद्धिः २ इति श्रीकाव्यप्रकाशादर्शे सप्तमउल्लासः   श्रीगणेशाय नमः ॐ गुणा(
शाङ्गिनो व्यापयस्यास्तं गात्मगुणाम्मतनाम् गुणप्रकाशं गुणिनां दर्शये तिमिरापहम् १ पूर्वोल्लासस्संगतिमनुयोत्तय
न्नुत्तरोल्लासमनुपक्रममाणवतारयति २ एवं दोषानिति १ यथात्मनो देहाद्यपेक्षयाङ्गिनो धर्मिण उत्कर्षहेतवो देहादि
यादिभ्यो व्यतिरेकनिमित्तानि एवमचलस्थितयो नाशान्तकाः सहजाः शौर्यादयो धर्मा गुणसंज्ञाः तथैव शब्दार्थशरी
रकं काव्यमास्थितस्याङ्गिनः कविसहृदयतात्पर्यविषयतया प्रधानस्य रसस्य शृंगारादेरुत्कर्षहेतवः परिपोषकाः
सहजाः शौर्यादयो धर्मा गुणसंज्ञाः तथैव शब्दार्थशरीरकं काव्यमास्थितस्याङ्गिनः कविसहृदयतात्पर्यविषयतया(
प्रधानस्य रसस्य शृंगारादेरुत्कर्षहेतवः परिपोषकाः अचलस्थितयः शृंगारे माधुर्यं वीरे ओज इत्यादिप्रकारेण निय
तस्थितयो ये धर्मास्ते गुणसंज्ञा इत्यन्वयः अत्रोत्कर्षहेतव इति दोषव्यवच्छेदः अचलस्थितय इत्यलंकारव्यवच्छेदः
अलंकाराणां हि सर्वत्र विशेषात्क्वापि नियमः २ अत्र शौर्यादय इवात्मन इति दृष्टान्तमन्वेव वृत्तिमाह २ यथा शौ
र्यादयः शास्त्रस्यात्मन एव गुणत्वेन तन्नस्यासिहावयवसन्निवेशरूपस्याकारस्य धर्मत्वेन तथा माधुर्यादयः शृंगारा(
दिरसस्यैव गुणा न तु वर्णानाम् वर्णशब्देनात्र वर्णयति वर्ण्यते वेति व्युत्पत्त्या हृद्ययोः शब्दार्थयोर्ग्रहणम् तथा च लो
चनम् १ वस्तुतो माधुर्यादिकं नाम शृंगारादेरसस्यैव गुणः तत्तन्मधुररसाभिव्यंजकयोः शब्दार्थयोस्तूपचरितं
माधुर्यम् सफ शृंगाररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति तल्लक्षणमिति २ शब्दार्थशरीरकाव्ये

220

ॐ निर्व्यक्रमकारिणी रसस्यैव साक्षादुपकारकत्वादेषाम् अलंकारास्तु तत्तद्गतगुणादिवर्णनेरसं विनापि तदृशं तत एव क्व
१११ चिदिवत्तावशात्कदाचिदुपकुर्वंति कदाचिन्नैव नहि येषामुणानामिवरूपकोरसोपकरत्वे नियमः तथालंकाराणां
नियमाभावात् उपकारकत्वमपि परंपरयैव नतु साक्षादिति गुणालंकारयोरन्यान्यवैलक्षण्यम् २ क्रमेणालंका
राणां रसस्योपकारकत्वानुपकारकत्वे उदाहरति १ अपसारयघनसारमिति १ अस्यार्थः अत्रोदाहरणद्वये क्रमा
दनुप्रासोपमयोः शब्दार्थयोर्मुखेन रसमुपकुरुतः अन्वयः तथाहि प्रथमोदाहरणे माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरनुप्रासेन शब्दाव
लंकृत्य विप्रलंभः पोषितः द्वितीये तु मालोपमया तीव्रविषस्य धर्मेण सर्वत्रप्रसरणं विधुतस्यात्रेजितस्याग्नेर्धर्मेण मापि
तया ज्वलनं ज्वरस्य च धर्मप्रत्यंगाहिंसा प्रत्याप्य विप्रलंभः परिपोषितः २ एवमुपकारित्वं दर्शयित्वानुपकारित्वमु
दाहरति १ चित्ते विहत्तदिति २ चित्ते निखाता भवति न विसंवदति मासुरोगुणेश्यायां लुठति विकसति दिक्षु खे
षु वचने वर्तते प्रवर्तते काव्यबंधे ध्यानेन तुटत्ते चिरं तरुणी प्रगल्भा इत्यादौ वाचकमेव १ न तु रसमित्यर्थः अत्र
हि व्यंजकमोजोगुणव्यंजकं प्राकृतं शब्दमात्रप्रधानेपत्तपातप्रासालंकरोति न तु संतमपि पूर्वरागाख्यं शृंगारम्
पत्तपातप्रासस्य मानुरविप्रलंभरसाव्यंजकत्वात् २ मित्रेक्वापि गतेति १ अत्रारीलेव पुपमालंकरो वाच्यं जीवनि
गमनाभावमेवोपकरोति न तु व्यंग्यं संतमपि विप्रलंभाभासम् विप्रलंभे हि प्राणापगममेव वाभिलषणीयः अरी
लायास्तत्रप्रतिबंधकत्वात्स्फुटैव रसानुपकारिता १ एतदेवाह १ अत्र बिसलताजीवमिति १ अत्र विप्रलंभाभासे
विरहिणां मरणमेव कांक्षितमिति जीवरोधनेनोचितमिति प्रकृतस्यानतुकूलेयमुपमेति २ उक्तकारिकाद्वयार्थम् १११

नेनवन्न्यत्वाः स्यात् अहं पृथ्वनिकारमताः तन्न शौर्यादिगुणानां शरीरधर्मत्वे व्याप्यति व्याप्तिदोषापत्तिवत्
मधुरादिरसानां शृङ्गारादिरसानां व्यञ्जकाश्च ते सुकुमारवर्णास्तेषां माधुर्यादिव्यवहारप्रवृत्तेः यत्र यत्र सुकुमा
रवर्णास्तत्र तत्र माधुर्यमिति नियमस्वीकारात् अमधुरादिरसानां रौद्रादिरसव्यञ्जकानां वर्णानां सौकुमार्या
दिमात्रेण माधुर्यादिव्यवहरन्ति मधुरादिरसापकर्षणानां शृङ्गारादिरसव्यञ्जकानां तेषां वर्णानामसौकुमार्यादि
ना माधुर्यादिव्यवहरन्ति निर्विचारैर्लौकिकैर्यथैव संज्ञामात्रं कुर्वते इति २ एवं परमतं दूषयित्वा स्वसिद्धान्तमाह ३ अत
एव माधुर्यादय इति १ अत एवोक्तनीत्या वर्णाश्रयतया व्यभिचारदर्शनात् माधुर्यादयः शृङ्गारादिरसस्यैव धर्मास्त
द्रसानुगुणैर्वर्णैरभिव्यज्यमाना वर्णैर्व्यञ्जितेन न तु वर्णानामेवामी गुणाः २ यथैषामिति १ एषां वर्णानां व्यञ्जकत्ववर्णा
नेकसमासमपि बहुवक्तव्यतयाश्रित्य दर्शयत इत्यर्थः २ एवं गुणलक्षणं विविच्यालङ्कारलक्षणमपि विवि
नक्ति ३ उपकुर्वन्ति तमिति ये धर्मा अङ्गयोः काव्यशरीरभूतयोः शब्दार्थयोर्द्वारेणोत्कर्षमापादयन्त्यनेन तु साक्षा
दङ्गिनो रसस्यैवोत्कर्षकत्वेनावस्थित तत्त सर्वदा नियमेन न तु रसं सन्तं कविविवक्षाविषयीभूतमुपकुर्वन्ति ते त
था सोपमादयोऽलङ्कारसंज्ञा इत्यर्थः अनुप्रासस्य शब्दद्वारा उपमायास्त्वर्थद्वारा रसपोषकत्वमित्यनयोर्ग्रहणम्
२ एतदेव स्पष्टयन्नाह ३ ये वाचकवाच्यलक्षणामिति २ अस्यार्थः यत्र तु नयनगतादिवर्णितरसानामसंभवस्तत्रालङ्का
राः केवला एवं एव स्वभावोक्तिकोषालमात्रप्रतिपादकाः क्वचित्तु सन्तमपि व्यङ्ग्यं रसादि न कवय्य जीवितत्वेन वहन्ता भा
वाच्यशब्दार्थवैचित्र्येणोपकुर्वन्ति कवेरलङ्कारमात्रविवक्षायामेव परितोषादिति गुणानां केवलानां रसं विना स्थि

222

श्री हानाश्च संपाद्यः कवेर्गुणालंकारोपस्कृतौ शब्दार्थौ काव्यमिति हि पर्यवसितम् रीतिरात्मा काव्यस्य जीवितं शरीरस्ये
१२२ वेति विशिष्टपदरचना रीतिः ओजःप्रभृतिभिर्गुणैर्विशेषवत्ता पदानां समर्पितानां रचना यथास्थानमन्वयगुणः
निवेशो रीतिः सा त्रिधा वैदर्भी गौडी पाञ्चालीति समग्रगुणा वैदर्भी ओजःकान्तिमती गौडी माधुर्यसौकुमार्ययोर
भावात् समासबहुला अत्युल्बणपदा चेत्यर्थः माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ओजःकान्त्यभावादनुल्बणा विच्छा
या च विच्छाया पुराणच्छायामाश्रितेत्यर्थः तत्र काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणा इति ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः का
व्यशोभां कुर्वन्ति ते ओजःप्रभृतयो गुणाः न तु यमकोपमादयः तेषां केवलानामशोभावहत्वात् ओजःप्रभृती
नां केवलानामप्यस्ति शोभाकारित्वम् तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः अलंकारास्तु यमकोपमादयस्ते याः काव्यशो
भाया अतिशयनिमित्तानि न तु कर्त्तारः ते च गुणा ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्य
क्तिकान्तयो दशेति वामनोक्तावयुक्तत्वे हेतुं व्यभिचारेणास्यादर्शयति १ यतः किं त इति १ गुणालंकारोपस्कृतौ
शब्दार्थौ काव्यं रीतिरात्मा काव्यस्य शरीरस्येव जीवितमिति काव्यव्यवहारः शेषमभियोज्यं स्पष्टम् १ अत्र व्यभि
चारं दर्शयति १ यदिमम्मस्ते रिति १ गौड्यां माधुर्यसौकुमार्ययोरभावात् पाञ्चाल्यामोजःकान्त्यभावादसमस्त
गुणत्वेनाव्याप्तिः १ वैदर्भी यथा अनङ्गरामयालम्भुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गायः जनयति मुहुर्यन्नामत्तः सन्तापसन्ततिम् यथा
च लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन् समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तर १२२
लयन् रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशिदिशि गौडीया यथा चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य

पसंहरति १ एष इति २ गुणाः काव्यात्मभूतस्य रसस्य साक्षादुपकारकाः प्रतिनियताः अलंकारास्तु परम्परयोपका
रा अनियताश्चेति गुणानामलंकाराणां च प्रकृष्टो विभागः अन्योन्यवैलक्षण्यम् न त्वन्यप्रकारक इत्यर्थः २ तदेव ध्वन्यभा(
फ३ वाद्युक्तमन्यप्रकारकं गुणालंकारविभागं दूषयति १ एवमिति २ यथा शौर्यादीनामात्मगुणानां तु पटवद्गुणगुणि
नोः समवाय इति नीत्या युतसिद्धत्वाभावात्सह समवायः हारादीनामलंकाराणां कुण्डलादिवत्पृथक्सिद्धत्वात्संयोग
एव तथैवौजःप्रभृतीनां शौर्यादिवद्रसेण काव्येन सह समवायः अनुप्रासोपमादीनां तु संयोग इतीयं भवद्भिस्तु किं
तोर्गुणालंकाराणां भेदस्तु निरूपत न किंचिदेतदित्यर्थः अत्रास्तीति विभक्तिप्रतिरूपको निपातो निषेधार्थः त
था चाव्ययरत्नमालायां अस्तु भवतु पूर्यते वारणे २ एतन्निषेधोपपत्तिमाह १ ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादी
नां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डरिकाप्रवाहेणैषां भेद इत्यभिधानमसत् १ लौकिकानामेव गुणा
लंकाराणां समवायसंयोगाभ्यां भेदः काव्ये गुणानामलंकाराणां च शब्दार्थात्मनापृथक्स्थित्योभयेषामपि
समवायात्तस्मैकान्त्यमेव न तु भवदुक्तो भेद इत्यतो हेतोरेषां गुणालंकाराणां भेद इत्यभिधाने समवायसंयोगाभ्यां(
त्या भेदवचनं गड्डरिकाप्रवाहेण गड्डरिकाप्रवाहन्यायेनासत् यथा गड्डरिकायाः कंठस्थायामासन्नग्रंथेः प्रवहणं
कंठस्थभागाय लोके पलायनाय च तथैतद्भेदकथनमसद्दूषणमेवेत्यर्थः २ एवं ध्वन्यभाववादिभिर्भामहादिभिरुक्तं
गुणालंकारभेदलक्षणं दूषयित्वा तन्मतानुयायिना वामनेनाप्युक्तं गुणालंकारविभागं दूषयति १ यदप्युक्त
मिति २ स्पष्टमिदम् २ अस्ति हि वामनमतं काव्यं ग्राह्यमलंकारात् अलंकारः सौन्दर्यं दोषहानाद्गुणालंकारा(

उ० निर्बंधनमसमस्तादीर्घसमासयोरपि न विरोधः वृत्त्यौचित्यं तु यथा असमस्तसमस्तत्वम् उपनागरिकाग्राम्याणां वृत्तीनामौचि
१२२ त्यं आनंदवर्धनाचार्यस्य च अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबंधेष्वभिनिवेशः आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यबंधबाहुल्यात् गद्ये च छंदोबंध
विभिन्नप्रस्थानत्वे निबंधनत्वान्नियमहेतुरकृतपूर्वोपि मनाक् क्रियते एतद्यथोक्तमौचित्यमेव तस्या नियामकम् सर्वत्र ग
द्यबंधेपि छंदोनियमवर्जिते तथाख्यायिकायामपि यदा कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः रसभावसम
न्विते तु वक्तरि पूर्वमेवानुसर्तव्यम् अत्रापि विषयौचित्यमेव तत्र आख्यायिकायां भूम्ना मध्यसमासदीर्घसमासे एव संघटने गद्य
स्य विकटनिबंधाश्रयेण छायावत्त्वात् तत्र च तस्य प्रकृष्यमाणत्वात् कथायां विकटनिबंधप्राचुर्येपि गद्यस्य रसबंधोक्तमौ
चित्यमनुसर्तव्यम् स्थितमपि संदर्शयति रसबंधोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता रचना विषयापेक्षं तत्तु किंचिद्विभेदवत् अ
थवा पद्यवद्गद्यबंधेपि रसबंधोक्तमौचित्यं सर्वत्र संश्रिता भवति तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति ततः सर्वाकारम् न
टादिगद्यबंधेप्यतिदीर्घसमासा रचना विप्रलंभशृंगारकरुणयोरपि शोभते नाटकादावप्यसमासैव रचना रौद्रवीरादिवर्ण
ने विषयापेक्षं त्वौचित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते च तथा ह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेपि नाटकादौ रचना
नातिदीर्घसमासा संघटना यादि गन्तव्या वृत्तेर्नाटकस्यैव पदस्य स्थितियोजनं यथा स्थितेतरपतिर्वक्त्रविषयतया
दिष्ट इति तेन स्वार्थोपपत्तिः वाङ्मयसंभाराद्येव केवलमिति रचनासंघटना तर्हि विषयौचित्यं सर्वथैव तस्यां केनेत्याह तदेव
रसौचित्यं विषयं सहकारितयापेक्ष्य किंचिद्विभेदवान् रचनाविषयविशेषे यस्य संपाद्यते न तादृशं भवति एतदेवाविष्कृतमि
ति सर्वकारमिति क्रियाविशेषणम् असमासैवेति सर्वत्रेति शेषः तथाहि वाक्याभिनयलक्षणो चूर्णपदैः प्रसन्नैरेता
हस्तैरभिधानवत् अत्रापवादमाह तथेति नाटकादावितिसर्वविषयेपीति संबंधः ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशादर्शे नवमाष्ट १२२

श्री ह्रीवं पुत्रवियोगादिभाविनत्वं व्याधिरूपस्य विषयस्य विच्छेदेन जायमानो निर्वेदो जन्तुप्रायं चित्तमतिशयेन विलापयति
२२३ विप्रलंभे तु पुनः पुनर्वाञ्छितानाम भीष्टानां प्रियदर्शनादीनामनधिगमेनाभिलाषादिमस्तां जावरस्यादशक
संभवात्करुणातोप्यतिशयितत्वं विषयविच्छेदे परिपुष्टो निर्वेदस्थितं सिक्तवद्द्रावयति जरामं शान्तेतु विषयेच्छाया नि
वृत्तैवस्थायी भवतानिर्वेदस्थितं तत्वतीतमिवसर्पो विलापयति तमामिति क्रमेणात्यन्तद्रुतिहेतुता २ दीप्त्यात्मक
ति १ दीप्तिरात्मा स्वरूपं लक्षणं यस्यास्तादृश्या विस्तरे स्थितत्वविस्तारस्य निमित्तमोजो वीररसस्थितिं यथा शृं
गारे मनागेवाद्रीभावः तथा वीरे मनागेव चित्तज्वलनमित्यर्थः २ चित्तस्येति १ स्निग्धस्यापि सामाजिकमनसो
रूष्यात्मकविषयविशेषसंपर्केण सूर्यकान्तस्येवार्करश्मिसंबंधेन ज्वलनमोजः २ अत्रापि तारतम्यं दर्शयति ३ १
बीभत्सइति १ उक्ततेरुत्रिष्वपि हास्यभयानकरौद्रेषु पारिशेष्यादुभयात्मकत्वेनाभियुक्ताः तथाहि हास्ये शृंगारांगत
या माधुर्यं प्रकृष्टं स्वल्पमोजः भयानके मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेपि बीभत्सांगतया प्रकृष्टमोजः स्वल्पमाधुर्यम्
एवमद्भुते वीरांगतया प्रकृष्टमोजः स्वल्पमाधुर्यमिति वर्णयंति २ शुष्केंधनाग्निवदिति १ यथाग्निः शुष्ककाष्ठ
सहसैव व्याप्नोति यथा च स्वच्छं वस्त्रं जलं तत्कालमेव व्याप्नोति तथायो गुणः चित्तं सहसैव व्याप्नोति सप्रसाद
इत्तः सर्वत्र रसेषु झडिति प्रतीयते सर्वास्तु रसना झडिति प्रत्याययति वीररौद्रादिषु शुष्केंधनाग्निवद्व्याप्यव्यापक
ता शृंगारकरुणादिषु स्वच्छजलवदिति निर्णयः २ ननु यद्येते रसानामेव गुणास्तदा शब्दार्थयोस्तर्हि किं यत्काव्यल १ १९३
क्षणे तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावलंकृती पुनः क्वापीत्यादिशब्दार्थविशेषणत्वमेषामित्यादिशंकायाह ३ गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः १

स्थायिनस्यस्थानीयत्वप्रथनेन गुणानां शौर्यादिवत् नुसारेण्यतिक चारुत्वद्योतिविभीमः अप्यकीर्तिपर्यवसानत् अज्ञानवत्
प्रज्वलत्याइति १ अत्रनीरसत्वादकाव्येपि केवलस्यौजोगुणस्यस्थितत्वात् काव्यत्वातिव्याप्तिः २ एवमव्याप्तिरप्या(
मिथ्यामतदीयगुणलक्षणं दूषयित्वा अलंकारलक्षणमपि दूषयति ३ स्वर्गप्राप्तिरिति १ स्वर्गप्राप्तेर्हि दिव्यदेहः
कारणं तदभावेपि परवर्णितानीति मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिरित्यारोपविशेषोक्तिः द्वितीयावेत्स्वर्गप्राप्त्यारोपात् हल
कोप्यरसस्यमनुपयाव्यतिरेकः स्फुटइति संतावप्यलंकारो प्रसादादिगुणानां कारणानामभावेन तत्वत्रायाभवन्मते
काव्यशोभायाः कथमतिशय्येत नहेतुः कथं चात्र काव्यव्यवहार इत्यर्थः २ एवं परोक्तगुणालंकारलक्षणयोरभावंश
दर्शयित्वा तदुक्तं गुणविभागं निराकर्तुं स्वसिद्धान्तमनुपस्थापयितुमवतारयति ३ इदानीमिति २ गुणालंकारस
विभागानन्तरं गुणानां विभागो उच्यते इत्यर्थः २ माधुर्यौजइति १ स्पष्टम् २ पदार्थमिति आह्लादकत्वं चमत्कारापर
रपर्यायं सर्वरसेषु साधारणमेवेति विशेषमाह शृंगारे इत्यारीद्रीभावस्य कारणम् येन चित्तं द्रवति तत्प्रकारका
ह्लादकत्वं रूपं माधुर्यं शृंगार एवेत्यन्वयः एवमोजः प्रकारकाह्लादकत्वं वीर एवेत्यादि योद्धव्यम् २ तथा च द्रुतिः
शृंगारस्थायीति १ संभोगशृंगारेमनागेवार्द्रीभावः नत्तु विप्रलंभवदतिशयेनेत्येवमिवशब्दार्थः २ अत्यंता
तिसमस्तार्थप्राप्तं मधुरमिष्यत इति कस्यचिन्माधुर्यलक्षणमाशंक्याह ३ अव्याप्तमिति १ अव्याप्तस्यान्यत्रापि
दर्शनात्केवलेनात्रासाधारणेनेति व्यभिचारः अव्याप्तं माधुर्यलक्षणेनेत्यर्थः २ करुणेति १ तद्द्रुतिरूपं माधुर्य
म् अत्रेदमाकूतम् विषयविच्छेदे हि निर्वेदो जायते निर्वेदात्तु कठिनमपि चेतो जनानादिविवदाद्राद्धिलीयते करुणे

7 229

ॐ पदः स्वयंति अत्रापिवंधविकटत्वम् उज्जलामिश्रितशैथिल्यंयत्रसप्रसादोयथा यत्वंदकोटिकरकोरककारभाजिवा
१२४ [illegible]वभ्रुणिजटापटलेहरस्यतद्वः प्रनात्नुहिमशैलशिलानिकुंजझांकारडंबरविराविसुरापगांभः अत्रप्रतिपद
मोजोमिश्रितशैथिल्यम् तदेवंप्रकारेणप्राचीर्येविवर्णितास्त्रयादयः तेषांविकटत्वंयत्तयोजस्विओजोवाचकशब्दवि
शेषैर्भविश्यत्यर्थः २ एष्वमिति १ एष्वकादत्वमसमासः तद्रूपंमाधुर्यंतेनयद्रक्तंतदसामिर्भयावत्समाणेस्मा
समस्तपदस्यमाधुर्यस्यव्यंजकत्वा विछित्यामात्वाङ पातमंगीकृतमेव तथावत्तत्रोदाहियते अनंगरंगप्रति
मत्यादि २ प्रसादेति १ कथितत्वमसमर्पणमर्थव्यक्तिः सातत्र्युक्तेधनवदितुक्तलक्षणप्रसादएवांतर्भवतीति
प्रथमपादवृत्तिः २ समतायागुणत्वेपिक्वचिद्दोषत्वेत्यनवस्थास्तृचनायचतुर्क्रमेणतृतीयपादस्यवृत्तिमाह ३ मा
र्गाभेतदति १ मसृणेनविकटेनवाबंधेनयपूर्वारब्धंतथैवसमापनंक्वचिद्गुणीयस्पातनयत्राहोषतिदोष
स्यत्याज्यत्वात्रप्रदृहीतेत्यर्थः दर्शितिचैत्तदोषत्वेपतत्प्रकर्षादो २ क्वचिदित्यर्थः यत्रतानौचित्यंतत्रगुणत्वमेवद
र्शयति ३ तथाहिमातंगाः १ अत्रमातंगादिषुमसृणानांवर्णानामारब्धानामपिकोपाटोपत्वादौसिद्धमिथा
नेपारुष्यौचित्तेनत्यागोनगुणएवेत्यर्थः २ एवंतृतीयपादवृत्तिमुक्ताहितीयपादवृत्तिमाह ३ कष्टत्वग्राम्यत्वयो
रिति १ अत्रापारुष्यादिषुरसापकर्षत्वाभावएवनवरसपोषकानेत्येवंसौकुमार्यकांत्योर्गुणलक्षणव्याचात
इत्यर्थः २ चतुर्थपादस्यवृत्तिमाह ३ एवमिति २ एवमेषांशब्दगुणत्वंदूषयित्वार्थगुणत्वमपिदूषयति २ एव
मुक्तयुक्ताशब्दगुणास्तथैवनवैदर्शितिसिद्धम् ३ पदार्थेति १ एकस्मिन्नेववचनादौपदार्थप्रयोज्येनयत १२४

शब्दार्थयोर्मता १ यथात्मनः शौर्यादिशौर्यस्याकारस्य गुणत्वमुपचर्यते तथा स्वव्यञ्जकवर्णादिष्वेनोपचारेण माधुर्यादी
नां शब्दार्थविशेषणत्वमित्यर्थः २ गुणानां दशसंख्याप्रतिषेधमुद्दिश्य पूर्वं विद्युतोऽनि ३ ऊनस्तेत्रय एव न दशे।
त्याह केचिदिति १ केषांचिद्दोषत्वस्वीकारेणसंभवात् केषांचिद्दोषाभावमात्रेण त्रयपर्यायात् केषांचिद्दोषत्वेनन्या
मात्रय एव गुणाः संभवन्ति न तु दशेत्यर्थः २ अत्र दशानामेव गुणानामुल्लेखनात्तो नः केवलत्तः प्रतियोगिनिरूपणा।
धीननिरूपणन्यायेनान्तर्भावाश्रयणाद् ध्यानमुत्तानबोधायमिति माह ३ बहूनामिति १ बहूनामपि पदानामेक
पदवद्भासनमेकस्थानीयान्यविन्यासाच्छुचोच्चयथा केठामरणोदाहृता देव सर्वाशाः हृषिदश्च वीरुधिसदासा
रंगावरुद्धकुधि त्वाम रुद्धमन्दमुन्नमुलिरिन्दुस्त्वद्वदनं स्फुटहिमुष्यन्तात्तमितनभसि रजतसिद्ध्वालायमानो भसि ज्य
ष्टेमासिखरार्कतेजसि कण्ठपाथं व्रजन्त जीवसि अत्र गाढो बन्धो वर्णनीयो ग्रीष्मस्य आरोहो गाढता वरोहः शैथि
ल्यं तयोः क्रमः आरोहपूर्वकोवरोहोवरोहपूर्वोवरोहश्च यमसमाधिर्यथा तत्रैव लोकस्तोकमनूभि रंबुजलेता
भिरस्तंगते गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनुचक्रायादरिद्रः शशी प्रत्यासन्नतरोदयस्य तरुणिम्ना वारुणी न्यन्ता।
मंजिष्ठारसलोहितेव दिगपि प्राची समुन्मीलति अत्र पादत्रये गाढो बन्धो वर्णनीयः प्रातःकालः तथा च तृतीये
बंधस्य प्राचीदिशः सान्द्ररागायाः शृंगारित्वेन वर्णनीयायाश्च शैथिल्यं तदपि पूर्वं वा कुत्र्यापेक्षया ततीव्रप्रय।
त्नोऽर्थतया वा गाढप्रायमेव निकटत्वं पदानां यत्र केदारनृत्यत्यायते यत्र सोदारत्ता यथा तत्रैव अश्लेषिणः पु
पुरंतलक्ष्मपीतपीतमायामिनीर्जनमुदारजनीर्यवानः ऊर्वीमर्कुर्वलनवंधनसंधिलोलपादांतसंवलितत्तल

225

टी
१२५

यान्नूपवर्णनमिति वक्ष्यमाणलक्षणेन स्वभावोक्त्यलंकारेणावस्तुनोऽद्रिवादेर्वर्णस्य स्वभावेन स्वरूपेणास्फुटरूपं यस्मात्ता
दृग्गर्थव्यक्तिः स्वीकृता अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्तावेवान्तर्भूतेत्यर्थः २ प्रौढास्त्रिचतुरस्रव्यक्तिं पञ्चबाणगुरुपङ्गवाः इतीमं
स्मृतिविभावादिभावानान्यन्तरा रसानां क्रीडति प्रतीयमानत्वेदीप्तत्वे यत्काव्यं कान्तिरिति लक्षणाकान्तिरपि रसध्वनेर्वा
गुणीभूतरसस्य वान्तर्भूता ज्ञानदृष्ट्या वाच्यानीह गुणेनागुणाभावो युक्त इत्यर्थः २ क्रम इति २ दृष्टकामनसस्थि
तैषियन्तमइत्यादौ दर्शनानामनन्तयनयिधानादिक्रियापरंपरारूपः क्रमः पश्चादुपेत्य नयनयिधानादिविदग्धचेष्टि
तकौटिल्यम् अस्य चेष्टितस्य लोके पुत्रवत्क्षोदर्शनात्मसिद्धिरन्त्यलक्षणत्वं एकासनस्थितयोरपि एकस्याञ्चलेनप
रस्या नयनयिधानमनुपपादकं तस्याः पृष्ठागमनमनुपपादकम् तस्य युक्तताविन्यासउपपत्तिरित्येतेषां क्रमादीनां योग
गः संयोजनमेवरूपं यस्यास्तादृशी वासौ घटना तदात्मा तस्य लक्षणः अस्य योनामार्थगुणो य उक्तः सविचित्रत्वमात्र
कविवैदग्ध्यप्रतिपादनमात्रं न तु कश्चिद्रसस्यासाधारणगुणत्वेन पोषक इत्यर्थः २ अवैषम्येति २ अवैषम्यं य
थैव प्रक्रान्तं तथैव निर्वाहः तद्रूपा समता या उक्ता सा दोषस्य प्रक्रमभङ्गस्याभावमात्रं न गुणः न तु रसस्य पोषकः
२ अत्र हेतुमाह १ खल्वन्तुन्मत्त इति २ उन्मत्तो ह्यन्यत्प्रस्ताव्यान्यदभिदधातीति इत्येतावतानुन्मत्तस्य प्रस्तावधान
स्य प्रक्रान्तनिर्वाहो न गुण इत्यर्थः २ अर्थस्येति २ संयोगं डित्तमन्त्रहृनचिबुकमस्यधिनारंगकमित्यादौ हून
म्लेच्छदेशविशेषः तज्जातत्वान्म्लेच्छरूपोऽपि हूनः तस्य स्वभावादेव रत्तस्य संयोगं डनेन मदेन चातिप्रापितारुणाय
चिबुकं तन्मस्फेपन नारंगस्य फलविशेषस्यान्येन वर्णेन न कृतमित्ययोनेः या नितरीनस्या सकपनं समाहितं ना १२५

सम्मुखं ज्योतिरक्षैरित्यादिवाक्यरचनया प्रौढिर्यत्तदोजइत्युक्तं तथायं वीरस्य वांछुपानाद्यवहारवर्णनमितिवाक्यार्थस्य
योक्तं व्योमसाक्ष्येति पदाभिधानेन यत्प्रौढिस्तदोजः अयं नानाकारो भवति सखंडः एवं व्यतिकरः स्त्रीविवाडः एव
वा भवति न भवत्येवं वचनेन तः पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सखंडः एवं किमपि तत्पुनस्तस्माहूर्ध्वं भवति न सखंडः एवम
पिनेत्यादावदृष्टवैचित्र्यात्सखंडः एवं वैचित्र्यमित्येतावन्मात्रस्यैकस्य वाक्यार्थस्य किंचिद्विशेषविनिवेशनादनेके
वाक्यार्थकल्पितरूपव्यासोयः तदोजः तथैवतेहिमालयमामेयेत्यादावेकेनैव वाक्येन बहूनां वाक्यार्थानां संक्षेपण लभ्यद
समासः प्रौढिर्यत्तदोजइत्युक्तमित्यन्वयः तदेतदुक्तप्रकारलक्षणमोजः वैचित्र्यमात्रप्राधान्येमात्रेनतुगुणः र
सपरिपोषकइत्यर्थः अत्रहेतुमाह तदभावेत्यादि भवतु तल्लक्षणस्यौजसोस्य भवेपि रमस्तत्तथैवकाव्यव्यवहार
प्रवृत्तेः २ दोषत्यागात्परेषितानाइत्यपिदर्शयति १ अपुष्टत्वाधिकइतियथा अह्नरगुणोपुक्रष्टत्वत्यागेनसौकुमार्य
के रसापकर्षकत्वाभावेपि रसोत्कर्षकत्वाभावान्नगुणत्वमोजिः तथैवार्थगुणेषु पुष्टत्वाभावरूपं सामिप्रायत्वल
क्षणमोजोपरुक्तं तस्यापि दोषाभावमात्रत्वमेवनगुणत्वम् एवमधिकपदत्वस्याभावः यावदर्थपदत्वादर्थाद्दर्थ
स्याभिधेयस्यैवमत्वरूपः प्रसादोपि दोषाभावएवनगुणः तथैवानवीकृतत्वाभावरूपमुक्तिवैचित्र्यंतु सेवार्थस्य
विच्छित्तेरपरेणाकथनेयतद्रूपं माधुर्यमपि दोषाभावएवनगुणः तथैवम्रत्तेति वाच्यस्यामंगलस्याश्लीलस्य च त्य
हेतुकस्याभावः यातासुग्रः प्रोषितामित्येवमादिभिः रपारुष्यरूपं रकत्यनुहेतुकं सौकुमार्यं यत्तदपि दोषाभावमा
त्रमेवएवं ग्राम्यत्वाभाववैदग्ध्यं तत्त्वरूपा चोदारता न गुणइत्यर्थः २ अभिधास्यति १ स्वभावोक्तिस्तुडिंठादेस्त्क्रि

226

उ· दीप्रमंत्रेत्तेनैनवर्णारस्यव्यक्त इति श्लोकद्वयेन वर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्योतकत्वं दर्शितं भवति एषां वर्णानां व्यं
१·१८ जकत्वमुक्त्वा समासस्याह अवृत्तिरिति पदार्थाभिधानवृत्तिः सा च कृत्तद्धितसमासैकशेषाख्याद्यपवाल्पं च वै
त्तिवैयाकरणानुशासनावृत्तिरत्र समासाख्या सा च द्वयोर्बहूनां वा पदानामेकपदप्राप्तिः तस्या अभावः अवृत्ति
स्समासाभाव इत्यर्थः तथा मध्यवृत्तिर्द्वित्रिपदसमासः एवं माधुर्यघटनां मधुराणां पदानां रचना एते माधुर्यगु रा
णं व्यंजयेतीत्यन्वयः २ एतदेव वृत्त्याह १ टठडढवर्जा इति १ स्पष्टम् २ योगा इति १ अन्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयो
वर्णयोरेफेणतुल्ययोः यत्र क्वापि रेफसहितयोः यत्र क्वापि सहितयोः प्रथमेन तृतीयेन च स्ववर्गीणसहसंयोगः
तथा टादिष्टवर्गः शकारसकारौ वृत्तेः समासस्य दैर्घ्यं अधिकपदसमसनम् उद्धत उत्कटः गुम्फः पदरचना
एते ओजोगुणव्यंजकाः २ अत्र वृत्तिमाह १ वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामिति १ णकारवर्जिः णकारस्य पूर्वं ग्रह
णात् २ यथा मूर्ध्नि व्यूढहृत्ता विरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्या
महिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णामेषामिदं तत्फलमिह नगरीरक्षणे
यत्प्रयासः १ प्रागुक्तार्थमिदम् २ श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् साधारणः समग्राणां स प्र र
सादो गुणो मतः समग्राणां रसादीनां समासानां संघटनानां च १ साधारणः माधुर्य ओजस्सु यथायथं तुल्य
स्त्ररसमासरचनेत्यर्थः तथा च ध्वनीनां समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति समप्रसादोयगुणस्तस्य सर्वसाधा १·२८
रणक्रियः सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचनासाधारणश्चेति समर्पकत्वमाह रसादीनामिति अत्रालंका

सम्मुग्धं ज्योतिरन्तरित्यादिवाक्यरचनया प्रौढिर्यत्तदोजइत्युक्तं तथा पंचीरस्सर्वोप्युपानां व्यवहारवेत्तेति वाक्यार्थेऽभि
धानं तत्र महारथेति पदाभिधानेन प्रौढिस्तदोजः अयं नानाकारो भवति सुखेषु एवं व्यतिकरः सुखेषु एवं वा दुःखे
वा भवति न भवत्येव चननः पुनस्तस्माद्दुःखं भवति सुखेषु एवं किमपि तत्त्वनस्तस्माद्दुःखं भवति न सुखेषु एवम
पि नेत्यादावदृष्टवैचित्र्यात् सुखेषु एवं वैचित्र्यमित्येतावन्मात्रस्यैकस्य वाक्यार्थस्य किंचिद्विशेषविनिवेशादनेके
र्वाक्यार्थरचितिरूपं व्यासोयः तदोजः तथैव तेहिमालयमामं...त्यादावेकैकेन वाक्येन बहूनां वाक्यार्थानां संक्षेपण लम्प
समासः प्रौढिर्यत्तदोजइत्युक्तमित्यन्वयः तदेतदुक्तप्रकारलक्षणमोजः वैचित्र्यमात्रं प्रावल्येयमात्रं न तु गुणः र
सपरिपोषकत्वादर्थः अत्र हेतुमाह तद्भावेत्यादि भवतु तल्लक्षणस्योजसोऽसंभवेऽपि रसेतत्त्येव काव्यव्यवहार
प्रवृत्तेः २ दोषत्यागात्परेष्विति अत्पप्रिदर्शयति ३ अपुष्टताधिक इति यथा प्रकृष्टगुणोपकष्टत्यागेन सौकुमार्या
के रसापकर्षकत्वाभावेऽपि रसोत्कर्षकत्वाभावान्न गुणत्वेनोक्तिः तथैवार्थगुणेष्व पुष्टताभावरूपं सामिप्रायत्वल
क्षणमोजोपद्रुतं तस्यापि दोषाभावमात्रत्वमेव न गुणत्वम् एवमधिकपदत्वस्याभावः यावदर्थपदत्वादर्थादर्थ
स्याभिप्रायस्यैवमल्पत्वरूपः प्रसादोऽपि दोषाभावएव न गुणाः तथैवानवीकृतत्वाभावरूपमुक्तिवैचित्र्यं तु स्यैवार्थस्य
विच्छित्त्यंतरेणाकथनं यत्तद्रूपं माधुर्यमपि दोषाभावएव न गुणाः तथैवमर्जतेति वाच्यस्यामंगलस्याश्लीलस्यस्य
हेजवस्याभावः यातायप्राः प्रोषितामित्यत्र मायकर्णिभिरयाकष्टरूपं अन्यत्र तु हेजकं सौकुमार्यमित्यदपि दोषाभावमा
त्रमेव एवं ग्राम्यत्वाभाववैदग्ध्यं तत्तद्गुणत्वेनोक्तानां गुणानां गर्ण्यः २ अभिधास्यति २ स्वभावोक्तिस्तु डिंभादेः स्वक्रि

उ॰ दीर्घसंयोगेनेन वर्णा रसस्य्रत इति श्लोकद्वयेन वर्णानामन्वयव्यतिरेकगम्यं द्योतकत्वं दर्शितं भवति एषां वर्णानां व्यं
१·२६ जकत्वमुक्त्वा समासस्याह अवृत्तिरिति पदार्थाभिधानं वृत्तिः सा च कृत्तद्धितसमासैकशेषाख्यातरूपत्वात्पंचधे
ति वैयाकरणानुशासनाद्वृत्तिरत्र समासाख्या सा च द्वयोर्बहूनां वा पदानामेकपदप्राप्तिः तस्या अभावः अवृत्ति
स्समासाभाव इत्यर्थः तथा मध्यवृत्तिर्द्वित्रिपदसमासः एवं माधुर्यव्यञ्जनामधुर्याणां पदानां रचना एते माधुर्यगु
णाव्यंजयतीत्यन्वयः २ एतदेवद्वयमाह ३ टठडढवर्जा इति १ स्पष्टम् २ योगा इति १ अन्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयो
र्वर्णयोः रेफेण तुल्ययोः यत्र क्वापि रेफसहितयोः यत्र क्वापि सहितयोः प्रथमेन तृतीयेन च स्ववर्णेन सह संयोगः
तथा टादिष्टवर्गः शकारषकारौ वृत्तेः समासस्य दैर्घ्यं अधिकपदसमसनम् उद्धत उत्कटः गुम्फः पदरचना
एते ओजोगुणव्यंजकाः २ अत्र वृत्तिमाह ३ वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामिति १ णकारवर्जैः णकारस्य पूर्वत्र ग्रह
णात् २ यथा मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्या
महिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णामेषामिदं तत्फलमिह नगरीरक्षणे
यत्प्रयासः १ प्रागुक्तार्थमिदम् २ श्रुतिमात्रेण शब्दान्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् साधारणः समग्राणां स प्र
सादो गुणो मतः समग्राणां रसादीनां समासानां संघटनानां च १ साधारणः माधुर्यस्यौजसश्च यथायथं तुल्या
त्वरससमासरचनेत्यर्थः तथाचध्वनौ समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति स प्रसादो गुणस्तेषु सर्वसाधा १·२६
रणक्रियः सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचनासाधारणश्चेति समग्रपदार्थमाह रसादीनामिति अत्रालंका

र्थगुणायउक्तेः यस्य यदि न भवति दर्शनं यद्विकेनापि महाकविना प्रयुक्तं न दृश्यते तदप्रयुक्ताख्यदोषपर्यवसाना
त्कथं काव्यत्वमित्यर्थः एवं निजनयनप्रतिबिंबैरंबुनि बद्धशाः प्रतारिताः कयाचित् नीलोत्पलेति विमृशति क
रमर्पयितुं कुसुमलावी इत्यादौ नयननीलोत्पलयोः साम्यस्यान्यैरपि वर्णितत्वमित्यन्यच्छायायोनेरर्थ
स्य नीलोत्पलशंकया निजनयनप्रतिबिंबेपि कारणस्पर्शनेच्छानूपस्योक्तिः समाधिर्नाम गुणाय उक्तस्तस्य
यदि न भवति दर्शनं तदा दोष एव यदि तु महाकविप्रयुक्तः क्वापि दृश्यते तत्रौदासीन्यमात्रमेव न तु काचिर
मणीयकताधिनास्य गुणत्वं स्यादिति भावः २ एतदेवोपसंहरति ३ तेन नार्थगुणा वाच्याः १ केचिदंतर्भवंत्ये
श्चिन्ति यत्तत्रार्थगुणानामपि व्युत्पादनादेतेषां याद्यार्थगुणवक्तुं नोचिताः २ अत्र वृत्तिमाह ३ वाच्या वक्तव्याः
१ स्पष्टम् २ रचनावर्णेष्वपि रसादय इति चतुर्थोल्लासे यदुक्तं तदेव दर्शयति ३ प्रोक्ता इति १ योमाधुर्यादयः
शब्दगुणास्त्रयो व्यंग्या उक्ताः तेषां वर्णाश्च रचनाश्च समासस्तत्स्वरूपादिः रचना घटना व्यंजकत्वं प्राप्ताः २
केकस्येत्याह १ व्यंजका इति शेषः २ मूर्ध्नि वर्गान्त्य इति १ आद्यभागे वर्गान्त्यान् ङञणनमान् गच्छंतीति
वर्गान्त्यगाः क्रमेण ङञणनमसंयुक्ताः स्पर्शाः कादयो मावसानाः अटवर्गाः टवर्गं विना तथा रणौ रेफ(
तयोर्मो णकारौ लघू न संयोगाद्यौ न वा संयुक्तौ न सदीर्घस्वराविवर्थः तथा च व्यवधिकृतप्रायो सरेफसंयोग(
गौः वर्गाश्चापि अल्पप्रसो विरोधिनस्युः शृंगारे तेन वर्णा रसः च्युतः एवं तु निवेशिते वीरमत्स्यादौ रसे यदा तदा तं

ग्री कविरिति १ कन्यापुत्रारसंगरसंगामाभ्युदयभूषितं यस्मान्नायकचरितं मुख्यो नायकवास्यानुचरः वक्त्रापवक्त्रव
१०७ तीभ्यां चितम् श्लोकैः संस्कृतेन गद्यते नसाख्यापिकेति कथिता माघ विकाहूर्षचरितादिः इत्येवं लक्षणायां हर्षचरि
तादावाख्यायिकायां गद्यस्य विकटबंधाश्रयेण वचा फलवट्टष्टः शृंगारेणिनमाधुर्यघटनौचित्यमिति भावः २
कथायामिति १ कथायामसरसंवस्तुगद्यै रेव विनिर्मितम् क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रकम् आदौ पद्यैर्नमस्का
रः खलादेर्वृत्तकीर्तनमित्येवंलक्षणायां कादंबर्यादौ वित्यर्थः २ नाटकादौ वेति १ आदिशब्दात्प्रकरणादि
नवकस्य ग्रहणम् तथा च नाटकादीनां दशानामेव रूपकाणां लक्षणं शिष्यबुद्धये लिख्यते अवस्थानुकृति
र्नाट्यं रूपकं दशधाहितम् नाटकं सप्रकरणं भाणप्रहसनडिमः व्यायोगसमवकारौ वीथ्यंकेहामृगा इति नाटि
काथोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् प्रस्थापनोल्लाप्यकाव्यं प्रेंखणं रासकं तथा संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च।
विलासिका दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीसो भाणिकेति च अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः नाटकं ख्यात
वृत्तं स्यात् पंचसंधिसमन्वितम् पंचाधिका दशपरास्तत्रांकाः परिकीर्तिताः एक एव भवेदंगी शृंगारो वीर एव
वा अंगमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् दिव्योथ दिव्यादिव्यो।
वा गुणवान्नायको मतः दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा। १४
दंतच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरं च यत् शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् स्नानानुलेपनं चेति प्रत्यक्षं।
नैव वर्णयेत् इति नाटकलक्षणम् एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् अंकैस्तु दशभिर्धीरा महानाट। १०७

रसस्येव सत्त्वं संकीर्णग्राहकः २ उदाहरणं परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमल(
नमप्राप्य हरितम् ३ इदं व्यस्तन्यस्तं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् २
अत्रास्मिन्नर्थे ओजो माधुर्ये स्पष्टं तत्कालमनयार्थयोर्बाधात् प्रसादः २ एवमतिदिष्टस्य क्वाप्यन्यथात्वमाह ३
यद्यपि गुणपरतंत्रा संघटनादयस्तथापि वक्तृवाच्यप्रबंधानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् रचनावृत्तिवर्णानाम(
न्यथात्वमपीष्यते २ यद्यपि माधुर्यादीनां गुणानां प्रोक्तक्रमेण स्वस्वसंघटना नियता एवं वर्णसमासौ च सरचना(
तथापि वक्त्रादीनामौचित्यात् अन्यथात्वमुक्तविषयादन्यप्रकारकमपि सहृदयैरिष्टमित्यर्थः २ एतदेव दर्शयति
३ क्वचिद्वाच्यप्रबंधानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः २ मंथो मंथनम् आयस्त आंदोलितः सर्वेषां वाद्यभेदानां(
युगपन्नादजनको णकारः अत्रार्थी कृतस्य प्रत्याहृतिमंगलत्वेन ताडितो दुंदुभिरिति वाच्यम् भीमः सानंदम् अयेकि
मेतदित्यादिः प्रबंधः तयोरनपेक्षया वाच्यप्रबंधयोः क्वचिन्नमपि माधुर्यगुणमनपेक्ष्य वक्तुः क्रुद्धस्य धीरोद्धतस्य
सेस्य प्रधानस्य भीमसेनस्यौचित्यादोजोगुणव्यंजकरचनादयः २ ३ यथमेवाह वृत्तिः ३ अत्रेदि न वाच्यमिति २ अभि
नेयस्तत्सदवस्थानुकरणीयो अर्थो यस्य तन्नाटकं काव्यं नाटकमित्यर्थः नाटके हि नटजनपदसंचलनादिनैवाभिनयोग(
स्पत्तेर्गतितत्प्रतिकूलास्तयोर्वाच्यस्य प्रबंधस्य च प्रतिकूलाः विलंबेनार्थोपस्थापकत्वात्प्रतिकूलारचनादयः
ओजः प्रकाशात् तीव्रप्रयत्नोच्चारितावर्णादीर्घसमासः ३ क्वचिदिति २ अत्र वक्तुः नाटकाख्यस्य प्रबंधस्य चा
पेक्षया दीर्घसमासादावनुचितेपि वाच्यस्य कुंभकर्णोत्तमांगस्यौचित्यादोजस्विनस्तथौजोगुणानुकूलारचनादयः २९

उ॰
१९५
रस्त्रिकपटः कार्यस्त्रार्थं त्रिविद्रवः वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमांककम् द्वितीये च चतसृभिर्द्वाभ्यामंके तृती
यके समवकारलक्षणम् वीथ्यामेको भवेदंकः कैश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रि
तैः सूचयेद्भूरिशृंगारं कांश्चिदन्यान्रसानपि मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः वीथीलक्षणम् उत्सृ
ष्टिकांक एकांको नेतारः प्राकृता नराः रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितः प्रख्यातमितिवृत्तं च कविर्बुद्ध्या
प्रपंचयेत् भाणवत्संधिवृत्त्यंगान्यस्मिंजयपराजयौ युक्तं च वाचा कर्तव्यो निर्वेदवचनं बहु उत्सृष्टिकांकपर्यायांकलक्ष
णम् ईहामृगः ख्यातवृत्तः स्याच्चतुरंकः प्रकीर्तितः मुखप्रतिमुखे संधी तत्र निर्वहणं तथा नरदिव्यावनियतौ नाय
कप्रतिनायकौ ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्ययादयुक्तकृत् दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः शृंगा
राभासमप्यस्य किंचित्किंचित्प्रदर्शयेत् पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः युद्धमानीय संरंभं परं व्याजा
न्निवर्तयेत् ईहामृगलक्षणम् इति रूपकदशकम् अथ उपरूपकाणि नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात्स्त्रीप्राया चतुरंकि
का प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा नवानुरागा कन्यात्र
नायका नृपवंशजा संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शंकितः देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा पदे प
दे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्पविमर्शाः पदसंधयः नाटिकालक्षणम् १ सप्ताष्ट १४
नवपंचांकपंचांकं त्रोटकमतम् त्रोटकलक्षणम् २ प्रख्यातैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वालंकृता नोदात्तवचना गोष्ठी १९५
कैशिकीवृत्तिशालिनी हीना गर्भविमर्शाभ्यां पंचषड्योषिदन्विता कामशृंगारसंयुक्ता स्यादेकांकविनिर्मि

कश्चिरे महानाटकलक्षणम् भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् शृंगारोंऽगी नायकस्तु विप्रोमात्योथ
वा वणिक् सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः प्रकरणलक्षणम् भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्म
कः एकांक एवात्र नायकः सुहृत्तो विटः आकाशकथनैर्युक्तस्त्वेकपात्रकृतक्रियः तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिप्रा
येण भारती मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशैव तु भाणलक्षणम् भाणवत्सर्वसंध्यंगलास्यांगांके विनिर्मि
तम् भवत्यहसनं वृत्तं निंद्यानां कविकल्पितम् अत्र नारभटी नापि विष्कंभकप्रवेशकौ अंगीहास्यरसस्तत्र वीथ्यं
गानां स्थितिर्नवा तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तत्कुलमिष्यते प्रहसनलक्ष
णम् मायेंद्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रांतिविचेष्टितैः उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः अंगी रौद्ररसस्त
त्र सर्वेऽगानि रसाः पुनः चत्वारोंऽका मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ नायका देवगंधर्वयक्षरक्षोमहोरगाः भूतप्रेत
पिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः वृत्तयः कैशिकीहीना निर्विमर्शाश्च संधयः दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यवर्जिता डि
मलक्षणम् ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः राजर्षिर
थ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः हास्यशृंगारशान्तेभ्यः इतरेऽङ्गिनो रसाः व्यायोगलक्षणम् वृत्तं समवकारे तु ख्या
तं देवासुराश्रयम् संधयो निर्विमर्शास्तु त्रयोंकास्तत्र चादिमे संधी द्वावंकयोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः नायका
द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः फलं पृथक्पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः वृत्तयो मंदकैशिक्यो नात्र
बिंदुप्रवेशकौ वीथ्यंगानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छंदांसि विविधानि च त्रिशृंगा

219 219

श्री शिकी संलापकम् ११ प्रख्यातकर्तृमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितम्
१२५ भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संकुलम् मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् श्रीगदितम् १२ चत्वारः शि
ल्पकांकाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादु
पनायकः सप्तविंशतिरंगानि भवेयुस्तत्र तानि तु आशंसातर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः प्रयत्नग्रथनोत्कंठाव
हित्थाप्रतिपत्तयः विलासालस्यवाष्पाणि प्रहर्षाश्वासमूढताः साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयप्राप्तिपत्तयः ला
भविस्मृतसंस्फेटवाल्लक्ष्म नोच्यते १३ शिल्पकलक्षणम् शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता विदूष
कविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायिका स्वल्पवृत्ता सनेपथ्या भासा विला
सिका १४ विलासिका दुर्मल्ली चतुरंका स्यात्कैशिकीभारतीयुता अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता त्रि
नालिः प्रथमोऽकस्यां विटक्रीडामयो भवेत् पंचनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् चतुर्थो द्विघ्ननालिः
स्यादंकः क्रीडितनागरः १५ दुर्मल्ली नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका समानवंशजा नेतुर्भवेयत्र
नायिका १६ प्रकरणी हल्लीश एवांकः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तिसंकुलः मुखा
न्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः १७ हल्लीशः भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता कैशिकीभारती
वृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता उदात्तनायका मंदपुरुषात्रांगसप्तकम् १८ उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा समर्पणं १२५
निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनम् १ निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति संमतः

ना गोष्ठीलक्षणम् ३ सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः अङ्का
जवनिकाख्यास्स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम् सट्टकलक्षणम् ४ नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति उ
दात्तनायकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकम् हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गा
नि दशापि च ५ नाट्यरासकलक्षणम् प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः दासी च नायिका वृत्तिः कै
शिकी भारती तथा सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ६
प्रस्थानम् उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम् शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणै रसैः उल्लाप्यं बहुस
ङ्ग्रामं स्याद्गीतमनोहरम् चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन उल्लाप्यम् काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्य
संकुलम् खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलंकृतम् वर्णमात्राछड्डणिकायुतं शृङ्गारभूषितम् नेता स्त्री चाप्यु
दात्ता च सन्धी आद्यौ तथान्तिमः काव्यम् ८ गर्भविमर्शरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् असूत्रधारमेकाङ्कमविष्क
म्भप्रवेशकम् नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रयम् नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना प्रेङ्खणम्
९ रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् असूत्रधारमे
काङ्कमवीथ्यङ्गकलान्वितम् श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायकं प्रतिनायकम् उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरो
त्तरम् इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते १० रासकम् संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायको मतः पाष
ण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरः भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कै

120

उं· यसमासौ संदानितकं त्रिभिर्विशेषकम् चतुर्भिः कलापकम् पंचप्रभृतिभिः कुलकम् इति क्रियासमाप्तिकृता भेदा इति द्वंद्वेन निर्दे
१२० शः अवांतरक्रियासमाप्तावपि वसंतादिवर्णनैकदेशवर्णनपरः पर्यायबंधः एकं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचि
त्र्येणानन्तवृत्तांतवर्णनप्रकारा परिकथा एकदेशवर्णना खंडकथा समस्तफलांतेतिवृत्तवर्णनात्मिका सकलकथा द्वयोरपि प्राकृतप्र
सिद्धत्वाद् द्वंद्वेन निर्देशः पूर्वेषां तु मुक्तकादीनां भाषायामनियमः महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्र
बंधः सर्गबंधः संस्कृत एव अभिनेयार्थं नाटकादि तोटकरासकप्रकरणावांतरप्रपंचसहितमनेकभाषाव्यामि
श्रम् आख्यायिकोच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना च युक्ता कथा तद्विरहिता उभयोरपि गद्यबंधरूपतयाद्वंद्वेन
निर्देशः आदिग्रहणाच्चम्पूः यदाह दंडी गद्यपद्यमयी चम्पूरिति तदाश्रयेणापि संघटना विशेषवती भवति तत्र
मुक्तकेषु रसबंधाभिनिवेशवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसबंधाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौचित्यम् तच्च दर्शितमे
व अन्यत्र कामचारात् मुक्तकेषु हि प्रबंधेष्विव रसबंधाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यंते तथा ह्यमरुकस्य मुक्तकाः
शृंगाररसस्यंदिनः प्रबंधायमानाः प्रसिद्धा एव संदानितकादिषु तु विकटबंधौचित्यान्मध्यमसमासदीर्घसमा
से संघटने असमासरूपायां हि संघटनायां संपूर्णरसरूपाप्रतीतिः साकांक्षमतीविरामक्रियापदं हृदयं न तथावर्ती
ता अप्रतीतावेव भवंतीति तास्त्रीतरसतत्त्ववर्णनायोग्यास्युरिति भावः प्रबंधाश्रितेषु यथोक्तप्रबंधविशेषौचित्यमेवानु
सर्तव्यम् संदानितकादिषु कुलकांतेष्विति शेषः पर्यायबंधे पुनरसमासामध्यमसमासे एव संघटने कदाचिदर्थौचि १२
त्याश्रयेण दीर्घसमासायामपि संघटनायां परुषा ग्राम्या च वृत्तिः परिहर्तव्या कदाचिदिति वीरादिविषये परिकथायां का १२१
मचारः तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासेन नात्यंतं रसबंधाभिनिवेशात् खंडकथासकलकथयोस्तु प्राकृतप्रसिद्धयोः कुलकादि

भूतिना शोभितो यस्मात् ३ मिथ्याख्यानं तु साध्यसम् ४ उपालम्भं वचः कोपपीडनं तस्य मर्षणम् ५ निदर्शनस्योपन्यासो नि
वृत्तिरिति कथ्यते ६ संहार इति तन्मात्रं स्यात् कार्यस्य समापनम् ७ भाविकालस्तवनम् ३ प्रमुखं रूपकाणां दश इति प्रासं-
गिकमिदं समाप्य प्रकृतमुच्यते नन्दकादौ तु रूपिणि दीर्घसमासादयः १ उक्तलक्षणो नाटकादिषु प्रभिनेयार्थस्य प्राधु-
र्यत्वेन भवताः रूपिणि विकल्पो चिन्त्यमित्यर्थः आख्याते चैतद्धि मन्तव्यं धन्यालोचने रसौचित्यप्राधान्येन प्रति-
पाद्यः तदानन्त्यं लौकिकव्यपायका विरोधिनः सर्वात्मनैव परिहार्याः एवं संघटनासमासानामनेकप्रकारत्वात्समा-
वनयासमासः संघटनाचरत्र स्तीति कदाचिद्यदस्तानीतजनानामनभिनिवेशः शोभते विप्रापतामभिनेयार्थे इति २
एतत्सर्वं समुपसंहरति ३ एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् १ प्रमाणीकृतकाव्योक्तानां मुक्तकसंस्थानितनकादीनां काव्यप्रभेदानामौ-
चित्यम् तथा चैतदेव विषयाश्रयमप्यन्यदौचित्यं तानि यच्छति काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थिता भेदवतीहि सा वक्तृवाच्य-
गतौचित्यस्यापि विषयाश्रयमन्यदौचित्यसंघटनां नियच्छति विषयाश्रयं तु समासानां विशेषीकरणमादिरपि प्रकृष्टः तदा
दिस्यानन्दवर्धनाचार्येणैवास्त्रेण काव्याकारमपि संख्यातविशेषात्मकसंघातेनकादिसंघ विषयविशिष्टतदौचित्यं तत्तेन
मुक्तकेषु विषयश्रद्धेयत्वपदेनासमस्तानामभावेनस्वातन्त्र्यमात्रं प्रदर्शयितुं स्वप्रतिष्ठितमाकाङ्क्षारहितमिति अपि शब्देन माह
सन्दानितकादिषु चौचित्यं विषयौचित्यं केवलं तारतम्यभेदमात्रमपेक्षते विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौचित्यमिति वा-
च्येन भवति यतः काव्यप्रभेदा मुक्तकसंस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धम् सन्दानितविशेषककलापकुलकानि पर्यायबन्धः
परिकथाखण्डकथासकलकथासर्गबन्धोभिनेयार्थमाख्यायिकाकथेत्येवमादयः मुक्तकमन्येनानालिङ्गितं स्वतन्त्र
तया परिसमाप्तिनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यते तदेवमसमानादिविशेषणम् द्वाभ्यां क्रि-

इति सकृदुक्तत्वान्नाते धर्मेणापाय मनवर्तिनि विक्षेप धर्ममूलमिदं स्मृतं ग्रन्थतो धर्मजिज्ञासा चोदनालक्ष
णोऽर्थो धर्मः श्रेयान् स्वधर्मः धर्मो देवत्वं कृततत्त्वे धर्मः श्रोत्रियकेनैव धर्मस्य ब्रह्मगम्यत्वे च धर्मे का फल
प्रमादस्य स्वकामस्य धर्मो रत्नानि शक्तिनः धर्माधर्मौ न हि पाकाद्धर्मेनितासमानेन समादि श्रुतं स्य धर्म
शाठ्ये प्रयोग दर्शनात् देवदत्त इति वत् पदेन प्रयोगाः सन्तीति च न वैषम्यात् देवदत्तशब्दस्य ग्रन्थे कस्मा
दृष्टे एवं त्रयधर्मे मिमांसा दोक्ता विनत्वं पीयधर्मे शाब्दस्य प्रयोगे लक्ष्यो षष्ठी समासः कल्पते इति पाधश्चतिया
दकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः नाविकमाशनादि धर्मं व्याख्यास्य धर्मस्य विशेषेणासंगच्छते धर्मस्य च तदे
शाद्वैतिनियमात् स्वतस्त्वं जनानि च नारिवेदस्य नामानि न च वदास्वधीरभ्यानेन धीन सङ्क्रमामाय
विशेषरूपेणामयप्रसंभवन् ग्रा ... ...
धर्मपर्यायानामभिधानात् इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् यदपि समासगुणोभूत
स्यापि त्रयी शाब्दस्य विधेयत्वान्न दृष्टकदेशस्य त्रयीशाब्दस्य वक्तृविवक्षावशान्न च तु शब्देन परामर्शेत्यक्ते ना
दपि ननु तस्मिन्नेव त्रयी धर्मस्याविधेयत्वात् न दृष्टकदेशस्य त्रयीशाब्दस्यान्तर्वाहतासंभवात् वेदस्यैव तच्छब्देन
परामर्शसंभवाच्च वदपि यथाशास्त्रानुशासनमिति दृष्टान्तप्रदर्शने तदर्थ्येन प्रत्यक्षे वेदस्यैव परामर्श
संभवति तेन विशेषणत्वादिः ननु न वेद विहितत्वे धर्मत्वं वेदस्य धर्मे प्रमाणमिति तत्र धर्मे लो
कात् प्रियतेवाजते इति धर्मस्य ... ... ॥ इति ... ॥

122